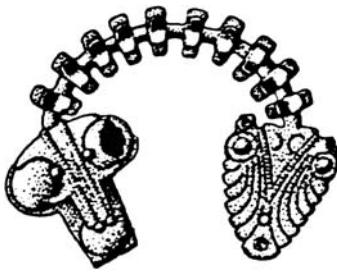

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА КЛАСИЧНЕ СТУДИЈЕ

JOURNAL OF CLASSICAL STUDIES
МАТИЦА СРПСКА

12

ЗБОРНИК МАТИЦЕ СРПСКЕ ЗА КЛАСИЧНЕ СТУДИЈЕ 12

НОВИ САД
2010

МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА КЊИЖЕВНОСТ И ЈЕЗИК

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ ЗА КЛАСИЧНЕ СТУДИЈЕ
JOURNAL OF CLASSICAL STUDIES MATICA SRPSKA

12

Уредништво

Сима Аврамовић (Београд), Војислав Јелић (Београд),
Виктор Каstellani (Денвер), Карл Јоахим Класен (Гетинген),
Ксенија Марицки Гађански (Београд), Емилија Масон (Париз),
Ливио Росети (Перуђа), Данијела Стефановић (Београд), секретар,
Мирјана Д. Стефановић (Нови Сад), Бојана Шијачки-Маневић (Београд)

Editorial Board

Sima Avramović (Belgrade), Vojislav Jelić (Belgrade),
Victor Castellani (Denver), Carl Joachim Classen (Göttingen),
Ksenija Maricki Gadjanski (Belgrade), Emilia Masson (CNRS Paris),
Livio Rossetti (Perugia), Danijela Stefanović (Belgrade), secretary,
Mirjana D. Stefanović (Novi Sad), Bojana Šijački-Manević (Belgrade)

Главни и одговорни уредник
Ксенија Марицки Гађански

Editor-in-Chief
Ksenija Maricki Gadjanski

СЛИКА НА КОРИЦАМА — COVER PICTURE

Сребрна шарнирска фибула на корицама потиче из околине Сомбора. Датује се у другу половину 4. века пре нове ере. Нађена је у гробу или остави заједно са три друге сребрне фибуле истог типа и четири наруквице од сребрног лима. Данас се налази у Природњачком музеју у Бечу. Фибула припада последњој фази развоја шарнирских фибула, тзв. варијантни Чуруг, које су под грчким утицајем израђиване на територији данашње Војводине.

The silver fibula of the “Scharnier” type on the cover was found in the surrounding of Sombor. It is dated to the second half of the 4th century B.C. It was found in a grave or a hoard together with three silver fibulae of the same type and four bracelets of silver sheet. It is now in the Natural History Museum in Vienna. The fibula belongs to the last development phase of “Scharnier” fibulae — the variant Čurug — which was produced under Greek influence in the territory of present day Vojvodina (North Serbia).

Лого — Logo: Dr. Rastko Vasić

ISSN 1450-6998 | UDC 930.85(3)(082)

ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА КЛАСИЧНЕ СТУДИЈЕ
JOURNAL OF CLASSICAL STUDIES
MATICA SRPSKA

12

НОВИ САД
NOVI SAD
2010

САДРЖАЈ CONTENT

СТУДИЈЕ И ЧЛАНЦИ STUDIES AND ARTICLES

Александар Јовановић (Београд), <i>Археолошке белешке уз антички лавиринт</i>	7
[Aleksandar Jovanović], <i>Archeological Notes concerning Ancient Labyrinth</i>	
Carl Joachim Classen (Göttingen), <i>Christian Literature — Pagan Rhetoric — Modern Exegesis</i>	25
Карл Јоахим Класен, <i>Хришћанска лијтература — јағанска реторика — модерна ексеџеза</i>	
Јасмина Грковић-Мејџор (Нови Сад), <i>О глађолима аудитивне њерцијије у старословенском</i>	37
Jasmina Grković-Major, <i>On Verbs of Auditory Perception in Old Church Slavonic</i>	
Victor Castellani (Denver), <i>Sophocles' Valedictory Oedipous and the Birds of Aristophanes</i>	47
Victor Castellani, <i>Der Abshieds-Ödipus des Sophocles und Aristophanes' Vögel</i>	
Danijela Stefanović (Beograd), <i>Stela London, British Museum EA 851</i>	59
Данијела Стефановић, <i>Стела Лондон, Британски музеј EA 851</i>	
Emmanouil Danezis (Athens), Efstratios Th. Theodossiou (Athens), Milan S. Dimitrijević (Beograd) and Aris Dacanalis (Athens), <i>Cosmologies of Alkman, Leucippus and Democritus and some similarities with modern scientific concepts</i>	63
Емануил Данезис, Ефстратиос Т. Теодосију, Милан С. Димитријевић и Арис Даканалис, <i>Козмологије Алкмана, Леукипа и Демокрита и неке сличности са модерним научним концептима</i>	

Иван Јордовић (Нови Сад), <i>Перикле и њоједини асекији политичке културе у његовој доба</i>	77
Ivan Jordović, <i>Pericles and Particular Aspects of Political Culture of His Time</i>	
Elena Papanikolaou (Athens), <i>An analytic approach to the problems of Plato's Theaetetus</i>	89
Ελένα Παπανικολάου, <i>Μια αναλυτική προσέγγιση στα προβλήματα του Θεατήτου</i>	
Mark J. Nylt (Montréal), <i>Plotinus on the Generation of Intellect: The Transformation of the Inherited Platonic and Aristotelian Two-principles Doctrine</i>	101
Mark J. Nylt, <i>Plotin sur la Génération d'Intellect: la Transformation de la Doctrine Platonique et Aristotélienne Héritée du Doctrine de Deux Principes</i>	
Mirko Obradović (Beograd), <i>Speaking the same or different Languages: 'ΟΜΟΓΛΩΤΤΟΙ, 'ΕΤΕΡΟΓΛΩΤΤΟΙ, and ΔΙΓΛΩΤΤΟΙ in Strabo's Geography</i>	121
Мирко Обрадовић, <i>Говорећи исам или различите језике: 'ΟΜΟΓΛΩΤΤΟΙ, 'ΕΤΕΡΟΓΛΩΤΤΟΙ и ΔΙΓΛΩΤΤΟΙ у Страбоновој Географији</i>	
Snežana Ferjančić (Beograd), <i>Vota solverunt libentes merito. Prilog izučavanju religije rimske vojske u Gornjoj Meziji</i>	133
Snežana Ferjančić, <i>Vota solverunt libentes merito. A Note on the Religion of the Roman Army in Moesia Superior</i>	

ПРВА ИСТРАЖИВАЊА RESEARCH DEBUTES

Немања Вујчић (Београд), „ <i>Први град Азије и простируки неокор</i> “. <i>Титуле и борба за престиж између градова провинције Азије</i>	151
Nemanja Vujičić, „ <i>The First City of Asia and Three Times Neokoros</i> “. <i>Titles and the Struggle for Prestige Between the Cities of the Province of Asia</i>	
Ирена Љубомировић (Ниш), <i>Занатска делатност у Наису у IV веку нове ере</i>	167
Irena Ljubomirović, <i>The workmanship activity in Naissus in the fourth century A. D.</i>	
Самир Аличић (Нови Сад), <i>Границе њојма аквилијанске штете (damnum) у класичном римском праву</i> . Правно-терминолошка анализа	185
Samir Aličić, <i>The Concept of Aquilian Damage (damnum) in Classical Roman Law</i> . Legal-terminological analysis	

НАСЛЕЂЕ HERITAGE

- Јован Попов (Београд), *Искусства и принципи првих преводилаца Хомера код Франзуза и код Срба* 219
Jovan Popov, *Les expériences et les principes des premiers traducteurs d'Homère chez les Français et chez les Serbes*

КРИТИКЕ И ПРИКАЗИ REVIEWS

- Мирко Обрадовић (Београд), *О грчкој митологији, ионово:* Barry B. Powell, *A Short Introduction to Classical Myth*, Upper Saddle River, New Jersey, Prentice Hall, 2002; Robin Hard, *The Routledge Handbook of Greek Mythology*, London and New York, Routledge, 2004; Roger D. Woodard, *The Cambridge Companion to Greek Mythology*, Cambridge, Cambridge University Press, 2007 243
- Мирко Обрадовић (Београд), *Opera minora hellenistica selecta:* Christian Habicht, *The Hellenistic Monarchies: Selected Papers*, Ann Arbor, University of Michigan Press, 2006. Pp XI + 309. 247
- Мирко Обрадовић (Београд), *Антички мит о свештама у античкој митологији:* Stephanie Budin, *The Myth of Sacred Prostitution in Antiquity*, New York, Cambridge University Press, 2007. 252
- Ифигенија Драганић (Нови Сад), *Нов приступ античкој грчкој књижевности:* Franco Montanari, *Iστορία της ελληνικής λογοτεχνίας*. Από τον 8° αι. π. Χ. έως τον 6° αι. μ. Χ. Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 2008, pp. 1200. 257
- Leonidas Bargeliotis (Athens), *A Companion to Aristotle*. Edited by G. Anagnostopoulos, Wiley-Blackwell Publishers, 2009, 672 pp. (Blackwell Companions to Philosophy Series) 260
- Ливио Росети (Перуђа), *Разумењи Сократ*, François Roustant, *Le secret de Socrate pour changer sa vie*, Paris 2009, Odile Jacob, 240 p., € 23,50. 261

ХРОНИКА CRONICLE

- Miroslava Mirković (Beograd), *Fines imperii — imperium sine fine*, Osnabrück, 14—18. septembar 2009. 267
293

Miroslava Mirković (Beograd), <i>O nekim novim metodima u arheologiji</i> , Osnabrik, 14—18. septembar 2009; Balaton, 1—4 oktobar 2009; Kluž, 20—24. maj 2010.	269
Срђан Шаркић (Нови Сад), <i>XII Колоквијум романистике Средње и Источне Европе и Азије</i> , Иркутск, 14—16. октобар 2009.	271
Ксенија Марицки Гађански (Београд), <i>Признање Атинске академије</i> , Атина, 29. децембра 2009.	273
Victor Castellani (Denver), <i>106th Annual Meeting of the Classical Association of the Middle-West and South (of Canada and the USA)</i> , March 2010, in Oklahoma City, Oklahoma USA . . .	274
Вера Васиљевић (Београд), <i>Art and Society, Ancient and Modern Contexts of Egyptian Art</i> , Будимпешта, 13—15. мај 2010. . .	276
Francesca Gambetti (Атена), <i>Eleatica 2010</i> , Ascea, 13—15. мај 2010..	281
Сандра Дучић-Колет (Квебек), <i>Неоијлашонске студије</i> , Мадрид јун 2010. .	283
Alessandro Stavru (Nаполи), <i>IX Symposium Platonicum</i> , Tokyo, 2—7. август 2010. .	285
Основна упутства сарадницима	287

Зборник Матице српске за класичне студије излази једном годишње.

Уредништво *Зборника Матице српске за класичне студије*
дванаесту књигу закључило је 14. септембра 2010.

Штампање завршено децембра 2010.

За издавача

Проф. др Душан Николић

*Стручни сарадник Одељења
Јулкица Ђукић*

*Лектура и коректура
Татјана Пивнички-Дринић*

*Технички уредник
Вукица Туцаков*

*Комјутерски слој
Младен Мозетић, ГРАФИЧАР, Нови Сад*

*Штампа
КриМел, Будисава*

Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије
учествовало је у финансирању штампања овог *Зборника*

Уредништво и администрација:
21000 Нови Сад, Матице српске 1, телефон: 021/420-199

Editorial and publishing office:
21000 Novi Sad, Matice srpske 1, Serbia

e-mail: zmsks@maticasrpska.org.rs
gadjans@eunet.rs

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад
930.85(3)(082)

ЗБОРНИК Матице српске за класичне студије =
Journal of classical studies Matica srpska / главни и од-
говорни уредник Ксенија Марицки Гађански. — 1998,
1— . — Нови Сад : Матица српска, Одељење за књи-
жевност и језик, 1998—. — 24 см

Годишње.

ISSN 1450-6998

COBISS.SR-ID 135172871

ISSN 1450-6998

9 771450 699007

СТУДИЈЕ И ЧЛАНЦИ
STUDIES AND ARTICLES

Александар Јовановић

Филозофски факултет, Универзитет у Београду

АРХЕОЛОШКЕ БЕЛЕШКЕ УЗ АНТИЧКИ ЛАВИРИНТ

АПСТРАКТ: Прилог сачињавају наколико запутних археолошких белешки о лавиринту. Улазећи у овај неогранични проблем без посвећења и са сумњом непрепознавања суштине, наглашавам само основне претпоставке: окоснице лавиринта су Хелије, бик, тауборобија, односно Сол/Аполон — покојник; раскршће је друголичје лавиринта.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: лавиринт

Надопричавање лавиринта је замршеније и бескрајније од, иначе недохватне, суштине лавиринта. Доређи истину о њему је безнадежни утопијски чин, попут алхемијске потраге за златом, зауздавање сна или решавање хомеровског искона. Присуност ове теме, међутим, јесте свеколика; у једном дану може се видети филм Дејана Живковића *Лавиринт*, прочитати истотемна књига Љубице Сладоје, преиспитујуће дело Јунга *Лавиринт у човеку* или вртоглави Борхесов есеј *Стаза са раскршћима* о неразмеђеној жељи унутрашње двојине да будемо исходиште и уточиште тајне. Непребројна је и литература о лавиринту, како научна тако и она под знаком „халдејског рачуна“ и велом окултног. Навешћу неколико аутора за које сматрам да су се свестрано приближили значењу античког лавиринта: Ch. Picard,¹ W. H. Matthews,² K. Kerenyi,³ P. Reed Doob,⁴

¹ Ch. Picard, *Les origine du labyrinthe*, RA 13, Paris 1939.

² W. H. Matthews, *Mazes and Labyrinths. Their History and Development*, New York — London 1922 (repr. Dover 1970).

³ K. Kerenyi, *Vom Labyrintos zum Syrtos- Gedenken über griechischen Tanz, Humanistische Seelenforschung*, München—Wien 1966.

K. Critchlow,⁵ H. Kern,⁶ W. A. Dasyewski,⁷ S. Woodford,⁸ а подстицајни су и неки од радова публиковани у часопису посвећеном овим питањима — *Caer Doria — The Journal of Mazes & Labirinths* — који је почeo да излази још средином XX века. У нашој средини издвајамо рад М. Будимира⁹ и изузетну наклоност и поштовање према овој теми коју су исказали, осоколјени тајном и елеусинском повезаношћу, аутори темата о различитим сагледањима лавиринта у *Delu XXVII, 1—2* (1981) и *Зенићу II-4* (2007). У обиљу понуда домаћих студија и израза сваковрсне, рекло би се и неочекиване, радозналости чини се беспредметним бављење хоризонтима ове теме. Подстрек за похађање ове бремените неизвесности налазим у извесним приказима лавиринта на античком новцу и на вотивним споменицима у Горњој Мезији, нашој фолклорној грађи кроз повезивање са раскршћем, као и могућностима за препознавање античког наслута о сакралној окосници ове апокрифне слике. У античком периоду развејавала се прича о четири лавиринта: најстарији египатски, настао почетком II миленијума п.н.е., повезан је са сепулкралним комплексом фараона Аменемхета III, био је узор на који се, како Плиније наводи, угледао Дедал при изградњи критског лавиринта, а посредно и архитекта Теодор са Самоса из VI века п.н.е. у изградњи комплексног Хериног светилишта на Самосу; етурски пример из Клузијума, опет према Плинијевим речима, био је, заправо, гробница Л. Порсене. Овај потоњи је функционално одређен и призивао је сећања, које је можда и Плиније баштинио у својој великој ерудицији, на бронзанодопске гробнице и мегалите са представама лавиринта; остали су сматрани палатама, светилиштима посвећеним соларним божanstвима, сепулкралним комплексима са далеком консекрационом поруком, сустециштима божанске и владарске моћи. Највећу славу, судећи према одјасјима у античкој уметности, а и свеколиком сећању, имао је критски лавиринт. Мит о Тесеју, Минотауру и Аријадни, омиљена тема античке уметности, могао би се предочити у сукцесивним slikama: Тесеј улази у лавиринт и, предодређен за на-

⁴ P. Reed Doob, *The Idea of the Labyrinth from Classical Antiquity through the Middle Age*, Ithaca: Cornell University Press 1990.

⁵ K. Critchlow et al., *Chartres Maze, A Model of Universe?*, Cambridge 1975.

⁶ H. Kern, *Labyrinthe*, Milano 1981.

⁷ W. A. Dasyewski, *Labyrinthos- Commentary*, *LIMC VI*, Zürich—München 1992.

⁸ S. Woodford, *Minotauros — Commentary*, *LIMC VI*, Zürich—München 1992.

⁹ M. Будимир, *Zeus labrandos, labrys, labyrinthos, Жива антика IX*, Скопље 1959.

мирење Минотауровог греха, налази пут до његовог средишта где убија чудовиште, али подвиг није довољан да би се нашао излаз из здања — тек уз Аријаднину нит херој ће наћи пут повратка. Тесејево дело може се сматрати својеврсном тауроболијом са којом долази до спасења, блаженства и еупраксије. У различитим уметничким исказима приказује се интегрална слика борбе Тесеја и Минотаура, међутим, на новцима представа је сведена и редукована. Управо, овај израз суспедоване слике и његове касније рефлексије биће предмет моје дигресије у нова виђења. У више емисија новаца Кнососа из класичног, хеленистичког и римског империјалног периода појављују се прикази лавиринта. Најстарији примерци, датовани у период 500—431. п.н.е., имају представу Минотаура на аверсу, а на реверсу крстолики лавиринт са приказом сунца/звезде у средини.¹⁰ Ови примерци су занимљиви, иконографски разуђени и иницијални при тумачењу сакралне семиотике приказа. На аверсу је приказан Минотаур у ритуалном плесу, са енергичним искораком и замахнутим рукама (сл. 1). Овако се плес монструма приказује и у грчком вазном сликарству; сведено, ако се прати контура удова, добија се слика свастике, примарног соларног симбола. На реверсу је у виду крста или, пре, затворене свастике приказ четири лавиринта (да ли се и у класичној епохи знало за постојање четири лавиринта?), а у средишту је сунча-

Слика 1 — Новац Кнососа (500—431. пре н.е.) са представом Минотаура на аверсу и крстоликовим лавиринтом на реверсу.

Fig. 1 — Cnossos coin (500—431 BC) with representation of Minotaur on the averso side and cross-shaped labyrinth on the reverse side.

¹⁰ *Sylloge Nummorum Graecorum*, 17, Argolis — Aegean Islands, Copenhagen 1944, no 368 (даље скраћеница SNG Cop.).

Слика 2 — Новац Кнососа (500—431. пре н.е.) са представом Персефоне/Аријадне на аверсу лавиринта у облику свастике на реверсу.

Fig. 2 — Cnossos coin (500—431 BC) with representation of Persephone/Ariadne on the obverse side and swastika-shaped labyrinth on the reverse side.

Слика 3 — Ранохеленистички статери са представом Хере на аверсу и правоугаоним лавиринтом на реверсу.

Fig. 3 — Early Hellenistic stater with representation of Hera on the obverse side and square labyrinth on the reverse side.

ни симбол са осам радијалних зрака. Из истог периода потичу и статери са представом женске главе (Персефоне или, пре, Аријадне) на аверсу и лавиринта у облику свастике, са сунцем/звездом у средишту, на реверсу (сл. 2). Лепом стилу раног хеленизма припада статер са представом Хере на аверсу и правоугаоног лавиринта на реверсу.¹¹ Са десне стране овог лави-

¹¹ SNG Cop., no. 373.

ринта је Зевсова муња, а са леве стреле Аполона/Хелија (сл. 3). Ова два симбола су и разрешење лавиринта: муња је исказ провиденције врховног божанства, а стрела је сакрални инструментариј одлуке, својеврсна алтернација Тесеја, који се може посматрати као инвеститура Аполона/Хелија. Из нумографске слике Кнососа у хеленистичком периоду занимљиви су и оболи са представом сунца/звезде на аверсу и лавиринта на реверсу¹² и, посебно, новци лиге Кнососа и Гортине кованы око 220. п.н.е, са приказом Европе на бику на аверсу, што указује на родоначелство Гортине, а посредно на порекло Пасифаје, мајке Минотаура, а на ревесу је представа кнососког лавиринта.¹³ Изнад лавиринта је сунце/звезда, разрешење оба оптока кретања кроз апокрифни амбијент (сл. 4). Иконограф-

Слика 4 — Новац лиге Кнососа и Гортине (220. пре н.е.) са приказом Европе на бику на аверсу и лавиринтом на реверсу.

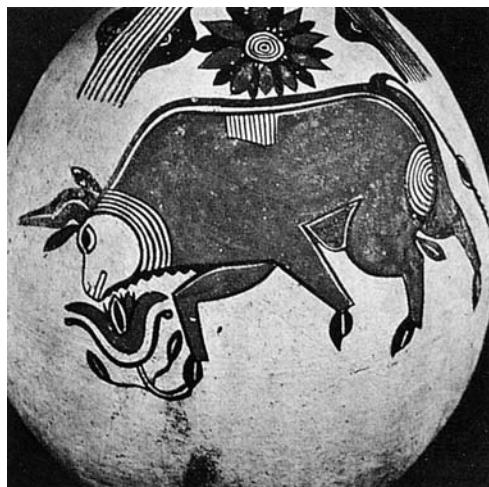
Fig. 4 — Knossos and Gortine league coin (220 BC) with representation of Europe on the bull on the averse side and labyrinth on the reverse side.

ским плеоназмом — са поновљеним соларним мотивом — на овим новцима наглашена је веза између бика и сунца. Она се може пратити у бројним примерима а навешћу неке који ми се чине инструктивним за вредновање ове иконографске идентификације. Минотаур је генеалошки повезан са Хелијем:¹⁴ на кипарским вазном сликарству архајског периода приказано је сунце изнад бика (сл. 5); на новцу племена Дерона са краја VI

¹² SNG Cop., no. 377.

¹³ SNG Cop., no. 378.

¹⁴ Према миту, Пасифаја, мајка Минотаура, Хелијева је кћи: Д. Срејовић, А. Џермановић-Кузмановић, *Речник ѡрчке и римске митологије*, Београд 1979, 322.

Слика 5 — Представа сунца изнад бика са кипарске вазе архајског периода.
Fig. 5 — Representation of Sun above the bull on the Cyprian vase from archaic period.

Слика 6 — Реверсне представе на новцу племена Дерона (крај VI — прва половина V века пре н.е.).
Fig. 6 — Reverse sides of the Deroni tribe coins (end of 6th — the first half of the 5th century).

и прве половине V века п.н.е. изнад вола су соларни симболи (сл. 6); прикази Аписа имају соларни диск између рогова — на новцу Јулијана /RIC VIII, 162/, где се варира тема Аписа, а приказана су два сунца изнад бикове главе (сл. 7), која означавају Хелија и интегабилно сунце, стожере филозофске доктрине овог касноантичког владара исказане у химни Хелију;¹⁵ Митрин култ почива на тауроболији и обједињавању божанства и жртве. И у нашој фолклорној баштини има реликвија на је-

¹⁵ Julijan, *Himna Heliju*, prevod A. Popović, Beograd 1990.

Слика 7 — Новац Јулијана са представом бика на реверсу.

Fig. 7 — Julian the Apostate coin with representation of bull on the reverse side.

динство сунца и бика/вола: код загонетки „Паде во у дубок до; не виде га нико, него Господ Бог“ или „Закла вола на један рит, а на другом риту прсне крв“ одгонетка је Сунце.¹⁶ У Легенди о воденом бику, раширењу на нашем простору, бели бик или ковач /дан, сунце/ убија црног бика /ноћ/ и од његовог скровишта-мочваре, чија вода истиче лавиринтским подземним путем, настаје најплоднија земља, заслужени берићет.¹⁷ Чини се да инкусум на реверсима новаца грчких градова из архајског периода представља свастику, односно редуковани лавиринт; приказ у средишњем делу, уколико га има, вероватно представља омфалос и окосницу локалног култа, интимнији израз лавиринта, попут представе главе АРЕТУСЕ на раним декадрахмама Сиракузе.¹⁸ У овом контексту навео бих два примера који су, претпостављам, од значаја за истраживања сакралног значења лавиринта. На раним новцима Абдере представљени су Аполон или његов пратилац грифон на аверсу, а букранион у квадрату на реверсу, што се може тумачити као финализација Аполоновог/Хелијевог тријума над биком.¹⁹ Попсебно су занимљиви новци Менде где су на аверсу прикази повезани са Дионисовим тијасом, а на реверсу квадрати са представом лавиринта, сунца или винове лозе.²⁰ Сунце у средишњем делу квадрата, односно редукованог лавиринта, може означавати тауроболију у центру Дедаловог здања, а лоза у истом амбијенту нит, сада, Аријадниног спасења на Наксу и

¹⁶ Н. Јанковић, *Асирономија у предањима, обичајима и умотворинама Срба*, Београд 1951, 9—10.

¹⁷ П. Вучковић, А. Јовановић, Легенда о воденом бику, *Гласник Српско^g археолошко^g друштва* 3, Београд 1986, 44—49.

¹⁸ SNG.

¹⁹ SNG.

²⁰ SNG.

Слика 8 — Новац Константина I са представом лавиринта на реверсу.
Fig. 8 — Constantine I coin with representation of labyrinth on the reverse side.

Слика 9 — Позногеометријски поклопац из Ираклиона.
Fig. 9 — Late Geometric lid from Iraklion.

хијерогамију са Дионисом.²¹ На новцима из Римског републикањског и империјалног периода има веома мало приказа или асоцијација на лавиринт. Издавајам новац из времена Константина Великог са представом цара или његовог сина Криспа на аверсу и шематизованог лавиринта, у чијем средишту је представа Сола, на реверсу.²² Приказана је иницијална слика четврсторуког лавиринта у чијем се сустецишту налази Сол у стојећем ставу са зракастом круном (сл. 8). Занимљива је сличност коју ова слика показује са хронолошки удаљеном аналогијом из Ираклиона на Криту;²³ на једном поклопцу из позног геометријског периода приказано је раскршће са главом бика, на чијем је челу соларни симбол, у средишту; испод је божанство (Хелије?) које жртвује над троношцем (сл. 9). Приказ личи на укршће више путева чије раскршће, односно ускршће, представља Сол или, његова жртва и супституција, бик.²⁴ Чини се да сличну слику треба препознати у представи Сола, касније и Императора, у коцијама где два коња, често означена зvezдама Диоскура, иду на једну, а два на другу страну — односно иду ка две разноидејне сфере (сл. 10). У оквиру бројних опозита који Диоскури означавају, чини се да овде треба навести смртност и бесмртност. Лавиринт је исконом повезан са сепулкralним култом; на мегалитским гробницама бронзаног доба приказ овог мотива означава катабасију, узани пролаз у подземни свет безмерно дугог лутања са притајеном надом у повратак.²⁵ У средишту овако схваћеног лавиринта је покојник; мада у литератури постоје прихватљиве претпоставке да лавиринти означавају иницијацију, смрт, подземи свет, поновно

²¹ О лавиринту као месту иницијације козмичког брака упоредити M. Elliade, *Religionen und das Heilige. Elemente der Religionsgeschichte*, Salzburg 1954, 273.

²² RIC VII, 66—71; за примерке новца Криспа са овом темом, који нису евидентирани у RIC-у, видети код C. Brenot, *Le trésor de Bikić-Do, environs de Šid, Voïvodina, Sirmium VIII*, Rome—Belgrade 1978, 89. У литератури се сусрећу различита гледишта о значењу мотива вишеструко укрштених путева: од манифестије Константиног сна са хризмом, плана војног логора, слике *Imago Mundi*, до доминантног става да се ради о слици лавиринта. О овим питањима прегледно код D. N. Christodoulou, *The Figures of Ancient Gods on the Coinage of Constantine the Great*, Athens 1998, 61—62.

²³ J. N. Coldstream, *Urns with Lids: The Visible Face of the Knossian ‘Dark Age’, A Labyrinth of History*. Papers presented in honour of Sinclair Hood, Oxford 1994, 105—121.

²⁴ За занимљиво тумачење укршћа, раскршћа и ускршћа видети код S. Petrović, *Mitologija raskršća*, Niš 1993.

²⁵ У овом контексту је занимљиво мишљење Кричлова да је пут лавиринта путовање душе ка богу, заправо катарза и апотеоза, према неоплатонској козмологији: K. Critcov, *op. cit.* 29 ff.

Слика 10 — Новац Проба са представом Сола у квадриги.
Fig. 10 — Probus coin with representation of Sol in quadriga.

рађање, посебно код М. Elliade-a²⁶ и Н. Kern-a,²⁷ своје убеђење у ову тезу дугујем неочекивано суочењу са радом у теракоти „Лавиrint“ Антоније Драгутиновић. Приказано је здање од бројних непролаза и једним путоказјем које води до урне у средишту. Пут у средиште лавиринта је известан, у њему је усудност сусрета задата небом, али повратак је неизвестан, као Тесеју, и покојнику је потребна помоћ, својеврсна Аријаднине нит. То може бити знак свастике урезан на урни, симбол све- видећег Хелија/Сола/ Аполона, који може показати пут по- вратка из сваког амбијента како то предочавају Солове кочије где упрегнути коњи иду ка различитим меридијанама Диоскура. Судови украшени свастикама срећу се у гробним целинама из римског периода на балканском простору.²⁸ Помоћ покојнику при проналажењу правог пута може бити и ритуални плес, низ играча повезаних рукама, ритмом корака и погледом који представљају сакралне беочуге пута изласка. Иницијални члан овог кола је покојник, који може бити, као на представама на јаподским урнама, приказан као посуда.²⁹ Овде је наглашена деинфикација покојника, његов положај првог у колу је подра- жавање слике Силвана или Аполона у игри са нимфама или музама. Игра Тадена позната у фолклорном миљеу источне Србије вероватно почива на далеком узору — Аполону Тадену — коловођи нимфи или музама. Чини се да у нашем народном

²⁶ M. Elliade, *Das Mysterium der Wiedergeburt in Initiationriten, ihre kulturelle und religiöse Bedeutung*, Zürich—Stuttgaert 1961, 10 ff.

²⁷ H. Kern, *op. cit.*

²⁸ А. Јовановић, *Оследи из античкој култи и иконографије*, Београд 2007.

²⁹ A. Jovanović, Alternacija sud — pokojnik u sepulkralnom kultu provincije Dalmacije, *Godišnjak CBI* 29(27), Sarajevo 1991, 199—210.

поимању долази од семиолошког изједначавања лавиринта и раскршћа, код оба је средиште место одлуке, а удаљавање од центра залог будућности и срећан исход. Гробља уз раскршћа наговештавају тегобу повратка, попут лутања лавиринтом или описа (не)избављења у упутствима покојнику у влашким испраћајним песмама /petrācatura/ које певице поју на сваком раскршћу дуж пута ка вечном коначишту.³⁰ Сретен Петровић је упозорио на недреће стихове Хајнеа о раскршћу где се наслућује повезаност Парки и троморфне Хекате:³¹

*На раскрсници ћари жене
У једном седе реду;
Оне се кесе и ћреду,
И ћрдне уздишу сене...³²*

Намеће се дилема: да ли испредене нити Парки означавају само животни пут или и пут повратка, и да ли се могу изједначити са Аријадним клупком? Раскршће означава обостраност, сустешице одласка и повратка и, чини се да можемо изједначити испредене нити Парки и Аријадне.

Најпознатији приказ лавиринта на нашем простору је са хексагоналног мозика у Гамзиграду. Тешко је нешто приододати о овом изузетном споменику после лепоречја које о њему саздаху Ђ. Мано Зиси, Б. Богдановић, Д. Срејовић.³³ Наговестио бих само дилеме које постоје око тумачања његовог значења и семиотичке поруке. Могао би означавати шест градова-резиденција царева из обе тетрархије према принципу уоченом на пиластру где се појављују три медаљона са паровима тетрарха. По начелу комплементарности са недостајућим чланом, попут радијалне круне са седам зракова и самим Солом као осмим чланом, или са осам филозофа на касноантичким саркофазима где је покојник девети мудрац, шест капија града и сама златна капија Ромулијане могу означавати познати мит Седморица против Тебе, односно указивати на Тебу, Хераклов град; Ромулијана је ктизма Галерија, другог Херакла. Можда, најпре, ведуте капија означавају улазе у Троју са којом се лавиринт често изједначава. Тројанске игре, Вергилијев лавиринтски коњанич-

³⁰ С. Гацовић, *Petrecātura — Песма за исѣраћај љокојника у Влаха Унђурјана*, Зајечар 2000.

³¹ S. Petrović, *Mitologija raskršća*, 32—33.

³² Песма „На раскрсници“ из циклуса *Лазар*, превод Алексе Шантића: *Из Хајнеове лирике*, Мостар 1923.

³³ Преглед литературе о мозаицима Гамзиграда видети код М. Живић, *Felix Romuliana — 50 година одћонећања*, Зајечар 2003, 51—55.

ки плес — *Troiae Lusus*, обележавају Енеину врлину, источни тријумф, легитимност здања,³⁴ и код нас се препознају кроз налазе посебних парадних шлемова из Костола, околине Смедерева, Брзе Паланке, које су носили учесници у играма упрличеним поводом подизања Трајановог моста у Понтесу, сакралне фундације Маргума или Егете.³⁵ На тројанску причу наводи и жртвеник посвећен *Deae Dardanicae* из Витине, датован у 211. годину, на чијим се бочним странама налазе представе лавиринта.³⁶ Споменик се односи како на европску Дарданију, у чијем средишњем делу је нађен, тако и на малоазијску Дарданију, земљу Дардана, родоначелника тројанске лозе.³⁷ Урезане представе лавиринта представљају пут у *viscera terra*, далеки завичај, исконску утробу, језгро сећања, а уједно и актуелни тренутак, поновољено Енеино добровековје. Слично објашњење може се дати и у присуству лабриса у иконографској конституцији персонификације Дарданије: означава малоазијско порекло, сакрални одјек Артемиде Ефеске и Амазонки, двојност, сусрет два начела.³⁸ Додајмо овоме и станицу *Vizan-pit* (Клечовце код Куманова?), где се налазио значајни култни теменос, и која је лоцирана на граници између Скупа и царског рудничког подручја, касније на граници између Дарданије и Унутрашње Дакије. Топоними изведени из корена *Biza/Viza* у трачкој, односно дако-мизијској традицији, означавају света места сусрета и разграничења два сакрална начела, два култна амбијента, својеврсну Јанусову дихотомију исказану и кроз лабрис.³⁹ Додао бих још неколико успутница за даља истраживања лавиринта на нашем простору. Наводим сегмент из једне влашке испраћајне песме /petrecătrura/ из Гамзиграда где се у кретању покојника наслућује Залмоксисов успон ка Сунцу и слика лавиринта:

³⁴ E. Mehl, *Troiaspiel*, RE, Stuttgart 1956, 888—900.

³⁵ J. Garbsch, *Römische Paraderüstungen*, München 1978, 67, Т. 22; П. Петровић, Римски парадни шлем из Брзе Паланке (Егете), *Зборник Народног музеја XV-1*, Београд 1994, 97—105.

³⁶ E. Dobruna-Salihu, Plastika dekorative dhe figurative e gurit në Dardani gjatë kohës romake, *Sepulkrale dhe kultit* 1—2, Prishtinë 2003—2005, nr. 368.

³⁷ И. Поповић, Dea Dardanica из Медијане и сродни споменици из Балканских провинција Царства, *Ниш и Византија*, Зборник радова VI, Ниш 2008, 31—43.

³⁸ А. Јовановић, Прилог проучавању скулптура са Медијане, *Нишчи зборник* 9, Ниш 1980, 53—60.

³⁹ В. Фол, Свешеното пространство, *Проблеми и исследованија на тракийската култура I*, Казанлък 2006, 76—77.

... Иди ка зрацима сунца,
 Где велика кућа има.
 Прозори су ћрема сунцу.
 Од златна је и од сребра,
 Какву немамо на земљи.
 То је кућа Господња,
 Чештадесет двери и окана,
 Не знаш изаћи када уђеш...⁴⁰

Лавиринт на средњовековним графитима на средишњем Балкану појављује се, најчешће, у форми затворене свастике са смакнутим крајевима.⁴¹ У таквом виду појављује се и у декорацији стећака.⁴² У овој потоњој групи споменика појављују се и стећци са приказом иницијалног лавиринта (сл. 11). Поменуо бих, на крају, и један цитат из античке уметности у савременом сликарству. Одабрао сам слику Бранислава Марковића „Девојка са нити” са изложбе *Портер — између реалности и имагинације* у Модерној галерији у Ваљеву (децембар 2008 — март 2009). У редукованој слици лавиринта са изостављеним сегментом, представљена је девојка са разочарањем Аријадне у погледу; пребира конач злосрећне судбине са преиспитивањем жртве Минотаура и подвига Тесејевог (сл. 12). Букранион Минотаура требало би да буде лидијски камен среће, али остављена на Наксу, Аријадна се неутешно препушта несрећи. О вероломному Тесеју ни трага на слици, уметник је препознао да је он успутник у причи о лавиринту, случајем митског казивања избрани посланик Хелија, а да су основни учесници Минотаур, Аријадна и Хелије у различитим хипостазама.

Слике 11 — Представа лавиринта са стећка.

Fig. 11 — Labyrinth representation from tombstone (stećak).

⁴⁰ С. Гацовић, *op. cit.*, 167.

⁴¹ М. Аспарухов, Средновековни графити от северозападне България, II XI—XII, 1984.

⁴² M. Wenzel, *Ukrasni motivi na stećcima*, Sarajevo 1965, Т. XXXIV/8, 9; XXIII/31.

Слика 12 — *Девојка са нити*, слика Бранислава Марковића.
Fig. 12 — *A Girl with a Thread*, painting by B. Marković.

Aleksandar Jovanović

ARCHAEOLOGICAL NOTES CONCERNING ANCIENT LABYRINTH

Summary

The quest of truth about the labyrinth resembles of the alchemy quest of gold. This article is an attempt to point out the classical foundation of the labyrinth sacral framework, but through monuments found in Moesia Superior and through Serbian folklore tradition. The numerous authors were dealing with the labyrinth theme (1—8). The story about four labyrinths scattered out during classical period: the most ancient Egyptian one (dating from the beginning of the 2nd millennium BC) is connected with Pharaoh Amenemhat's III sepulchral complex, that had been, as Pliny claimed, a model for Daedalus in building Knossos labyrinth, but indirectly also for architect Theodorus of Samos (living in the 6th century BC) while constructing Hera Shrine on Samos; Etruscan labyrinth from Clusium, again according Pliny, was in fact tomb of L.Porsena. The most glorious, as can be seen in classical art, was labyrinth of Crete, i.e. the myth about Theseus, Minotaur and Ariadne. Different artistic objects show the integral picture about the struggle between Theseus and Minotaur.

Representations on the coins are reduced, so give me an opportunity for a new approach. The representation of labyrinth appears among several Knossos' coin emissions (belonging to Classical, Hellenistic and Roman Imperial period). The most ancient examples (500—431 BC) have Minotaur representation on the averse side and cross-shaped labyrinth with sun/star in the centre on the reverse side (Fig. 1). Minotaur, shown while ritually dancing, is known from Greek painted vases. In contour of legs and arms of the monster we can recognize the swastika picture, the primal solar symbol. The representation of four labyrinths in the form of cross (or closed swastika) is on the reverse side, while sun symbol (with 8 radial rays) is in the reverse side center. Staters with woman portrait on the averse side (Persephone/Ariadne) and the labyrinth in the form of swastika with sun/star in the centre on reverse side are from the same period (Fig. 2). Stater with Hera representation on averse side and the rectangular labyrinth on reverse side is from Hellenistic period (11). Zeus thunder is right from the labyrinth while Apollo/Helios arrow is on the left (Fig. 3). Those two symbols are the solution of the labyrinth enigma: the thunder is an expression of providence of the supreme deity and the arrow is a decision sepulchral instrument, some kind of Theseus alternation. Knossos obolus (12) and the coins of Knossos and Gortyna league (13), dated in 220 BC, are also of great interest having sun/star representation on averse side and the labyrinth on the reverse side (Fig. 4). The connection between a bull and a sun is emphasized in that way, i.e. by using iconographic pleonasm (repeated solar motif). The connection can be traced through numerous examples: Minotaur is genealogically connected with Helios (14); Sun above the bull appears on Cyprian archaic vases (Fig. 5); the coins of Derrones tribe

(end of the 6th — the first half of 5th century BC) represent bull with solar symbols above (Fig. 6); representations of Apis have solar disk (or two suns) between the horns on Julian the Apostate coins (Fig. 7), so the philosophic doctrine of the emperor is emphasized (15). The numerous examples are important for sacral meaning of labyrinth research. Apollo and his companion gryphon are represented on the averse side of Abdera coins and bucranium in square on the reverse side. Those representations can be interpreted as the finalization of Apollo/Helios triumph against the bull (19). Mende coins are especially interesting. The averse representations are connected with Dionysus thiasus while square with labyrinth, sun or grapevine leaves are on the reverse side (20). Such coin examples in Roman Republican and Imperial period are not numerous. I single out Constantine coins with emperor's or his son's (Crispus) portrait on the averse side and schematic labyrinth with Sol in centre on the reverse side (Fig. 8). Significant similarity exists among this picture and chronologically distant representation on the lid from Iraklion dating from Late Geometric period (Fig. 9). The second one seems to be intersection of the several ways whose cross-road, i.e. resurrection is Sol or his sacrifice and substitution — the bull (24). Something similar can be recognized in representation of Sol, and emperor later, in quadriga where two pairs of horses go to the opposite sides (Fig. 10). The horses are usually marked with Dioscuri stars, emphasizing in that way the mortality and immortality opposite.

The labyrinth is connected with the sepulchral cult from time immemorial. Representations of that motif on megalithic Bronze Age tombs mark catabasis — the entrance hall of underworld that is measureless long wandering with a conceal hope for returning (25). The deceased is in the centre of such labyrinth conception. The modern terracotta *Labyrinth* by A. Dragutinović was very inspirational for my theme. It shows a construction with countless impassable ways but with a single road sign leading to the urn in the centre. The road to the labyrinth centre is certain, but not the return. Like Theseus, a deceased needs help — some kind of Ariadne thread, i.e. swastika engraved on the urn as a symbol of Helius/Sol/Apollo. The vessels decorated with the swastika motives can be found in Roman graves on the Balkans (28). The ritual dance can be helpful for deceased, as well as a line of dancers tied with their arms making a link for the way of exit. The initial member of this dance is the deceased who can be, as on Japodes urns, represented as a vessel (29). Taden dance, known in folk culture of the eastern Serbia, rests on the distant ideal — Apollo Taden who was nymph and muses dance leader. It seems that semiotic equalization took place between labyrinth and cross road in Serbian folk tradition.

The most famous labyrinth representation in Moesia Superior is a mosaic floor panel from Gamzigrad — Romuliana (33). The representation could show six towns — emperors' residences dating to the period of Tetrarchs. According to the principle of complementary with nonexistent term, six town gates and the gate of Romuliana itself could represent famous myth *The Seven against Thebes*. In that way connection between Galerius and Heracles is emphasized. On the other hand, gates vedute maybe

represent the entrances of Troy, the city with which labyrinth was usually equalized. The altar dedicated to *Deae Dardanicae* from Vitina (dated from 211 AD) leads also to the story of Troy. The lateral sides of that altar are decorated with the labyrinth motive (36).

There are few more ideas that can be helpful in further labyrinth research on the Balkans. A segment of Vlachs accompanying folk song (*petracătrura*) from the village of Gamzigrad seems to be very significant. In this segment, i.e. in deceased movements we can feel a premonition of Zalmoxis rise towards Sun but also the picture of labyrinth (40). Further, medieval graphite in the Central Balkans area are usually in the form of labyrinth, i. e. closed swastika (41). They are known from medieval tombstones — stećci (42), although we can find a representation of initial labyrinth as well (Fig. 11). I would like to mention a painting by Branislav Marković titled *A Girl with a Thread* from the exhibition *Portrait — between Reality and Imagination* that took place in Modern Gallery of Valjevo (2008—2009). A girl with disappointment of Ariadne in her eyes is represented in reduced labyrinth picture (Fig. 12).

Carl Joachim Classen
University of Goettingen, Germany

CHRISTIAN LITERATURE — PAGAN RHETORIC — MODERN EXEGESIS

АПСТРАКТ: У раду се испитује однос хришћанске и нехришћанске књижевности у антици и дефинишу основни појмови повезани с том темом.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Дефиниције књижевности, поетика, реторика, хришћанска књижевност, антика

I have chosen this topic because it was suggested to me that a paper concerning both the Christian and the non-Christian ancient tradition would be welcome and because there is a trend in modern exegesis of the Bible, especially in protestant circles in America and Germany, to make use of rhetorical categories.

Let me first define the terms I am using, for, as e.g. Isocrates points out more than once,¹ the first prerequisite in an investigation is to determine as clearly and accurately as possible what one is talking about. Constantly we use the word literature; but what exactly is its meaning? A. D. Fowler, in his *Kinds of Literature* has the following to say in his introduction²: “*Some are perplexed that literature should have an uncertain extent. But this should not be surprising. Produced by diverse societies, variously conceived and valued at different times, and never known except in small part, literature inevitably elicits disparate ideas of itself.*” And a little later he lists “*various senses of literature such as “good writing”, “edifying*

¹ See *To Nicocles* 9; *Peace* 18; *Antidosis* 217; *Epistle VI* 7—9.

² Published first in Oxford in 1982, see 1—2 and 3.

writing", "memorable writing", "great writing", "whatever is written", also "not subliterature", "not writing that tries and fails to be great", and so on." In German, too, we use 'Literatur' in a vague sort of fashion. In a handbook we read the following: „Any concept of literature cuts out of the whole body of texts those which fall under the particular idea of literature, thus separating literary and non-literary texts"³ — an interesting distinction which one should keep in mind. I could continue examining the implications of such expressions as *lettres* and *belles lettres* in French, *letteratura* and *faccia di lettere* in Italian and the meaning of *litterae humaniores* in English (universities); but I prefer to turn to Greek and Latin.

In Greek one uses γράμματα for anything written, and γράμματα μανθάνειν implies becoming acquainted with particular letters ('Buchstaben'), also with whole texts, and this expression extends to everything written, i. e. literature in general. The same applies to Latin *literae*; Cicero speaks of *literae Latinae* and uses for Brutus *quam literis Latinis tam Graecis eruditus*, while Sallust says of Sulla *literis Graecis atque Latinis iuxta doctus*.⁴ However, this means everything Greek and Roman culture has to offer, as γράμματα μανθάνειν means become acquainted with Greek culture in general so that some dictionaries give παιδεία as equivalent. One has to conclude: a word denoting literature clearly and exclusively does not exist; but one must not overlook, at this stage, that the Greeks had specific terms e. g. for epic poetry (ἔπη, ἐποποία), lyric poetry (μέλη), tragedy (τραγῳδία), for historians and historiography (συγγραφή, λογογραφία and ιστοριογραφία). And more generally for poetry and poets they used ποίησις and ποιητής, for prose and for writers in prose συγγραφεύς and λογογράφος. Isocrates once uses λόγων εύρετής, an expression which indicates the problems authors felt when trying to find a more general term.

This means that one has to be very careful — a fact not always fully realized —, that when trying to interpret and appreciate works of Greek literature and to apply terms of 'literary' or 'rhetorical criticism' it is essential always to bear in mind which particular kind of literature one is dealing with. Rules for one γένος are not necessarily valid for others, at least not without modification. And this is true, of course, of Latin literature also. The ease with which some

³ See Metzler Lexikon Literatur und Kulturtheorie. Ansätze — Personen — Grundbegriffe, edd. by A. Nünning, Stuttgart 1998, 319—320: 'Literaturbegriff' (Achim Bartsch): „Ein Literturbegriff schneidet aus der Menge aller Texte diejenigen, die unter die jeweilige Vorstellung fallen, und trennt somit literarische und nicht-literarische Texte".

⁴ Cf Cicero, *Brutus* 125 and 107; Sallust, *Bellum Iugurthinum* 95, 3.

scholars in interpreting Greek and Latin literature and using technical terms from literary or rhetorical theory, move from one γένος to another is quite unjustified.

In addition to the terms mentioned so far we find two that deserve special attention: ποιητική and ὁγητορική. Fore they do not refer to a literary genre (as ποίησις or λόγοι [speeches] do), but to the respective arts of producing poems or speeches (ποιητική τέχνη and ὁγητορική τέχνη), the technique or the theory of how to compose poetry or to write and deliver speeches.

It follows that ὁγητορική is not rhetoric (though it is mostly used in this sense), i. e. the theory and practice of speaking; the practice or ability to speak one would rather call ἡ δεινότης τοῦ λέγειν; ὁγητορική is the theory, a theory — and again this is not always realized — developed from literature and not for literature, but for speaking.

Furthermore, sometimes it seems to be forgotten and needs, therefore, to be emphasized that literature was there first, orally produced or written to be delivered orally (epic poetry, lyric poetry, tragedy, works of philosophy or history or speeches) before a theory was ever developed by the Greeks, first a theory of speaking (rhetoric), then a theory of writing poetry (especially tragedy). And for a good many areas of literature no theory was ever developed at all in Greece. Moreover one should remember that not all writers were influenced by theory in the same manner. As far as ὁγητορική is concerned two reasons seem to be responsible for this greatly varying degree of influence:

1) Soon after the first stages of a rhetorical theory had been developed — I shall not go into the controversies regarding the origin of the term τέχνη ὁγητορική nor of the date of the earliest written handbooks — soon after a rhetorical theory had been formulated by people like Gorgias and others (of which hardly any trace has been preserved) it was vigorously attacked by Plato (who, however, in turn offered some important ideas of his own in his *Phaedrus*). Next Aristotle wrote a handbook which we still read today (also another one on the art of poetry) and his pupil Theophrastus added further thoughts on the virtues of style. While the Epicureans were hostile to such theoretical studies (except for Philodemus), the Stoics contributed a good many new elements, introducing e. g. numerous distinctions and classifications (I refer in particular to Hermagoras); and the teaching of rhetoric as an art began to flourish in Hellenistic times. The Romans took this up, and developed and systematized it further as one can see from the *Institutio oratoria* of Quintilian at the end of the first century A.D. The title of his work

reminds us of the fact — again often ignored or insufficiently appreciated — that rhetoric is regarded as an art of speaking, a set of rules to be taught to pupils of how to speak, an *ars dicendi* (also called *ars oratoria*), not an *ars scribendi*, though, of course, in the process of teaching both poetry and works in prose were used for illustration, and written exercises were common on various levels.

2) As an art of speaking, the *ars oratoria* or τέχνη ὁμιλούμενή is primarily concerned with judicial, deliberative and epideictic speeches and not e.g. for dialogues. Thus its nature and history confronts us with several questions when we try to use its categories for the interpretation of all kinds of literary works (or works we regard as literature):

The first question: What do we do when we want to deal with other genres, say lyric or tragic poetry or, even more important, with the various types of works in prose such as historiography, biography, novels, philosophical treatises, didactic works, accounts of travel?

The second question: To what extent are the rules for the spoken word useful for the writing of texts, of poetry and of prose in general and especially the writing of such texts, that have not, hitherto, been mentioned, such as epistles (ἐπιστολογραφία)?

The third question — and in the context here the most important one: To what extent were the rules for composing speeches also used in antiquity for judging speeches and, indeed, for other works of literature and for their interpretation.

Before getting drowned in the ocean of problems raised by these questions or at least implied by them, let me narrow down our discussion (in view of the title of my talk) to Christian literature. What is Christian literature? First of all the works of the New Testament (I do not talk about biblical literature, i. e. leave out the Old Testament, although there are numerous fascinating problems to be solved and there is, of course, an old tradition of Jewish exegesis). In the New Testament we have the Gospels, the Epistles, the Acts of the Apostles and the Book of Revelation. The Acts of the Apostles may be classified as historiography, the Epistles as epistles, there is no problem there. But the Gospels are a genre of its own, and so is the Book of Revelation (though there are similar texts in the Jewish tradition). When we turn to early Christian literature we have — apart from others which are difficult to characterise — extracanonical gospels and extracanonical acts, especially the acts of martyrs and, of course, numerous epistles, furthermore homilies, that is sermons with elements of admonition, exhortation, rebuke, consolation etc. Often they remind one of works of popular

philosophy, didactic treatises, exegetical treatises (such as Papias' λογίων κυριακῶν ἐξηγήσεις, containing mostly factual information) and apologetic works (often in form of epistles i. e. official petitions). Clearly we are faced with a very great variety of works, some of which one can easily assign to one of the traditional literary genres, others which follow hellenistic-jewish models. But none of them belongs either to judicial or deliberative or encomiastic oratory, so that one may wonder whether and how the traditional Greco-Roman rhetoric can be of any use for the exegesis of early Christian literature, especially works from the New Testament.

Therefore, I am now turning to the third term in the title of my paper. Here again several questions arise, mostly general ones, some more specifically connected with Christian literature. What is literary criticism, what is rhetorical criticism, to what extent and in which manner can rhetorical theory offer us tools for the interpretation of texts and contribute to the better understanding of literature, on the one hand of works of judicial, deliberative and epideictic oratory, on the other hand of works of the numerous other literary genres I have mentioned.

The definition of literary criticism is as difficult as that of literature, and I shall desist from discussing this term, specially because I have published on these problems.⁵ Suffice it to say that what is required is on the one hand literature, on the other hand standards, verifiable standards for the judgments to be passed. And as literary taste changes, so do the standards of judgment. Moreover, the particular concern of the critics varies: some are interested in the originality (or lack of it) of a particular work, some in the structure of a work, others primarily in the stylistic qualities; and this is, of course, where rhetoric comes in. Anyway, there are, I think, at least some universally accepted and permanently valid standards, e. g. that a work of literature should be coherent and understandable; but one has to remember, also, that literary taste and literary conventions change, that both writers and critics are children of their time. This is easily observable when one looks at the history of literature and the history of literary criticism. As regards antiquity I cannot go into details, and I need not do so, as there are such excellent accounts as the standard works by G. M. A. Grube, or G. A. Kennedy.⁶

⁵ See Rhetorik und Literarkritik, in: La philologie grecque à l'époque hellénistique et romaine, Entretiens sur l'antiquité classique 40, Fondation Hardt, Vandoeuvres-Genf 1994, 307—352 and Rhetoric and Literary Criticism: Their Nature and Their Functions in Antiquity, *Mnemosyne* ser. IV 48, 1995, 513—535.

⁶ G. M. A. Grube, *The Greek and Roman Critics*, Oxford 1965 (starting with Homer, as there are traces of criticism already in the Homeric poems); others are listed in the bibliography of the first volume of *The Cambridge History of Literary*

And what is ‘rhetorical criticism’? Again there are numerous definitions, some rather far ranging. Moreover, in the course of time from Homer till our days the tools and rules of rhetoric have developed in our Western culture, not to mention approaches to these phenomena in the East, in India or China or Japan. In antiquity rhetorical criticism was practised largely from an educational point of view, i. e. by those who analysed works of literature, especially speeches, but also other works (as Quintilian’s *Institutio oratoria* teaches us), in order to show by which means an orator achieves his aims. We might say by which tools provided by rhetorical theory; but I hesitate to do so because in this way it would look as if an orator necessarily draws on the instrumentarium provided by rhetorical handbooks. And this is certainly not the case. A speaker may well deliver a speech successfully without ever having heard anything about rhetorical theory. He may have natural talents — as some people, in fact, do have — or he may have observed the practice of others and may have followed their example. I stress this point because scholars when discovering in a speech what looks to them a typically rhetorical device often assume that the speaker has used a handbook, neither allowing for natural talents nor for the practice of copying others. What is it, then, that the rhetorical handbooks have to offer. They distinguish five stages for the composition and delivery of a speech: εὑρεσις (*inventio*), τάξις (*dispositio*), λέξις (*elocutio*), μνήμη (*memoria*) and ὑπόκρισις (*actio*), and they offer a speaker suggestions for finding the most relevant material, especially the most convincing or impressive arguments, they assist him in arranging the material selected in the most effective manner and they provide for him tools to choose the right vocabulary, words, phrases, metaphors, images etc.; that is they help him attain to whatever his aim may be, whether to instruct, inform, entertain, move, arouse, convince and, in general, persuade his audience.

Turning now to the discussion of these *officia* I can leave out memory and delivery because they have nothing to do with the composition of speeches. More importantly, I stress that the remaining three, *inventio*, *dispositio* and *elocutio*, are dealt with in the handbooks at very different length, but originally all three solely with view to their application to speeches, not to other kinds of literary works.

Invention is generally taken to be by far the most important of a speaker’s tasks, especially of anyone pleading in a court of law.

Criticism, edited by G. A. Kennedy, Cambridge 1989 (including primary sources 348—369); its last chapter is, incidentally, devoted to Christianity and Criticism.

For he has to determine as exactly as possible the question at issue (whether he wants to discuss it at length or rather touch upon it only briefly), he has to find the most convincing arguments to persuade the judges and the best topics for the various parts of a speech, the introduction, the account of the subject matter, the proofs and the epilogue — and more often than not he has to find side issues which open the opportunity for him to digress from the issue at stake and to indulge in telling entertaining stories, even though they are irrelevant for the actual case.

With disposition it is a different matter. The handbooks make it quite clear that it is difficult to find general rules; indeed the *Auctor ad Herennium* (a contemporary of Cicero) distinguishes two kinds of arrangement: one arising from the principles of rhetoric, the other accommodated to the particular circumstances,⁷ that is what the Greeks called the *καρχός*. To put it clearly: Only in fifty percent of all cases the author feels rhetorical theory can be of any use; in fifty percent a speaker (and of course, all the handbooks think primarily of speakers, not writers) has to rely on his own judgment and react on the spur of the moment. It is here, in fact, that a skilled orator has to show his art, not the knowledge of rules, but his *ingenium*, as he has to decide whether to follow the traditional order or choose another path, and omit a whole section, e. g. the *narratio*, or add a digression, and where to place the various arguments. Cicero gives the advice, for example, to place the most powerful ones at the beginning and at the end and to hide the weak ones somewhere in the middle (when the audience may be asleep). A writer, on the other hand, has, of course, time carefully to consider the particular situation; and writers of letters have a position somewhere in between, as they may have to react more or less immediately. These are considerations a critic has to bear in mind — and criticism is what we are concerned with here.

No less important than the *inventio* is, of course, the *elocutio*, the choice of style in general — of which three were distinguished in ancient rhetorical theory: the grand, the middle and the simple — and the choice of particular words (besides common words) rare words, antiquated words, foreign words, also figures of diction (*figurae verborum*) and figures of thought (*figurae sententiarum*). In view of the great deal of space devoted to these stylistic problems, it is of the highest importance for the modern critic or exegete to examine the choice of words carefully and to try to evaluate their function in each particular case.

⁷ Cf. *unum ab institutione artis profectum, alterum ad casum temporis accommodatum.*

Taking all this into account, we may now proceed to the problems of modern exegesis of biblical texts, or rather to choose a biblical text as a case study to exemplify the problems, the possibilities and the limitations of such an exegesis. I chose St. Paul's epistle to the Galatians because it has been the object of endless discussions of its structure and its intention (not to mention other aspects, as e. g. its intended audience); and these discussions seem to continue and will continue, I am afraid, even though certain problems seem to me to have been solved. Indeed, for a classicist it is unbelievable how much ink is being spilled on a comparatively short text by theologians with how much intellectual effort and imagination. Since the 1970ies numerous attempts have been made to use ancient rhetorical theory to determine the structure of the epistle and thereby also the intention of the epistle. To my mind all of them have failed for two reasons.

The basic assumption (wrong to my mind) is that the structure of this letter corresponds to the structure of a *λόγος* with *pro-vemium, narratio* (account of the relevant facts), *argumentatio* in two parts, *refutatio* and *probatio* (that is argumentation with refutation and confirmation), and finally *peroratio* (epilogue) with most scholars admitting that there is what they call an epistolary frame (*salutatio* at the beginning and *subscriptio* at the end). And though numerous biblical scholars have tried again and again to suggest how this letter is to be analysed and how the various parts of the alleged *λόγος* are to be distinguished, hitherto, they have failed to agree on where the sections begin and end within this letter and where to draw the borderlines. Already about twenty years ago, in 1991, an Italian scholar, the Jesuit A. Pitta, counted fifty different attempts of determining the details of the structure of this piece.⁸

How are these difficulties to be explained, this failure to come to a satisfactory solution? The simple fact is that the parts of the letter to the Galatians do not correspond to the structure of a speech (*λόγος*). And this is not really surprising because this is a letter, not a speech, and ancient rhetorical theory offers rules for speeches and of speeches only. Epistles have a nature of their own (I deliberately say nature) and, therefore, there are no rules for the structure of epistles in ancient rhetorical handbooks. By nature epistles vary to such an extent that it would be impossible even to try to suggest a model valid for most of them — let alone all types. One should re-

⁸ See A. Pitta, *Disposizione e messaggio della lettera ai Galati. Analisi retorico-letteraria*, *Analecta Biblica* 131, Rome 1992, 14—41.

member here that even for speeches it is difficult enough to formulate generally applicable rules, and that there are numerous examples of orators deviating from the 'normal' structure. For epistles on the other hand — and scholars should not overlook this nor should they have overlooked this in the past — the only rule formulated by rhetoricians concern matters of style, the first examples being found in a work *De elocutione* by a Demetrius whose identity and date has as yet not been determined convincingly.

I should add that even if it had been possible to show that the structure of the epistle to the Galatians corresponds to that of a speech (*λόγος*) of the kind recommended by rhetorical handbooks, all one could say is that it is a clearly structured piece; but nothing else could be concluded as regards its particular genre, whether judicial, deliberative or epideictic, even less its intention (e. g. apologetic), though endless suggestions have been made, numerous conclusions have been drawn.⁹

At this stage we have to ask, of course, whether there was any form of a theory of letter writing, rules or recommendations of any kind. Cicero distinguishes a few different types, official letters and private letters, also letters with factual information and letters reflecting the mood of the writer.¹⁰ Even Iulius Victor, the only ancient author to add a chapter *De epistulis* as an appendix to his *Ars Rhetorica* (probably 4th century), is content with two types: official letters and private letters — and with adding some suggestions as to different styles to adopt. It is matters of style, and matters of style only (not of order or structure) which are discussed systematically in the work *De elocutione* cited above. In addition two anonymous works from late antiquity have been preserved, one attributed to another Demetrius, another to Libanius which distinguish various types of letters and offer very short examples for each type, the second also giving brief characterisations. These works, too, have been used by biblical exegetes to determine the nature and intention e.g. of the letter to the Galatians. There are, in addition, traces of other manuals, a papyrus from Egypt, now preserved in Bologna, and another papyrus now in Paris and others which raise the problem what role letter writing played in Greco-Roman education and

⁹ For a more detailed discussion see C. J. Classen, Kann die rhetorische Theorie helfen, das Neue Testament, vor allem die Briefe des Paulus, besser zu verstehen? *Zeitschrift für die Neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde der Älteren Kirche* 100, 2009, 145—172.

¹⁰ Cf. Cicero, *pro Flacco* 37 and *ad familiares* II 4, 1—2.

which class of pupils were expected to learn this art.¹¹ I shall return to this question presently.

But first, let me cite as an example what Pseudo-Libanius has to say on a blaming letter:¹²

The characterisation: “*The blaming style is that in which we blame someone.*”

The actual example: “*The blaming letter: You did not act well when you wronged those who did good to you. For by insulting your benefactors you provided an example of evil to others.*”

It seems obvious to me that such a brief outline of one or two basic ideas cannot possibly be compared with a whole letter which though not excessively long is full of a variety of thoughts and ideas.

Moreover, there is the general problem, frequently discussed, but as yet not satisfactorily answered, whether one can assume that St. Paul had the benefit of Greek education, and if so, to what extent. Where did he learn to write, where did he learn Greek — and how? One has to remember that we acquire knowledge in very different ways, especially our own language, but also a second language in a bilingual society. We learn in the family, we learn when formally taught at school, but we learn also by observing others and imitating them, by talking to others and through reading. St. Paul enjoyed, no doubt, formal education in the Jewish tradition, probably up to a fairly high level. But that he also had the privilege of a Greek education on a higher level, i. e. a training in rhetoric (or epistolography), is an assumption frequently made, but so far as I can see, not warranted. Some years ago I made a study of St. Paul’s vocabulary and I found several rhetorical technical terms. But even they do not allow us to conclude that he did have a formal education in rhetoric; he may have picked them up or — since he enjoyed the assistance of a secretary in writing his epistles — he may be responsible for them.¹³

¹¹ For the texts referred to and others and a discussion of some problems of letter writing in the schools in antiquity see A. J. Malherbe, *Ancient Epistolary Theorists*, Atlanta 1988.

¹² I use this example because some scholars have taken the letter to the Galatians to be of this kind; for details see my paper referred to in note 9, for a critical text see Demetri et Libanii qui feruntur ΤΥΠΟΙ ΕΠΙΣΤΟΛΙΚΟΙ et ΕΠΙΣΤΟΛΙΜΑΙΟΙ ΧΑΡΑΚΤΗΡΕΣ, ed. by V. Weichert, Leipzig 1910, 15—16, nr. 2 und 22, nr. 2.

¹³ See C. J. Classen, *Philologische Bemerkungen zur Sprache des Apostels Paulus*, Wiener Studien 107/108 (1994/1995) 321—335, reprinted in a corrected English version in: Carl Joachim Classen, *Rhetorical Criticism of the New Testament*, Tübingen 2000, 29—44; for the problem of a secretary see E. R. Richards, *The Secretary in the Letters of Paul*, Tübingen 1991 and my paper referred to in n.

Do we have to despair, is there no help to be expected from pagan rhetoric for the exegesis of Christian literature? For the Gospels and the Acts of the Apostles, the rules for the structure of λόγοι may be useful for the analysis of sermons; but an attempt, e. g., made to find the ‘macrostructure’ of the Gospel of St. Luke with the help of rhetorical devices was doomed to failure.¹⁴ And for the understanding of the structure of early homilies all parts of pagan rhetoric may be of some use, at least in some cases.

But as regards the epistles we need not despair completely. For both in analysing their argumentation and in examining the stylistic devices rhetorical handbooks can be very helpful, indeed, and are well worth consulting. This is certainly true when we undertake to understand these works on the basis of a careful examination of the texts themselves and do not address questions impossible to answer, e. g. do not try to assess to what extent St. Paul used ancient rhetorical handbooks consciously. Ancient exegetes were aware of the limits of interpretation with the help of such handbooks; one only has to look at the commentaries of authors like Marius Victorinus or Johannes Chrysostomos. Also humanists like Melanchthon knew to what extent the use of pagan rhetoric is justified and truly helpful in the exegesis of works of the Bible and of the New Testament in particular, as I have tried to show elsewhere.¹⁵ Here and now, I would like to stress that when trying to interpret a text it is always worthwhile looking at the conditions under which an author wrote and at the tradition of the exegesis. It is, of course, always the intention of a scholar to correct his predecessors and to improve upon their work. But earlier scholarship may also be of help to avoid mistakes and pitfalls.

As regards the exegesis of Christian literature (and, indeed, all literature) one has to remember that literature is not a uniform phenomenon and in interpreting a work of literature one has first to consider carefully its nature and its elements and to determine the literary genre; and since pagan rhetoric offers tools applicable only to some kinds of literature one has to examine which ones one may be justified in using. As authors tried to use their *iudicium* when

9: Kann die rhetorische Theorie helfen, das Neue Testament, vor allem die Briefe des Paulus, besser zu verstehen? Zeitschrift für die Neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde der Älteren Kirche 100, 2009, 155 with n. 30.

¹⁴ See M. Diefenbach, Die Komposition des Lukasevangeliums unter Berücksichtigung antiker Rhetorikelemente, Frankfurt 1993, 47—160.

¹⁵ See Carl Joachim Classen, Rhetorical Criticism of the New Testament, Tübingen 2000, 99—177.

composing their works, the exegete has to try to use his *iudicium* to find the appropriate means of interpretation when understanding and explaining these works.

Карл Јоахим Класен

ХРИШЋАНСКА ЛИТЕРАТУРА — ПАГАНСКА РЕТОРИКА
— МОДЕРНА ЕКСЕГЕЗА

Резиме

Аутор у овом раду настоји да прецизно дефинише појмове наведене у наслову, с обзиром на њихову доста неодређену употребу и значење. У грчком језику није постојао израз који је јасно и искључиво означавао оно што данас зовемо „литература”. Стога данашњи испитивач мора увек јасно одредити коју врсту књижевности испитује. Аутор наводи бројне примере из античких извора, посебно у погледу критике реторике. Код тумачења хришћанске књижевности, а и целокупне књижевности, аутор подсећа да то није унiformни феномен и да се најпре мора установити природа и елементи да би се утврдио литерарни жанр. То је неопходно нарочито стога што паганска реторика обезбеђује оруђе применљиво само на поједине врсте књижевности.

Јасмина Грковић-Мејџор
Филозофски факултет, Нови Сад

О ГЛАГОЛИМА АУДИТИВНЕ ПЕРЦЕПЦИЈЕ У СТАРОСЛОВЕНСКОМ*

АПСТРАКТ. У раду се анализира семантика глагола аудитивне перцепције (слышати, ослушајати, слоушати, послушати) у старословенском преводу четворојеванђеља, који се јављају као преводни корелати грчког ἀκούω. Глаголи са кореном слыш- означавају звучну перцепцију и имају широк опсег синтаксичких допуна, док се слуш- реализује само у метафоризованом значењу 'придржавати се нечијих савета, заповести, покоравати се' и јавља се искључиво с генитивом. Две словенске конструкције преносе грчки Acc. *rei* и Gen. *personae*, с тим што су у односу на грчке архаичније јер се разлика маркира не само падежном формом већ и превојним ступњем глагола. Преношење ове семантичке разлике из грчког у словенски текст јединствено је међу првим преводима Новог завета на европске језике, што указује на изузетну важност старословенског превода у контексту европске рецепције Библије.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: историјска семантика, старословенски, грчки, глаголи аудитивне перцепције

1. Преводећи Свето писмо са грчког на словенски језик, Константин и Методије су били пред нимало лаким задатком, који је значио не само превођење већ и стварање нове, хришћанске терминологије (ВЕРЕЩАГИН 1997: 36—51), коју језик доскорашњих многобожаца није могао имати. Њихова умешност сеже и даље: захваљујући томе што су били билингвали, те одлично познавали не само грчки већ и словенски си-

* Овај рад је резултат истраживања на пројекту *Историја српској језика*, који финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

стем, они су успевали да беспрекорно на старословенски пренесу танане семантичке нијансе грчкога текста. Стога испитивање поједињих лексичких микросистема два језика у најстаријим преводима, тј. њима најближим преписима може осветлити не само умеће првих преводилаца но и открити драгоцене податке о сваком од два језичка система понаособ.

Циљ овога излагања јесте да, у том смислу, истражи семантику глагола аудитивне перцепције у старословенском у светлу њиховог односа према грчком тексту. Испитивање је рађено на корпсусу *Маријиној јеванђељу* (СМ), за које се претпоставља да је најближе првобитном, несачуваном тексту словенског превода четворојеванђеља (АЛЕКСЕЕВ 2005: 4),¹ док је за поређење са грчким текстом Новог завета послужило критичко издање NESTLE–ALAND 1985. Ограничавање истраживања на текст СМ мотивисано је архаичношћу његовог архипредлошка, те би текст могао отворити ситуацију близку канонском старословенском ћирилометодијевске епохе, на шта су указала и нека ранија лексичка испитивања овог четворојеванђеља (ГРКОВИЋ–МЕЈЦОР 2008а, 2008б, 2008в). У каснијем двовековном животу најстаријег књижевног језика Словена долазило је не само до различитих семантичких промена у вокабулару већ и до интерфејенције посебних дијалекатских система, чији су се елементи уградјивали у наслеђени ћирилометодијевски лексички фонд захваљујући новим преводима или редиговању постојећих текстова.

2. У СМ се као преводни еквиваленти семантички сложеног грчког глагола ἀκούω² реализују четири лексеме: слоушати, слышати и њихове префиксиране варијантне послоушати, ослушасти. Питање је да ли је овде реч о синонимичним словенским глаголима, или је међу њима постојала првобитно семантичка разлика. За одговор на ово питање неопходно је утврдити да ли се они јављају у идентичним синтаксичким конструкцијама или је њихова појава условљена синтаксичко-семантичком реализацијом грчког ἀκούω и, ако јесте, на који начин.

2.1. Глагол слышати означава звучну перцепцију, јавља се у највећем броју потврда и има најшири опсег синтаксичких до-пуна:

¹ Основу за најновију реконструкцију првобитног словенског превода јеванђеља чини управо СМ.

² Детаљно о синтаксичко-семантичким карактеристикама грч. ἀκούω у новозаветној литератури в. GEL: 31–33.

1. 'имати моћ слуха, бити у стању слушања' (апсолутно):

стсл. глѹсн слышать Лк 7: 22
грч. ἀκούονται
'глухи чују';³

2. 'слушати/чути x' (акузатив):

стсл. слышаєш је юноша слово отиде скръбка Мт 19: 22
грч. ἀκούσας δὲ ὁ νεανίσκος τὸν λόγον ἀπῆλθεν λυπούμενος
'а кад чу младић ријеч, отиде жалостан';

3. 'слушати/чути о x' (o + локатив, акузатив, реченица):

- стсл. слышавъши во жена о немъ Мр 7: 25
грч. ἀκούσασα γυνὴ περὶ αὐτοῦ
'јер чувши за њега жена';
- стсл. юанъ је слышавъ въ ждилници дѣла христова Мт 11: 2
о дѣ Иоаннѣс ἀκούσας ἐν τῷ δεσμωτηρίῳ τὰ ἔργα τοῦ Χριστοῦ
'а Јован чувши у тамници дјела Христова' [за дела Христова, о делима Христовим];
- стсл. слышиште ъко речено въстъ Мт 5: 27
грч. ἤκουσατε ὅτι ἐρρέθη
'чули сте како је казано'.

2.2. Префиксирано ослушајти такође означава аудитивну перцепцију, али као перфективна варијанта има ограниченији опсег употребе:

1. 'чути x' (акузатив):

стсл. мртвии ослушајти глас сина Јв 5: 25
грч. οἵ νεκροὶ ἀκούουσιν τῆς φωνῆς τοῦ νίοῦ τοῦ θεοῦ
'када ће мртви чути глас Сина Божијега';

2) 'чути о x' (клауза):

стсл. егда је огласиша ъко болитъ Јв. 11: 6
грч. ὡς οὖν ἤκουσεν ὅτι ἀσθενεῖ
'па кад чу да је болестан'.

2.3. Глагол слоѹшати се реализује у крајње ограниченом контексту и у далеко мањем броју потврда, у метафоризованом значењу 'придржавати се нечијих савета, заповести, покоравати се'. Јавља се искључиво с генитивом, на пример:

стсл. съ есть синъ мои възлюбленыи . того слоѹшаште Лк 9: 35
грч. οὗτος ἐστιν ὁ υἱός μου ὁ ἐκλελεγμένος, αὐτοῦ ἀκούετε
'ово је Син мој љубљени, њега слушајте';

³ Српски превод дат је према НЗ.

стсл. слоѹшати словесе моего, и вѣрја има посълавши мѹи Јв 5: 24
грч. ὅ τὸν λόγον μου ἀκούων καὶ πιστεύων τῷ πέμψαντί με
'ко моју ријеч слуша и вјерује Ономе који ме је послao'.

Иако се због познатог једначења акузатива с генитивом име-
ница мушких рода категорије живо /+/ може претпоставити да
би допуна могла бити у одређеном броју примера акузативна,
као у Лк 9: 35, конструкција с именницом категорије (живо
/-/) у Јв 5: 24 упућује на то да је ипак реч о генитиву.

2.4. Глагол посљушати се, као и основно слоѹшати, реализује
с генитивом, у два значења:

1. 'слушати (с пажњом?) x':

стсл. народи посљушадхј њго въ сласть Mr 12: 37
грч. καὶ [ό] πολὺς ὄχλος ἤκουεν αὐτοῦ ἡδέως
'и многи народ слушаше га радо';

2. метафоризовано 'придржавати се нечијих савета, заповести,
покоравати се':⁴

стсл. съ естъ синъ мон възлюблены посљушантे њго Mr 9: 7
грч. οὗτός ἐστιν ὁ νίος μου ὁ ἀγαπητός, ἀκούετε αὐτοῦ
'ово је Син мој љубљени, њега послушајте';

стсл. въсѣкъ иже естъ отъ истины посљушаатъ гласа моего Јв 18: 37
грч. πᾶς ὁ ὄν ἐξ τῆς ἀληθείας ἀκούει μου τῆς φωνῆς
'и сваки који је од истине слуша глас мој'.

Као и у случају глагола слоѹшати, потврду да је допуна у гени-
тиву пружа последњи пример, са именницом живо /-/.

3. Када се упореде конструкције с наведеним словенским
глаголима у СМ и њихови грчки текстуални корелати, уочава
се следећа правилност. Уколико се грч. ἀκούω реализује апсо-
лутно или као допуну има предлошко-падежну везу и речени-
цу на старословенски се преводи искључиво глаголима са ко-
реном -слыш-. Уколико се као његова допуна јавља слободна
падежна форма (генитив или акузатив) однос грчког и словен-
ског текста је следећи:

ἀκούω + Ген 30, ⁵ Ак 3	>	(по)слоѹшати + Ген (слов. Ген)
ἀκούω + Ак 56, Ген 12	>	(оѓ)слышати + Ак (слов. Ген)

⁴ Ово значење потврђују и примери у којима се посљушати + Ген реализује на место грч. ὑπακούω + Дат (Мт 8: 27, Mr 1: 27, Mr 4: 41, Лк 8: 25, Лк 17: 6).

⁵ Број примера у тексту.

Семантичка разлика између класичне генитивне и акузативне конструкције са ἀκούω у грчком (*Gen. personae : Acc. rei*),⁶ која се базира на истоврсним индоевропским конструкцијама (в. MELLET 1897: 156), објашњава се на следећи начин: генитив уз глаголе перцепције се обично употребљава да представи слушање као процес који утиче на субјектову свест, док акузатив служи да означи звучну перцепцију (MOEHRING 1959: 87). Стога се већ у најранијем периоду ἀκούω + Ген јавља у метафоризованом значењу 'придржавати се нечијих савета, заповести, покоравати се'.

Однос акузативне и генитивне конструкције у сачуваним новозаветним грчким текстовима донекле је поремећен,⁷ као што се може видети из следећег примера, са варирањем падежа у идентичном контексту:

грч.	стсл.
ἀκούσατε τὴν βλασφημίαν Μτ 26: 65	слышасте власфемијак
ἀκούσατε τῆς βλασφημίας Μр 14: 64	'чусте хулу'

Два падежа се смењују и у сличном контексту, чак у истом јеванђељу:

грч. ἀκούων μοθ τῶν λόγων καὶ ποιῶν αὐτούς Лк 6: 47
 стсл. слышаш словеса моје и творя ^ъ
 'слуша ријечи моје и извршује их';
 οἱ τὸν λόγον τοῦ θεοῦ ἀκούοντες καὶ ποιοῦντες Лк 8: 21
 слышашен слово Божје и твораще ^е
 'они су који слушају ријеч Божију и извршују је'.

За разлику од грчког, у словенском тексту је увек иста конструкција, слышати + Ак. Из овог и сличних примера може се закључити да, док у грчком почиње да се губи семантичка разлика између генитивне и акузативне конструкције, те се два падежа у одређеном броју случајева реализују као конкурентне форме, словенски систем у СМ стару разлику добро чува.

⁶ Детаљније у: SCHWYZER 1950: 94—95, где се наглашава да се у Ген може јавити и персонификован појам живо /—/, или да овај Ген никад није конкурентан са Ак.

⁷ Када је реч о новозаветним текстовима, треба имати на уму да се они између себе разликују. На пример, док у *Јеванђељу по Јовану* постоји јасна семантичка разлика између ἀκούειν φωνῆς 'повиновати се' и ἀκούειν φωνήν, које упућује на звучну перцепцију, у *Делима айоситолским* и *Ошткривењу* она се губи (BLASS-DEBRUNNER 1961: 95). Према MOEHRING 1959 (88), и у другим текстовима из овога периода слична је ситуација, нпр. код Епиктета се јављају *Gen. rei* и *Acc. personae*.

Истовремено, овакви случајеви сведоче о томе да преводиоци нису прибегавали калкирању. О преводилачком умећу сведочи и следећи пример, у којем се грч. ἀκούω + Ген преводи као слышати + Ак, будући да је и овде реч о конкретном значењу звучне перцепције:

стсл. пилатъ же слышавъ та словеса Јв 19: 13
грч. ὁ οὖν Πιλάτος ἀκούσας τῶν λόγων τούτων
'Пилат, дакле, чувши ову ријеч'.

За анализу конструкција слышати + Ак и слоушати + Ген битно и следеће: док се у акузативу јављају појмови живо /+/ и живо /-/ , у генитиву се срећу искључиво појмови категорије живо /+/ и лексеме 'глас' и 'реч', увек везане за појам божанства, што упућује на њихову персонификацију. Међу двема конструкцијама постоји јасна семантичка дистинкција: слышати означава искључиво звучну перцепцију, било директну или индиректну, интенционалну или неинтенционалну, док слоушати има само метафоризовано значење 'придржавати се нечијих савета, заповести, покоравати се'. Ова разлика може се илустровати следећим примерима, где се као допуна јавља иста лексема, 'глас'. У првом примеру је реч о перцепцији звука, у другом о метафоризованом значењу 'покоравати се':

грч. καὶ τὴν φωνὴν αὐτοῦ ἀκούεις, ἀλλ’ οὐκ οἴδας πόθεν ἔρχεται
καὶ ποῦ ὑπάγει Јв. 3: 8
и глāс его слышинши. нъ не вѣси отъ кждоу придетъ и кајдо идетъ
'и глас његов чујеш, а не знаш откуда долази и куда иде';
грч. τὰ πρόβατα τὰ ἐμὰ τῆς φώνῆς μου ἀκούουσιν Јв 10: 27
οвъця моя гласа моего слушашкть. и азъ җнајж а и по мънѣ граджкть Јв
10: 27
'овце моје слушају глас мој, и ја њих знам, и за мном иду'.

Семантика две конструкције условљена је типом падежне допуне и превојним ступњем глагола. Два глагола воде порекло од истог индоевропског корена, **k̥leu-* 'чути/слушати' (POKORNÝ 1959), с тим што је у слоушати превојни ступањ индоевропског резултатива, *o*, исти који се, на пример, јавља у грчком перфекту или индоевропским девербативним именицама типа стсл. слоухъ 'вест' ('оно што се чуло'), од истог корена као и анализирани глаголи. Резултативно значење 'чуо сам' праћено је метафоризацијом у 'придржавати се нечијих савета, заповести, покоравати се', и ово је један од основних путева метафоризације глагола аудитивне перцепције у индоевропским језицима (в. BUCK 1949), а поједини аутори је сматрају универзалним ти-

пом метафоризације (в. SWEETZER 1998: 34—35).⁸ Појава генитива уз овај глагол није случајна: њиме је, као и у случају грчког генитива уз ἀκούω, исказан агентивни појам, онај чије деловање за последицу има стање субјеката глагола слушати. У овој конструкцији открива се тако древни генитив агенса (SCHMALSTIEG 1995), чија је употреба компатибилна с резултативним превојним ступњем глагола слушати. С друге стране, уз глаголе стања по себи, какав је слышати, реализовао се индоевропски адвербијални акузатив. Показује се, дакле, да се у тексту СМ чува архаична индоевропска дистинкција резултативног стања (слушати + Ген) и стања по себи (слышати + Ак).⁹

4. Словенска браћа вешто су у старословенском тексту лексички и синтаксички експлицирали семантике нијансе грчког текста. Овим се још једном потврђују речи Е. Бернекера, који је, називајући Константиново дело уметношћу превођења (*Übersetzungskunst*), између остalog написао: “wenn das griechische Wort verscheidene Bedeutungen hat, so ist der Unterschied im Slavischen richtig beobachtet” (BERNEKER 1912/13: 399).

Захваљујући томе што су били билингвални, уз то врхунског теолошко-философског образовања, Словенски учитељи непогрешиво су у словенски текст пренели значењску разлику између грчког ἀκούω са генитивом и акузативом. Они су чак знали да препознају и ређе случајеве у којима у грчком долази до иновативне конкуренције два падежа, те сâм падеж више није носилац значењске дистинкције (појава неперсонификованог *Gen. rei*, као у Mr 14: 64), и њих су беспрекорно преводили одговарајућом словенском.¹⁰

⁸ Други могући пут је метафоризација у когнитивни домен. У индоевропским језицима она је ређа; сâмо грчко ἀκούω јавља се и у значењу 'разумети', на пример, у *Првој йосланици Коринћанима* 14: 2 (уп. GEL: 32). С друге стране, у неким другим језичким групама то је основни пут метафоризације, нпр. у аустралијским језицима (EVANS-WILKINS 2000).

⁹ У обимној студији о развоју Ген—Ак у старословенском, А. Меје је изнео сасвим другачији став, сматрајући везивање Ген за слушати и Ак за слышати новијим, специфично словенским развојем: “on sera porté à conclure que la fixation de l'accusatif et du génitif avec ces deux verbes est un fait relativement récent, et en tout cas proprement slave” (MEILLET 1897: 157).

¹⁰ У каснијим редакцијама старословенских текстова и новим преводима, међутим, ова архаична дистинкција ће се постепено губити, што доводи до употребе наведених глагола у истим контекстима. Тако се, рецимо, слышати (као и слушајши) почиње јављати и у значењу 'придржавати се нечијих савета, заповести, покоравати се', одакле и текстуалне варијантне типа: слышаш / слушаш / ε μενε; понежε զախъ н не слышаште / не послушаште (SJS 37: 126). Будући да речници обухватају укупну канонску старословенску писменост (CC), или и одобрane редакцијске споменике (SJS), подаци у њима упућују

У првим преводима Новог завета на европске језике ово је единствен случај. У *Вулгати*¹¹ се, рецимо, семантичка разлика између ἀκούω + Ген и ἀκούω + Ак сасвим губи, иако је реч о важној појмовној разлици; обе конструкције се преводе помоћу *audio* + Ак, што отвара могућност различитој контекстуалној интерпретацији датих примера. Иста ситуација је, судећи према доступним текстовима, и у корпусу ранијих латинских превода, познатих под називом *Vetus latina*.¹² У готском преводу такође се јавља само један глагол (*hausjan*). Ни у преводима Новог завета на друге европске језике, насталим у време Реформације, дата семантичка дистинкција језички се не макира, иако су ови преводи рађени на основу текстова насталих после Еразмовог издања грчког и латинског текста 1516. године. На исти начин као што је, рецимо, у свим овим преводима, почев од *Вулгате*, нестала разлика између грч. *καλός* и ἀγαθός, док је она на старословенски прецизно пренесена придевима *добръ* и *благъ* (Грковић-Мелцор 2008б: 57).

Стога ово истраживање указује, верујем, и на изузетну важност старословенског превода у контексту европске рецепције Библије, као и на то да старословенски текст може допринети и расветљавању одређених семантичких питања везаних за сам грчки текст.¹³

ЛИТЕРАТУРА

- АЛЕКСЕЕВ, А. А. и др. *Евангелие от Матфея в славянской традиции*. Санкт-Петербург: Санкт-Петербургский государственный университет, Филологический факультет/ Синодальная библиотека Московского Патриархата/Росийское библейское общество, Санкт-Петербургское отделение, 2005.
- ВЕРЕЩАГИН, Е. М. *История возникновения древнего общеславянского языка (Переводческая деятельность Кирилла и Мефодия и их учеников)*. Москва: Мартис, 1997.

на синонимичност датих глагола у млађим споменицима Уп. SJS 27: 184—185; 37: 122—123, 124—126; 46: 680—681.

¹¹ В. електронско издање http://www.vatican.va/archive/bible/nova_vulgata/documents/nova-vulgata_index_lt.html

¹² Иако се овде ради о збирци различитих превода, од којих је тек један део доступан, в. електронско издање *Vetus latina Iohannes* (<http://www.vetuslatina.org>).

¹³ На пример, преглед обимне литературе посвећене питању да ли између грч. ἀκούειν φωνῆς и ἀκούειν φωνήν у Новом завету постоји семантичка разлика в. у MOEHRING 1959.

ГРКОВИЋ-МЕЛЦОР, Јасмина. О глаголима визуалне перцепције у старословенском и грчком. Ксенија Марицки-Гађански (ур.). *Европске идеје, античка цивилизација и српска култура*. Београд: Друштво за античке студије Србије — Службени гласник, 2008а, 60—71.

ГРКОВИЋ-МЕЛЦОР, Јасмина. О семантици старословенских придева добре и благе. *Јужнословенски филолог LXIV* (2008б): 51—60.

ГРКОВИЋ-МЕЛЦОР, Јасмина. Превод грчког ταχύ, ταχέος у старословенским јеванђељима. *Зборник Матице српске за класичне студије* 10, посвећено главном уреднику Зборника професору Ксенији Марицки-Гађански (2008): 187—193.

Н3: *Нови завјет*. Београд: Свети архијерејски синод Српске православне цркве, 1984.

СС: *Старославянский словарь, по рукописям X—XI веков* (ред. Р. М. Цейтлин, Р. Вечерка, Э. Благова). Москва: Русский язык, 1994.

*

BERNEKER, E. Kyrills. Übersetzungskunst. *Indogermanische Forschungen* 31 (1912/13): 399—412.

BLASS, F., A. DEBRUNNER. *A Greek Grammar of the New Testament and Other Early Christian Literature*. Chicago—London: The University of Chicago Press, 1961.

BUCK, Carl Darling. *A Dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-European Languages*. Chicago—London: The University of Chicago Press, 1949.

CM: *Codex Marianus glagoliticus* (ed. V. Jagić). Graz: Akademische Druck-U. Verlagsanstalt (репринт), 1960.

EVANS, Nicholas, David WILKINS. In the Mind's Ear: The Semantic Extensions of Perception Verbs in Australian Languages. *Language* 76/3 (2000): 546—592.

GEL: *A Greek-English Lexicon of the New Testament and Other Early Christian Literature* (A translation and adaptation of the fourth revised and augmented edition od Walter Bauer's Griechisch-Deutsches Wörterbuch zu den Schriften des Neuen Testaments und der übrigen urchristlichen Literatur by William F. Arndt and F. Wilbur Gingrich). Chicago—London: The University of Chicago Press, 1979.

MEILLET, Antoine. *Recherches sur l'emploi du génitif-accusatif en vieux-slave*. Paris: É. Bouillon, 1897.

MOEHRING, Horst R. The Verb ἀκούειν in Acts IX 7 and XXII 9. *Novum Testamentum* 3/1—2 (1959): 80—99.

NESTLE—ALAND. *Novum testamentum Graece*. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 1985.

POKORNY, Julius. *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*. Bern—München: Francke Verlag, 1959.

SCHMALSTIEG, William R. A Student Guide to the Genitive of Agent in the Indo-European Languages. *Journal of Indo-European Studies*, Monograph Number Fourteen, 1995.

- SCHWYZER, Eduard. *Griechische Grammatik II: Syntax und syntaktische Stilistik*. München: C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1950.
- SJS: *Slovník jazyka staroslověnského*, 1—52. Praha: Academia, 1966—97.
- SWEETSER, Eve E. *From Etymology to Pragmatics*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.
- Vetus latina Iohannes: <http://www.vetuslatina.org>
- Vulgata: http://www.vatican.va/archive/bible/nova_vulgata/documents/nova-vulgata_index_lt.html

Jasmina Grković-Major

ON VERBS OF AUDITORY PERCEPTION
IN OLD CHURCH SLAVONIC

Summary

This paper deals with the semantics of verbs of auditory perception in the Old Church Slavonic manuscript *Codex Marianus* (слѹшати, слышати, послюшати, ослушашиати), compared with their Greek textual correlate ἀκούω. It is shown that the verbs with the root слѹш- denote only concrete physical perception, while the ones with слѹг- have only a metaphorical sense ‘to listen to someone’s advice or orders; to obey’. The comparison of their simple nominal complements shows that the oldest Old Church Slavonic translation preserves the archaic Indo-European distinction between a resultative state (слѹшати + Gen) and a state by itself (слышати + Acc). The first translators impeccably transposed the semantic difference between the Greek constructions of *Gen. personae* and *Acc. rei* into the Slavic text. Such precise translation, preserving all the semantic nuances of the Greek ἀκούω is unique among the oldest translations of the New Testament into European languages (e.g. Latin has only *audio* + Acc).

Victor Castellani
University of Denver, Col. USA

SOPHOCLES' VALEDICTORY *OEDIPUS* AND THE *BIRDS* OF ARISTOPHANES

АПСТРАКТ: У раду се обрађује Софоклова драма *Едип на Колону* као његов опроштајни рад упоређен са *Птицама*, Аристофана, аутора знатно млађег од тада деведесетогодишњег Софокла. Софокле је *Едипа на Колону* завршио 406. године пре нове ере, а драма је изведена постхумно, тек 401. године захваљујући његовом сину Иофрону. Аутор сматра да је ова драма Софоклов опроштајни прекор његовим атинским су-грађанима, адекватан Аристофановој критици колективне мегаломаније ратоборних Атињана у комедији из 414. године пре нове ере.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Софокле, *Едип на Колону*, Аристофан, *Птице*

It is really quite astonishing! Improbable though it must seem, in Sophocles' posthumous *Oedipus at Colonus* (completed ca. 406 BC, staged by his son Iophon in 401 BC), which the nonagenarian poet must have composed when the 'hand-writing was on the wall' for the Athenians and their belligerent radical democracy, he turned to Old Comedy for structural and thematic elements to borrow. Although his variations were composed in a subdued minor key and not without significant inversions, variations they are. They appear to have been intended to give his fellow citizens a valedictory re-proach, consistent with Aristophanes' own critique of his compatriots' collective megalomania and *polypragmosunē*.¹

¹ A version of this paper was presented at the annual meeting of the Classical Association of the Middle-West and South in Oklahoma City, Oklahoma, USA, in March 2010.

My understanding of Aristophanes' *Birds* has been long and deeply influenced by the late William Arrowsmith, who visited us in Denver back in 1973.

In particular Aristophanes' *Birds* of eight years before (produced 414 BC) seems to have given him ideas toward an elegiac farewell lesson for his doomed countrymen. However, the — literally! — *spectacular* blasphemy perpetrated by an amoral rascal's imperial power-grab in that great comedy gives way in *Oedipus at Colonus* to a prematurely aged and decrepit ex-king's somber vindication of more-than-mortal spiritual force, that joins, does not defy, the gods.. To this he adds a premonition of an afterlife of trans-national εὐμένεια (*OC* 631), “benevolence”, as positive, constructive intention and will, channeled from Thebes toward Athens' eternal good by her royal hero Theseus. On the other hand, the very same *eumeneia* is a euphemism for the deadly rages of the dread, unsightly “Eumenides”, into whose sacred space shunned, unsightly and unsighted Oedipus has blundered (*OC* 36—43) — exactly as he has blundered, blindly in a different sense, into his world-famous “sins”. Indeed Oedipus prays to the dread goddesses (*OC* 84—110) and comes to be identified with the Erinyes as a negative, destructive force self-deployed against Boeotia (864f), positioned, on the other hand, for the aforementioned eternal benefit Attica, which his hero-cult site will ever after defend.²

Let us look into this unlikely odd-couple of plays.

Like *Birds* with Pisthetaerus and his lackey Euelpides, this *Oedipus* opens with a pair of emigrants on a road to an unfamiliar place, Oedipus and his loyal, loving daughter Antigone. In the former case the two Athenians have left on their own, although circumstances in their hometown have driven them to the extreme measure of voluntary exile. Exile to a new land has never been an easy option for adults, especially in the ancient world, where “naturalization” into a foreign state and a new citizenship was almost unknown. Nevertheless the Athenian buddies have voluntarily *escaped* Athens, with all its litigiousness and other stresses. Theban father and sister-daughter, on the other hand, have not left their homeland willingly. Oedipus has been banned from his native land because of his pollution and alleged guilt, incurred by his famous twin *hamartiae* of self-defensive manslaughter, by which unwit-

Arrowsmith's introductory essay to his unsurpassed American-English translation of the play in the University of Michigan series remains for me the most valuable explication of the Athenian comic master's masterpiece.

² An incremental convergence between Oedipus' wishes and the power of the Erinyes is a fundament feature of this play, observable from 457f and 486f through 864—867 and 1010—1013 to n1391 and 1434 — probably also at 1375f and 1384 if, as I should argue, the ἀρά there are at once both his „curses” and the dread goddesses under one of their by-names.

tingly he killed his own father in self-defense, and royal marriage to a woman who turned out to be his own mother. Antigone, out of love (ψιλία, ψιλεῖν) has accompanied her father in his dreary trek over and beyond the ridge of Cithaeron, leaving an unwelcoming Thebes behind. The former pair as ἑταῖροι, „companions” but also „political cronies”, seek an easier life — provisionally, living out a cliché, a bird’s life.³ The latter pair, deposed King and princess royal, seek any place that will harbor them — him, infamous offender against the holiest relationships, and her, product of his notorious incest.

We may further examine the two plays’ prologues.

The pairs of wayfarers enter their respective dramas from a parodos into what for both indicates is a non-architectural setting. In each case the setting includes, whether painted or actual, heavy vegetation. We hear that Tereus-Hoopoe enters through layers of ὄλη, wild wood or shrub, while the place where Oedipus pauses, then halts teems with laurel, olive, and vine (*OC* 16f) — all evidently growing wild in what the script repeatedly calls an ἄλσος (*OC* 98, 114, and 505).

The pairs’ first encounters are with denizens of this foreign land, respectively a bird and a Colonite. In the tragedy this person is fellow-citizen and equal in status to the members of the chorus who appear later, like them an old man; in *Birds* the two expatriate Athenian meet first a lackey-bird (ὄρνις …δοῦλος), then his master (δεσπότης), who is in fact monarch of all birds. The four actors available on the comic stage permit this. Such an unequal relationship indicates a clear hierarchy — dare one say, a “pecking order”? — among the feathered folk. The first of the category “bird” whom we meet ranks below, the next one, Hoopoe, ranks above the eventual motley bird-chorus. The avian order is no egalitarian democracy! Neither is the heroic-age Athens of Sophocles’ play, however; although King Theseus when he arrives later is no despot, he is one by whom the land “is led” (*OC* 66f), who controls it by speech and strength (λόγῳ τε καὶ σθένει κρατεῖ, 68). At Athens in his age “word” does *not* lie “upon the masses” (πὶ τῷ πλήθει, 66). If anyone is like a leader on the Athenian radical democracy, it is

³ We have, in English, the expression “a dog’s life” to indicate an opposite unhappy lot, a hard and painful existence, without our responsibilities and vexations but with plenty of abuse from humans. Ancient dogs had an even worse life, seldom pampered as pets and often subsisting on refuse. A comedy *Dogs* would could hardly be so much visual and musical fun, although, as Aristophanes showed in *Wasps*, dogs, too, can be comical. Not to mention frogs!

Creon, like the much earlier “General Creon” of *Antigone*, like Odysseus in *Philoctetes*.

After first, anxious meetings with individuals who bring the prologue scenes along (one in the tragedy, two successively in the comedy), the pairs from afar are accosted by distinctly unwelcoming choruses, who mostly likely arrive though the opposite parodos. The birds-chorus know that men are natural enemies of their race, who prey upon them for their feathers and eggs, and especially for their flesh; when humans do not kill them, they hold them captive as pets, no longer “free as birds” whether or not their wings are clipped. They attack (*Birds* 343—406). The old Colonites are scandalized by Oedipus’ history, openly reluctant to have such an ill-fated man in their holy neighborhood. “Out of our country!”, they command (*OC* 226—236). In both plays the chorus initially rejects the cautious hospitality that an individual, bird or fellow citizen, has extended to the newcomer pair.

Prophecies are implicated in both emigrations, which amount to colonizations. Apollo is the god of all three of these activities. Another aspect of Apollo, his avian connections, with “bird-signs”, is inevitable in the comedy.

As Phoebus or Apollo, under another name or circumlocution, or as the θεός clearly meant, this god, for whom Sophocles evidently had special reverence, is referred to very often in this late *Oedipus* play, though nothing can match the ostinato mentions of him in the earlier *Tyrannus* — thirty eight by my count, more than twice as many as in *Coloneus*. Here he is responsible for the initial exile (if we recall the earlier play; see also *OC* 87), but also for instruction to Oedipus about how to recognize his terrestrial destination. Oedipus, here, is almost an Apollo-inspired seer himself, taking on some of the functions of blind Teiresias in the *Tyrannus*.

Now for his audience a prophet or a prophecy in a play by Sophocles could hardly be a surprise. Every surviving play has one or the other, sometimes both.⁴ Nevertheless we should note that the *Coloneus* contains, on the part of Creon, a misleadingly presented oracle. He wants Oedipus to believe that the ex-king will be welcomed back into his native city, that they have taken pity on his daughter. He speaks movingly about concealing versus not concea-

⁴ The Achaean seer Calchas does not appear in *Ajax* nor Trojan Helenus in *Philoctetes*, but prophecies by both are important elements in these plays. Teiresias does appear in the *Tyrannus* (where earlier prophecies are also essential matter). In *Trachiniae* Deianeira has an oracular tablet to distress her (*Trach.* 157—160), and in *Electra* Orestes has first hand instructions from Pythian Apollo — himself, according to the prince-avenger (*El.* 32—37).

ling feelings — even as he completely conceals the oracular information that motivates his journey from Boeotia; however, thanks to Ismene (*OC* 387—415), Oedipus knows better. He knows exactly what the Theban state has learned about their deposed and discarded king's sudden value, which is limited in one sense (since he cannot return to their soil), yet considerable in another (since he, or his interment on a boundary, can defend their land against attack or invasion). The Thebans want to control him, oblivious to his dreadful wrath against them and unaware that he knows their intentions.⁵ The political exile Polyneices, here Oedipus' elder son, seems likewise disingenuously to have dismissed his father's earlier curse as somehow mistaken and thus as not applying himself. Late in their long episode together he either refuses to understand the obvious import of a new dreadful curse with which Oedipus now amplifies both his sons' doom. Or he pretends to misunderstand (and will not let his allies know of their futility).

The comedy had brought on a sacrificial priest (ἱερεύς) and an oracle-distributor (χρησμολόγος). The former offers to procure blessings for the new city by ingeniously adapting to the new world of birds a cult of the long list of gods he previously worshiped (and who doubtless expects tangible monetary “blessings” from their holy service), according to whom the founding and ascendancy of Cloudcuckooland has been “foretold” (according a prediction he has, of course, just now concocted). Parodic rituals are common enough in the Old Comedian's plays, oracles not nearly so, though we find one also in *Lysistrata* where, however, the title character's interpretation is a demonstration of almost Themistoclean astuteness (*Lys.* 767—780). In our earlier play, however, there's deliberate distortion and fabrication, which others, though not the hero-to-be Oedipus, imitate. In the *Coloneus* preceding predictions, albeit obscure ones of which Oedipus has long been aware but whose fulfillment he understands only now (*OC* 87—93 and 452—454), confirm the rightness of his trespass onto taboo ground at Colonus and clarify — to him, if not to us! — the subsequent mystery of his departure from mortal life (94—103).

Besides the divine master of prophets and birds, other deities are shared between the two plays. Prometheus plays a role in *Birds* comparable to Ismene's in the *Coloneus*. Both bring vital intelligence to their plays' respective protagonists that the “enemy” (Theban Creon, Olympian Zeus) would hardly want to be disclosed.

⁵ At 1097 The chorus, imagining the discomfiture of Creon's attempted kidnapping, raises a theme of false prophethood (ψευδόμαντις).

Moreover, both helpful news-bearers enter in unique and striking ways. Because the fire-thief, according to Aristophanes, is not currently back in Zeus' good graces and wants not to be seen, he sneaks onto the scene all muffled up, unable even to see what time of day it is or what the weather's like (*Birds* 1494–1503). The girl Ismene arrives, like the more agile operatic Brünnhildes riding their Granes, on horseback (*OC* 311–313).

It is a curious fact, moreover, that the only naming of Prometheus in extant Sophocles is early in *Coloneus*, at line 56. The same long play contains at least five mentions of Poseidon, very rare elsewhere in the tragedian's work either by name or under common cult epithets.⁶ Poseidon, even though he swears pompously by himself (*Birds* 1614), is the most dignified of the three ambassadors Olympus sends to negotiate with the new empire of Athenianized birds.

Now we must consider the plots of the two plays. The two pairs of arriving immigrants must first persuade hostile choristers (respectively, scandalized inhabitants of Colonus and anthropophobic birds) and local rulers (Hoopoe and Theseus) not only that their intentions are benevolent, but that their potential for providing a benefit to the locals is considerable. They do so, though in the comedy not without a preliminary mock ἀνθρωποφόβια! In the tragedy, on the other hand, the Attic “stranger” is awed by the past of Oedipus, once he knows who the traveler is, and the chorus are appalled.

As with other plays by Aristophanes, the newly established alliances meet with opposition in central episodes. In Aristophanic drama, on the one hand, we expect to see first some stylized, choreographic violence, thereafter a series of interlopers who want to share the protagonist's new advantages or else to undermine the. These assorted conflicts of person and of interest arise some way into an Old Comedy. After the Battle of Men and Birds, *Birds* brings on an exceptional number of such invaders, in two different series: priest, poet, oracle-purveyor, Meton, inspector, and statute-seller in the first sequence (851–1055); in the second Iris, herald, parricide, Cinesias, and informer (1198–1469). On the other hand, in a typical tragedy (if there is such a thing) the essential antagonism usually commences much earlier. Its prologue and/or first episode dramatize a serious conflict, even if its full extent emerges only afterward. In this extraordinary example by Sophocles, however, sudden new threats to Oedipus and his daughters come rela-

⁶ *OC* 55, 713, 888, 1073f, and 1158. The Sea-god is surprisingly absent from both of the poet's sailor-chorus plays, *Ajax* or *Philoctetes*.

tively late from, first, the plausible villain Creon, who enters only at line 720 and, later still, from Polyneices, announced though anonymous at 1156, identified a little after, and entering only at line 1249.

Creon, after a debate with Oedipus, applies physical violence on stage — something of a rarity in tragedy, though common in comedy.⁷ Old Comedy routinely presents slapstick quasi-melodrama, more farcical than serious, whether it involves individuals or the chorus. Deadly serious, in contrast, is albeit feeble' intervention in *Coloneus*, which apparently prompts a physical response from the chorus. Old men that they are, they are powerless to block Creon's dastardly action beyond calling for younger citizens' help (*OC* 833—843 and 877—886). They themselves cannot prevent his Theban henchmen from carrying off Oedipus' daughter. The central episode in which this takes place is over three hundred lines in length (720—1043), over the course of which the actor who played Antigone at its beginning has to be "recycled" into Theseus.⁸ When hero-to-the-rescue Theseus appears Creon, at first blustery, becomes unexpectedly "diplomatic" in face of power and determination. He is in fact a kind of arch interloper, who gets a call-back just as he is about to exit — a very long one, though not a happy curtain call. Once he is arrested and during the effort to abduct his nieces is defeated, we expect the play, which is long enough already by Sophoclean standards, to move to its end. The late Polyneices episode is completely unexpected, a second threat to Oedipus repose in peace, this time not physical but emotional, as another plausible man, both brother and son, appeals to Oedipus.

We do not expect the second set of interlopers in *Birds*, either, who make the number of small roles in this play highest in Aristophanes's surviving plays; and of these interlopers there are (apart

⁷ In the *Tyrannus* there is a threat of coercion, even torture to the old royal servant who is reluctant to tell Oedipus the truth about himself *(*OT* 1147—1166) and in *Philoctetes* the anguished hero is forcibly restrained, first from flinging himself to his death (*Phil.* 1003), then from shooting an arrow at hated Odysseus (1300—1309). Neither of these actions, however, come close in melodramatic impact to the violent abduction of Antigone at *OC* 819—883.

⁸ We must, of course, assume that the Three Actor Rule applies. The change is covered by some dialogue (*OC* 848—875) and an ensuing antistrophic lyric exchange among Oedipus, the chorus, and Creon (876—886). Besides changing mask and attire the actor has a long way to hurry, since "Antigone" has to be dragged off over the opposite parodos to that from which "Theseus" returns. Moreover, in further serious strain to the three-actor limitation, "Creon" becomes "Antigone" in the following episode! In fact, one may wonder whether Sophocles did not prescribe a fourth actor, *as in comedy*, rather than require the roles "Antigone" and "Theseus" to be divided.

from Iris) three distinct classes. The first are those who merely want “a piece of the action”. Besides the priest and the oracle man these are the land-surveyor Meton, and — borderline cases — the ἐπίσκοπος and ψηφισματοπόλης. I say “borderline” almost literally: because the avian empire will compete with the Athenian ἀρχή that Pisthetaerus left behind, the Athenian state apparatus catches up with him in those two rascals. When he does not cooperate, neither submitting to Athens’ “inspection” nor accepting Athens’ super-jurisdiction, indeed meets them with hybris of word and deed, they threaten to bring him up on charges in an Athenian court. Later, three persons arrive who want to acquire wings, a “parricide”, dithyrambic poet Kinesias (duplication of any type — here poets — is unusual unless, of course, for an debate like that in *Clouds*), and an informer, each of whom has professional reasons to want to fly.

Nevertheless. A special, unusual type of interloper appears in both plays, and is intercepted and arrested upon entering the action, on stage in *Birds*, poised to leave the stage, or off stage (for a bit of suspense) in *OC*. I mean (1) Iris in the comedy, and (2) Creon and (3) Polyneices in the tragedy. Iris flutters down and is arrested. Theseus upon his urgent return arrests Creon, who is about to leave, following his henchmen who have abducted Oedipus’ two daughters, and the Athenian king would prevent Oedipus’ son — here his *elder* son — even from entering the scene without Oedipus’ leave, which he very begrudgingly gives at Antigone’s sisterly urging. All three of these figures would coopt the protagonist, by threat, by coercion and extortion, or by begging, for their cause, Iris for Olympian Zeus’ regime, Creon for the government of Thebes, Polyneices for his army and, as it were, his shadow government. Each represents an important force off stage that might prevent the old man — the Athenian or the Theban — from realizing his ambition, Oedipus to end his life peacefully among persons who love him, Pisthetaerus to establish a Nephelokokkugian *Reich*. The grim, long episode between Oedipus and his two sibling children comes, in its play, where in *Birds* we have first Prometheus, then the embassy from the gods.

There are comparable instances of doubling in both plays I am discussing. *Oedipus at Colonus* has, beside that of the hypocrites Creon and Polyneices just discussed the two daughter of Oedipus, his “twin staffs” as Creon maliciously calls them (848), *Birds* doublets of prancing poets, of messengers, and of gods descending from above.⁹ Furthermore, the long episode with Creon is a double epi-

⁹ From above, *ex machina*, is how I believe we much imagine the arrival of Iris at *Birds* 1199 and of the Olympian delegation at 1565. The κήρυξ may also be

sode, The representative of the Thebans is at the point of exiting when he is checked by the sudden return of Theseus. The sequence' two parts areseparated not by a *stasimon*, but by five choral doch-miacs that end the antistrope of a *kommos* in which two characters join who remain on stage (Oedipus and Creon).

Birds' twin parabases, on the other hand have no counterpart in the Sophocles. Or do they? A stasimon in praise of Colonus, unlike anything else in extant Sophoclean drama (668—719), and the later song about the gods and valor of Athens and Colonus may correspond (1044—1095). At the level 511—548 to the chorus, 962—999 before Creon and Theseus.of individual characters, Oedipus' successive justifying self-exonerations make a doublet, too (We have already noted Prometheus as one of the gods with established cult at Colonus. In the *Coloneus*, corresponding to Poseidon's bastard nephew Heracles, who, as Pisthetaerus maliciously points out at *Birds* 1644—1670, cannot succeed to his father Zeus because Zeus' legitimate brother Poseidon would be his lawful successor, we have the Sea-and-Horse-god's bastard son Theseus. Even though he is several times and correctly called "son" or "child" of Aegeus after the putative father who gives him his claim to kingship at Athens, he is connected with cult of his divine father at three points. Upon the urgent call for help against Creon he suspends a sacrifice to Poseidon (*OC* 887—89), the suppliant Polyneices appeared at the same altar (1156—1159), and the Athenian king is again summoned back to the sacene when, the chorus surmise, he has resumed that rite there (1491—95).

Another major and striking feature of resemblance occurs at both plays' conclusions. Each includes an apotheosis unique in its author's surviving work, unparalleled, moreover, in what we know of lost ones. There's no intimation of Ajax' hero cult at the end of Sophocles' *Ajax*, while *Trachiniae* famously ends without clear indication, indeed with no indication at all, that Heracles will soon be not ashes but a god. The same great demigod hero's arrival in the exodus of *Philoctetes* is not apotheosis but epiphany: he is already a full god, descending from his father's court on Oympus. In the Aristophanes play we are examining the elevation of Pisthetaerus to godhood is a spectacular affair. The mortal Athenia ascends to heaven with goddess-personification Basileia, his divine bride. This provides a blasphemous, hybristic variation on the *gamos* element

doubled, if it is somehow made clear that this generic "herald" role at 448—450 and 1271—1312 is played by different persons — by birds with different plumage?

typical at the conclusion of Aristophanic comedies.¹⁰ In the Sophocles, of course, there's no matrimonial counterpart; eligible Antigone, who could remain in Attica (with young Theseus, who invites her to stay!), instead exits toward the fatal battle between her brothers — and to her own doom as the old playwright's well remembered earlier play named after her has presented it, taking loyalty to her agnatic family ($\tauὸ\varphiιλεῖν!$) to a deadly extreme. Oedipus, however, the patricide, has joined the gods — below or above.

Finally, we must note that Colonus is a “well-nightingaled vicinity”.¹¹ It is hardly surprising, of course, that the nightingale, not showy in plumage but famous for its plaintive-seeming song, appears among the comic birds, in the flute-playing girl who charms Pisthetaerus, Euelpides, the chorus of fellow birds, and the audience in *Birds* (659—675 and on into the first parabasis that follows). She is the metamorphosed Athenian princess Procne from Sophocles' lost *Tereus*, to which Aristophanes' script alludes (*Birds* 100f) and alluded to for mythological allusion in that tragedian's *Electra* (147—149), and is twice mentioned in his elegiac last play, nightingales, here as indigenous fauna in the sacred woods at Colonus (in *OC* 18 and in the aforementioned stasimon, 671—677). Mournful and elegiac is “her” song, an entirely appropriate to a time when (although we must be careful not to abuse historical hindsight) when to many thoughtful citizens must have sensed the impending collapse of Athenian hegemony, though the aged tragic poet mercifully did not live to see it. An Athens that had aspired as high as Pisthetaerus had begun a steep descent, into that post-Sicily crisis to deal with which old Sophocles himself had been selected as one of the Πρό-βουλοι, a kind of conservative, anti-radical committee of public safety that did, however, keep the war going. (See Aristophanes' treatment of one of the tragic poet's colleagues in the longest episode of the first half of *Lysistrata*, 387—613). Aristophanes had his critique of the city-state's gargantuan $\piλεονεξία$ correctly demon-

¹⁰ Only as the *Lysistrata* ends, with the mass re-union, re-marriage of Panhellenic men and women, under Athena's patronage, is the *gamos* a right and holy affair.

¹¹ From A. E. Housman's priceless parody of Greek tragic bloated grandiloquence, available on line at <http://www.cs.rice.edu/~dwallach/fragment.html>. „Well-horsed” ($\epsilonὐιππος$) at *OC* 668 and 711 is likely his target, although the epithet in this sense also appears in Pindar (*Pyth.* 4.2). Of course that Boeotian poet is hardly immune to similar parody, concocting odd expressions of his own and mixing metaphors with almost Aeschylean glee.

strated, in a comic mode, using an ingenious *sublatio ad absurdum*, and Sophocles can have seconded his diagnosis.¹²

Readers who know the *Birds* well have been anxiously wondering whether we would ever get to this: At line 998 occurs a memorable line about Meton, the widely traveled cosmopolitan geometer and city-planner who is eager to undertake the challenge to survey (γεωετρησαται) that three-dimensional empire which Pisthetaerus is constructing. He introduces himself as a personage who needs no introduction: ὅστις εἴμ' ἐγώ; Μέτων, ὃν οἶδεν Ἐλλὰς χώρα Κολωνός. “Who, you ask, am I? Meton, whom all Greece knows, even Colonus.” Was Sophocles the Colonite, having heard this in 414 BC and later remembering this disparagement of his “backwoods” home village, spurred to thoughts of how he would be able to make the place famous, even timelessly so, by means of an ingenious and sublime valedictory drama? In it he manifestly revisits much of his own earlier achievement, but may also have reminded himself, and his audience, of the megalomania that *Birds* fantastically and the (then) already launched Sicilian expedition tragically exhibited.

Victor Castellani

DER ABSCHIEDS-ÖDIPUS DES SOPHOKLES UND ARISTOPHANES’ VÖGEL

Zusammenfassung

Im posthumen *Ödipus Koloneus* wandte sich der neunzige Sophokles — als seine Athener Mitbürger auf Katastrophe rasch zusteuerten — ungewöhnlicherweise der Alten Komödie zurück. Besonders bei den um acht Jahre älteren *Vögeln* des Aristophanes fand er Gedanken und, an Struktur wie auch an Themen, zwar Muster, doch nicht ohne eine in Moll

¹² On the question of Alcibiades, Aristophanes was quite explicit in naming him, though unsure of what to do with him in 405 BCE, in *Frogs*. Sophocles, in contrast, as some interpreters have read his *Philoctetes* of four years earlier, had suggested that the aggrieved expatriate ought to be returned to Athens and *her* war effort just as the hurt, heroic son of Poeas had to be rejoined to the Achaean effort against Troy. Alcibiades may already be reflected in the *Birds'* Pisthetaerus. A suitable mask and imitated speech impediment would not have been amiss!

For bold speculation regarding that notorious serial turncoat and Athenian drama, including his presence in *Birds*, see a series of articles by Michael Vickers: „Alcibiades on Stage: *Philoctetes* and *Cyclops*”, *Historia* 36 (1987), 171–197; „Alcibiades on Stage: Aristophanes’ *Birds*”, *Historia* 36 (1989), 267–299; and subsequently „Alcibiades at Sparta: Aristophanes *Birds*”, *Classical Quarterly* 45 (1995), 339ss.

übergegangene Modalität und dazu einige Inversionen. Der ostentative, theatralische Größenwahn eines bürgerlichen Atheners für bloße Welt-, ja für götterlästerliche Weltallmachtpolitik im komischen Meisterstück des jüngeren Dramatikers wird von ernsten über paradoxe, wiederzugewinnende Geisteskraft Nachdenken eines ehemaligen, ausrangierten Königs abgelöst, und über wachsende Hoffnung auf seine unsterbliche, überlebende *eumeia* die nicht durch, sondern vor Athen gestellt wird.

Wie *Vögel*, beginnt der späte *Ödipus* mit einem Paar reisende, ins Ausland vertriebene Personen; und, auch wie die Komödie, endet er in einer Apotheose — beides, Gang in Exil hinein und Gang in den Himmel hinauf, einzigartige Elemente in jedem Poet-Dramatiker. Inzwischen ereignen sich viele weitere Dinge die zu einander parallel aussehen. Beispiele: Überredung eines Chors, eines anfangs unfreundlichen, sogar abweisenden Chors, allmählich Allierte zu werden; Nennung von besonderen Göttern (Apollo, Poseidon, Prometheus! — nach ihrer steigenden Seltenheit in sophokleischem Drama eingeordnet) und von der Nachtigall; vielleicht auch rituelle Ausübungen.

Eine Reihe Eindringlinge verschiedener Charaktere — die einen feindlich, dem Protagonist (Peisthetairos bzw. Ödipus) entgegen, die anderen mit ihm begeistert. Der Iris, Botin des Olymps, in Aristophanes entspricht der thebanische Botschafter Kreon in der Tragödie. Es gibt in beiden Schauspielen weiterhin ein Doppelungsprinzip, wonach ein Ereignis durch ein unverkennbar Übereinstimmendes bald gespiegelt wird.

Es kann allerdings sein, daß die spöttische Erwähnung des *dēmos* Kolonos (*Vögel* 998) dem hiesigen Sophokles die Idee schon im 414 v. Chr. oder bald danach gab, seinen Geburtsort auf einzelne, gar einmalige Weise schließlich zu ehren-durch seinen vormals von Theben, *epi Kolōnōi* eingebürgerten Hērōs, Ödipus als ewiger Verteidiger Athens.

Danijela Stefanović
Filozofski fakultet, Beograd

STELA LONDON, BRITISH MUSEUM EA 851

ABSTRACT: Publication of the Middle Kingdom stela London, British Museum EA 851, including comments on the style, titles, iconography, paleography, and dating criteria.

KEY WORDS: London, BM EA 851; stela; Middle Kingdom; offering formula; titles

Dimensions: Height 29.5 cms. Width 22 cms. Depth 4.5 cms.

Material: limestone

Shape: rectangular, roundtoped

Method: incised

Colouring: traces, on flesh of man and woman, as well as on dress of woman, red-ochre.

Background: Donated by Sir Augustus Wollaston Franks in 1861.

The rounded upper part of this stela contains two wdjet-eyes.¹ Beneath them is the offering formula for Osiris in one row of text. The three registers underneath show the scribe of the district *nhti* with his family members.

On the left side of the upper register, *nhti* is seated on a ground in front of an offering table. Below the table are two jars. He wears a plain collar, a simple kilt and a short bagwig,² which leaves the

¹ See R. Hözl, *Die Giebelfelddekoration von Stelen des Mittleren Reiches*, Wien 1990, 88.

² Men's bagwigs, with exposed ears, occur most frequently during the late Middle Kingdom. Cf. R. E. Freed, *Representation and Style of Dated Private Stelae of Dynasty XII*, Master's thesis, New York University, 1976, 59; R. J. Leprohon, A Late Middle Kingdom Stela in a Private Collection, in: *Studies in Honor of William Kelly Simpson*, vol. II, Boston 1996, 528.

ear exposed. *nhti* extends one hand towards the offerings, while the other holds a napkin at chest height.

On the right, facing *nhti*, are two sitting figures of his wife and son. The son have a short bagwig, he wears collar, and kilt with belt marked. The woman wears long wig, collar, and tight-fitting long dress with two chest straps. Two vertical lines of incised inscription serve as captions for the depicted persons.

htp-di-nswt wsir nb ḥnh ḥk3 dt n k3 n sš w nhti m3c-hrw

A boon which the king gives and Osiris, the Lord of Life, and Ruler of Eternity, for the ka of the scribe of the district,^a *nhti*,^b true of voice.

ḥmt.f nbt pr hnwy m3c-t-hrw

His wife, mistress of the house, *hnwy*,^c true of voice.

s3.f wcb n imn rn-snb m3c-hrw

His son, the pure priest of Amon,^d *rn-snb*,^e true of voice

The next register shows three kneeling figures, facing right, in squares separated by the captions.

s3-imn m3c-hrw ms.n sn-pw s3-imn,^f true of voice, born of *sn-pw*^g

s3t.f nbt-pr nb-n-t

His daughter, mistress of the house *nb-n-t*, true of voice

s3.f ss w s3-hnsw m3c-hrw

His son, the scribe of the district *s3-hnsw*,^h true of voice

The appearance and arrangement of figures incised in the lowest are identical.

	<i>s3t.f nbt pr nbw-i m3c-t-hrw</i>
	His daughter, mistress of the house, <i>nbw-i</i> , true of voice
	<i>s3t.f nbt pr rn-snb m3c-t-hrw</i>
	His daughter, mistress of the house, <i>rn-snb</i> , true of voice
	<i>rhytiⁱ mw? m3c-hrw ms.n nbw</i>

Comments:

- a) On *sš w*, see W. Ward, *Index of Egyptian Administrative and Religious Titles of the Middle Kingdom*, Beirut 1982, no. 1367; H. G. Fischer, *Egyptian Titles of the Middle Kingdom. A Supplement to Wm. Ward's INDEX*, New York 1985², 74 [1367]
- b) E. Ranke, *Die altägyptischen Personennamen*, 2 Bde, Gluckstadt 1935—1952, I 212/1.
- c) Ranke, *PN* I, 242/13. The designation *nbt pr* (misters of the house), in this case evidently relates to the expression for ‘marriage’ itself.
- d) On *wčb n imn*, see Ward, *Index of Egyptian Administrative and Religious Titles of the Middle Kingdom*, no. 641; S. Quirke, *Titles and Bureaux of Egypt 1850—1700 BC*, GHP Egyptology 1, London 2004, 124.
- e) Ranke, *PN* I, 222/26.
- f) Ranke, *PN* I, 280/22.
- g) Ranke, *PN* I, 308/17.
- h) Ranke, *PN* I, 284/3
- i) On *rhyti* see Ward, *Index of Egyptian Administrative and Religious Titles of the Middle Kingdom*, no. 858; Fischer, *Egyptian Titles of the Middle Kingdom*², 59 [858]

The date of this stela is broadly Late Middle Kingdom to Second Intermediate Period, but one can perhaps be more precise. The use of the twin titles for Osiris, ‘lord of life, ruler of eternity’, is at-

Fig. 1 London, BM EA 851
© Trustees of the British Museum

tested no earlier than the Thirteenth Dynasty.³ The spelling of the *htp di nsw* formula is, again, attested from the later Middle Kingdom onwards.⁴ Later still is the design of the two wedjat-eyes at the top of the stela, a motif of the middle to late Thirteenth Dynasty.⁵

Therefore, from this evidence it seems likely that the scribe of the district *nhti* had his stela made during the Late Middle Kingdom or Second Intermediate Period, at any time from the later Thirteenth into the Seventeenth Dynasty.

Данијела Сићевановић

СТЕЛА БРИТАНСКИ МУЗЕЈ ЕА 851

Резиме

У раду је публикована стела Лондон, БМ ЕА 851. Даровна формула (распоред елемената, епиграфске карактеристике) и иконографски елементи указују на то да споменик припада периоду позног Средњег царства или Другог међупериода. На стели су именовани чланови породице Нахтија, писара дистрикта.

³ J. Spiegel, *Die Gotter von Abydos*, Wiesbaden 1973, 174.

⁴ Cf. P. Vernus, in S. Quirke (ed.), *Middle Kingdom Studies*, New Malden 1991, 143—52, esp. 148

⁵ R. Holzl, *Die Giebelfelddekoration von Stelen des Mittleren Reichs*, Vienna 1990.

UDC 52:113/119
1 Alkman
1 Leukippus
1 Demokritos

*Emmanouil Danezis¹, Efstratios Th. Theodossiou¹,
Milan S. Dimitrijević², Aris Dacanalis¹*

¹ University of Athens, School of Physics, Department of Astrophysics,
Astronomy and Mechanics, GR 157 84 Zografos, Athens, Greece
e-mail: edanezis@phys.uoa.gr

² Astronomical Observatory, Volgina 7, 11060 Belgrade, Serbia
e-mail: mdimitrijevic@aob.bg.ac.yu

COSMOLOGIES OF ALCMAN, LEUCIPPUS AND DEMOCRITUS AND SOME SIMILARITIES WITH MODERN SCIENTIFIC CONCEPTS

ABSTRACT: The cosmological views of Presocratic Greek philosophers and thinkers, Leucippus and Democritus, which have similarities with some cosmological standpoints expressed in the lyrical works of the poet Alcman who lived in Sparta during the 27th Olympiad (672—668 B.C.), have been discussed and analysed as well as the similarities of their views with some modern cosmological ideas.

KEY WORDS: History of Astronomy, Presocratic philosophers, History of Cosmology, Alcman, Leucippus, Democritus.

1. INTRODUCTION

One of the most significant Greek lyrical poets of antiquity, who molded, during the mid-7th century BC, “chorical” poetry in Sparta into a particular literary style, was Alcman, son of either Damas or Titarus, who, due to his unparallel skill, ranked first in the “Canon” of Alexandria.

The name ‘Alcman’ is derived from an adaptation into the Doric dialect of the Ionian name Alcmaeon, and is not to be confused with Alcmaeon of the Pythagoreans (*c.* 500 B.C.), son of Peiritho of Croton, the Greek colony in South Italy. Professor A. D. Skiadas

(1981) mentions that, according to the Suidae Lexicon (Alcman entry), the poet lived during the 27th Olympiad (672—668 B.C.), when Ardys was governor of Lydia, whereas the ecclesiastic scholar Eusebius places the poet's prime in 659 B.C. In another fragment which comes from the Oxyryncus 2390 papyrus, it can be found that Alcman mentions the name of 'Leotychides', which was a king of Sparta. From the above, Alcman can be placed during the late half of the 7th century B.C. According to the Suidae Lexicon (A. P. 7, 709, Alexander the Aetolian entry), Alcman was of Greek Ionian descent, (Sardis in Lydia), and from there went over to Sparta. This view occurs again in an annotation retrieved from the Oxyryncus Papyrus 29 [P. Oxy. XXIX fr. 1, col III, 30 k.e. (= 10 (a), 30 k. e. P.)] in which it is mentioned that: "... *The Lakedaemonians then appointed Alcman, who was of Lydian descent, as a teacher (pedagogue), to their daughters and teenage sons...*". Against this view is another comment, in the Oxyryncus 2389 papyrus [P. Oxy. fr.9 col.1 (= 13(a) P.) st. 11 k.e.)] where is written that the great poet's ancestry is not indeed Lydian: "... *It is evident that Aristotle and the others were mistaken to think that he (Alcman) appeared as if he was of Lydian descent...*". In reference to the dispute over the birthplace of Alcman, Antipatros of Thessalonica (Suidae, A. P. 7, 18, 5) notes that it was common practice among several cities of antiquity to pretend to the nativity of great poets: "... *There is a dispute between the two continents (cities-regions) about whether or not he (Alcman) was of Lydian or Lakedaemonian descent. Several (cities), are thought of as the birthplace of the attendants of poetry...*".

It is to Alcman that we owe the information that the ancestors of the Greeks were called "Graekoi". That also emerges from the lexicographer Stephanos Byzantios, who writes: "According to the view of Alcman, the mothers of the Greeks were Graekes". Alcman's lyrical poems, as it is mentioned in the 2390 Oxyryncus papyrus (Harvey, 1967), contained the cosmological view of his time: "... *For, when matter began to settle, a kind of pore (passage) was formed, something like a beginning. Alcman says that the matter of all things was disordered and uncreated, then someone who put everything in order was born, and then a pore was created, and when that pore passed away, a limit followed (a finish or end, "tek-mor"). And the pore is the beginning, whereas the limit is as the end. When Thetis was born, those became the beginning and the end of everything, and all things are of a nature similar to that of copper, whereas Thetis to that of a craftsman, and the pore and the limit ("tekmor") to that of the beginning and the end... and third in sequence is darkness, owing to which neither the Sun nor the Moon*

had been created by then, for matter was still inchoate. Created were they... the pore and the limit and darkness. The day, the moon and thirdly the darkness. The radiance of the day was not dense but was seconded by the (radiance of the) Sun, (for) there was only darkness before, but following these (this procedure), the two became distinct from one another...".

2. THE COSMOLOGY OF ALCMAN

Based on the above, the cosmological model of Alcman can be summed up as follows:

1. In the beginning, matter was disordered and inchoate, and neither the Sun nor the Moon had been created by then, and by extension, nor the astral Universe. Therefore the visible astral Universe was created through an imperceptible, uncreated and inchoate material, which existed beforehand.

2. Then, in the frame of space which was full from this invisible and non observable material (non-matter), someone who put all things in order was born (Thetis, whose name is derived from the Greek verbs “*tithemai, thesthai*”, which means to place, to arrange in order), as a kind of craftsman.

3. Afterwards, in the space of non-matter, a pore was created (a narrow passage), which played the part of the beginning. This narrow crossing was an exit cord for the disordered, inchoate and invisible matter, from the world of its initial tangible nonexistence, to the tangible space of the perceptible Universe.

4. The creation of a limit followed, of the “tekmor”, which according to West (1963) was an orientation mark within the pore or, according to Vernant (1970), among the stars. Therefore, it becomes apparent that the “tekmor” marked the end of the situation which existed before the perceptible Universe. That is to say, when the inchoate and unfinished matter passed through the tekmor, it automatically became finished and perceptible, since it could create observable objects like the Sun and the Moon. According to Kirk et al. (1983), the tekmor, as a limit, is probably identical with the notion of Anaximander’s apeiron, who visited Sparta one generation later.

5. The pore and the tekmor coexisted with darkness as a single set of distinct facts. Certainly, as it becomes apparent from the following, the pore-tekmor-darkness system, in its whole, was outside the perceptible Universe. According to Page (1968), the pore is probably identical with Hesiod’s Chaos, along the meaning of darkness, a concept that Kirk et al. (1983) reject. They put forward the

view that the pore as a passage cannot be identified with Chaos or darkness or inanimate matter, but should supersede or impinge upon them.

6. Following the limit (tekmor), the day — probably the bright part of the day, and by extent the Sun — and the Moon and darkness — probably the night, the dark part of the day, were created. After the limit (tekmor), the perceptible Universe begins to materialize.

7. The daylight (radiance) was not dense, but was seconded by the radiance of the Sun. An interesting point that can be noted here is that the annotator of Alcman (2nd century A.D.) informs us that the light (radiance) was “seconded” by the Sun, which consequently, was not solely responsible for its creation. This fact leads us to the conclusion that the day, at this point of the annotation, does not identify with the bright part of the day, but with today’s modern and generalized notion of the presence of radiation, that is to say, the notion of light.

This cosmological view, which is laid down by Alcman in the mid-7th century B.C., is certainly describing much older views. It is interesting that some of this views have sometimes similarities with some cosmological assumptions in modern time, which describe that the perceptible astral Universe was created through a singular anomalous point inside a white hole. This white hole may, due to the time reversal symmetry of the Einstein equations, be regarded as a black hole reversed in time. Let it be noted that, in the mid 60’s, similar assumptions were put forward, according to which white holes which may exist, constitute regions of the Universe that undergo the Big Bang with a time delay. It is interesting that the Alcman’s ‘pore’ is conceptually similar to the Einstein-Rosen bridge, the singularity point with the “tekmor” notion, and the anti-parallel Universe from which the bridge begins, with the space of the inchoate, unmade and imperceptible matter. However, since the Einstein equations define the local and not the whole geometry or topology of space-time, the Einstein-Rosen bridge may connect either two different Universes, or two different (asymptotically plane) regions of the same Universe. The second scenario can be rejected based on physical criteria, while the dynamic evolution of the Einstein-Rosen bridge raises questions as to the general interpretation, questions that remain as yet with no answer. The notion of the white hole remind to the fact that the ‘tekmor’, as the limit of the ‘pore’, is, according to Alcman, the point of manifestation of the perceptible matter ‘ex nihilo’, as well as radiant energy, since the day was born afterwards. The unfortunate fact is that the rest of

Alcman's cosmology is not known to us, since the largest part of the papyrus has not been recovered.

On the other hand, it is good fortune that we are able to study the continuation of this cosmological view, through the cosmology of the atomic philosophers Leucippus and Democritus. The cosmology which is laid down by the two great Presocratic philosophers is radically different from the Presocratic notions in general, and is directly linked to the views of Alcman and, in all probability, constitutes its continuation.

3. THE COSMOLOGY OF THE ATOMIC PHILOSOPHERS LEUCCIPUS AND DEMOCRITUS

After studying the texts of Leucippus and Democritus we cannot fail to mention that a number of views of the nature of the Universe and the matter which they had put forward, are similar to some ones which entered in the modern science. As an example we mention the knowledge of what a galaxy actually is. It can be read in most books and encyclopedias that Galileo, using a small telescope of his own making, discovered that the Milky Way consists of many stars which, due to their great distance from earth, appear as a single aggregate. However, centuries before, Democritus wrote: “*... It is said that our Milky Way is made from very small and dense stars, which appear to us united due to the great distance from the sky to the Earth, just like an object that is sprinkled with several grains of salt...*”.

Another point is that Leucippus and Democritus had understood the fallacy of the human senses. *Sextus Empiricus*, in his “*Against the Mathematicians*” mentions on Democritus: “*In the Canon, he mentions that there are two kinds of knowledge, one that is authentic and one that is impure. All of the following belong to the impure; vision, hearing, smell, taste and touch. The other form of knowledge is real, and is distinct from this one*”.

Another phenomenon, interesting to compare with modern science, is that the impression of two material objects in contact with each other is a delusion of our senses. In reference to this matter, *Ioannis Philoponus*, in his work ‘*Annotation on the Eternity of the World against Aristotle*’ mentions the following: “*When Democritus said that atoms are in mutual contact, he did not mean contact in the literal sense of the word. Indeed, he uses the term contact to describe the mutual approach of the atoms and the small distance between them. It is vacuum that separates them from all sides*”.

Democritus, long before the scientific revolution of the 17th and 18th century, had realized intuitively how we see the objects by electromagnetic radiation they emit or reflect. As *Alexander the Aphrodisiefs* mentions in “Comments on Aristotle, On Sense and the Sensible”: “*Democritus believes, as Leucippus did before him, and the followers of Epicurus after him, that some simulacra that tear away from the objects, having a shape identical with these, fall on the eyes of those who see, and thus the sense of vision is brought forth*”.

Apart from all of the above, the law of “action-reaction” long before Isaac Newton, had also been postulated by Democritus. Aristotle, in his “Generation and Corruption” writes: “*Democritus personally had laid down a theory. He believes that indeed that which acts and that which is acted upon, are one and the same. Because [beings] that differ and have other attributes cannot be individually subject to actions from others, and even if different beings act in some way individually upon the others, it is not because they are different, but because they share something similar*”.

The notion of the weight of the objects was something that also drew Democritus’ attention. *Simplicius*, in his “Aristotle’s Peri Ouranou (De Caelo)” writes: “*Democritus, and later Epicurus, believed that all atoms are of the same nature and that is why they have weight, the ones that are lighter, as they are pushed outwards by the ones that are heavier, which descend downwards, move upwards, and that is why, as they say, some bodies appear light and others appear heavy*”.

We cannot fail to mention as well his full understanding of the illusion of that which we call human time. *Sextus Empiricus* writes: “... *It is to the physicists that were followers of Epicurus and Democritus that such a conception for time is to be ascribed “time (as measured by men) is an imaginary notion, similar to that of day and night”*. For this comparison we would like to mention Einstein’s view in the subject. The great physicist writes: “For us, the sworn physicists, the distinction between the past, the present and the future is but an illusion, however persistent it may be”.

3.1. *The semantics (terminology) in Democritus’ texts*

A great problem which scholars of the ancient texts are faced with when comparing views put forward in those texts, to modern scientific views, is the semantic content of the terms that are being used. These terms differ semantically in the texts of various wri-

ters. As it is evident from the relevant texts, Democritus describes the space, what we nowadays call a mathematical space, with the words: “kenon” (vacuum or void), “ouden” (naught), or “apeiron” (infinite). The vacuum (void) for Democritus coincides with the notion of non existence. Similarly, he names the “on” (that which is, the being), “pleres” (full, complete), or “stereon” (solid), and identifies it with the notion of the atoms, and therefore names the “on” as “naston” and “den”.

As it becomes apparent, the notions of being and non-being existed before Plato and are radically different from the conceptual content that he ascribed to them.

The being and non-being of Leucippus and Democritus apart from its philosophical dimension, also had a particular physical content, in the scientific sense of the term.

3.2. *The Cosmology of Democritus and Leucippus*

Even though nowadays Democritus and Leucippus are regarded by everyone as the fathers of atomic theory, it is but few who also know that the two atomic philosophers are also the forefathers of an interesting cosmological proposal. Let us examine what the doxographer Diogenes Laertius (IX 30—32) has to say on the view of Leucippus, which had been embraced by Democritus as well: *“Leucippus held that the worlds are created when bodies fall on some vacuum (void) and become entangled with one another, and by their movement and their accumulation is the nature of stars formed... The worlds on the other hand, are created in the following manner: Many bodies of all kinds of shapes, are detached from the “apeiron” (infinite) and are brought to a large vacuum where they build-up to a vortex. Because of this, while colliding and spiraling irregularly, they are sorted out according to their kind. When they reach equilibrium due to their multitude and can no longer rotate, the fine (thin) bodies continue to the external vacuum, as if the rest were ejected. They do not remain united and, blended, they approach each other and form an initial spheroid system. From there, a hymen is detached, which carries within it several bodies. As they rotate due to the centrifugal force, the hymen becomes thin, because the elements that are closely entangled to the vortex always home in (on the center). Thus the earth was born (the perceptible matter), when the bodies that accumulated in the center united. Then again, this external hymen was augmented by the accumulation of bodies which came from the outside because, as it drifts by the vortex, it incorporates the bodies it comes into contact with. From those,*

some become entangled and form initially a system which is very moist and muddy. After they dry up and follow the general vortex, they later become incandescent and constitute the nature of stars” (Leucippus, A1). Based on the previous excerpt, the main stages of the cosmic creation according to Leucippus and Democritus were the following:

3.2.1. In the beginning there was the “pleres” (full) and the vacuum (void)

Evidently, the cosmology of the atomic philosophers, just like the cosmology of Alcman, maintain the birth of the Universe from an imperceptible material. This material consisted of two components, the “mi on” [non-being, vacuum (void) = apeiron] and the “on” (being, atoms). This pre-universal substance (being and non-being), was beyond the reach of the human senses, since the atomic philosophers held that “*the pleres and the kenon, that is the atoms and space, are actual and factual realities that are beyond the field of the human senses*”. This view remind the inflationary cosmological view, which calls this initial and imperceptible material from which the Universe was born, a “pseudo-vacuum”.

3.2.2. Creation of the “great voids”

In a second phase, in the frame of the overall initial universal space (non-being, void = apeiron), several individual “great voids”, small subspaces of the overall universal space, are created. Using modern scientific terminology, this could be expressed as a formation, within the whole universal imperceptible and non Euclidian space of the Universe, of distinct regions with different densities, therefore different curvatures, a fact which altered the geometry of the created subspaces. This cosmological procedure, described by Democritus, is similar to the essential element of the inflationary cosmology, which predicts and attempts to interpret the creation of these vacuums, which it calls bubbles, via the inflationary field.

3.2.3. Local collapse of the “atoms” in the “great vacuums”; formation of the “vortex”

In this phase, imperceptible pieces of the being (atoms), originating from the overall imperceptible universal creation (apeiron +

atoms = void + pleres = non-being + being), tend to occupy the “great voids” that have been created, forming a “vortex” for each one. When the atoms enter the subspaces of the “great voids”, the perceptible “worlds” are created, who are contained within the overall imperceptible totality “being + non-being” (atoms + void = Universe), and who may be infinite.

Democritus assigns a specific physical meaning to the notion of the “vortex”, which presents to us a special cosmological interest. Democritus’ “vortex” is created in the frame of the initial imperceptible system, ‘void’ + ‘non-vacuum’ (being + non-being = atoms + space = universal non-Euclidian Riemann space). This point is a second link between the cosmologies of Alcman and of the atomic philosophers. In a second phase, the ‘vortex’ evolves within a small region of the ‘great voids’ (Euclidian subspaces). The vortex initially occupies a small part of the great void, since it has to move on to its exterior. Returning to the notion of the vortex, as it is described by Leucippus and Democritus, the question of its evolution arises. Where do its bell and string lay. In the case of Democritus’ cosmology, the material must be guided from the bell to the end of the string, since, as we shall soon find out, the final outcome of the vortex is a, finite in its size, sphere. Therefore, it is a “sink-hole” vortex.

In Democritus’ cosmology, the idea occurs, through a physical rationale, of the existence of many observable worlds like our own, in the frame of the created “great voids”, worlds which may be ruled by different physical laws.

This view of the atomic philosophers reminds to the cosmological propositions, like the inflationary cosmological model, with Multiverse, composed from a multitude of bubble-worlds — universes.

Under this cosmological proposition, as we have already mentioned, in the initial non-Euclidian, ergo imperceptible, Universe, the inflationary field is the underlying cause for the expansion of space (void = non-being), and it is to the Higgs field, which is developed in the great voids, that the form of the physical laws, is to be ascribed.

3.2.4. Formation of the spheroid system of perceptible matter and simultaneous ejection of material to the external vacuum

According to Democritus, due to the revolving vortex, those of the same kind become separated from those of a different one. Then

the rotation stops and a system of ‘finite bodies’ is created (not finite in size, nor atoms), which proceed to the external vacuum (space), as if they had been ejected, while the remaining “non-finite” (heavier ‘*hadra*’), remain together and being entangled with one another, mutually approach and form an initial spheroid system. The ejection and expansion of the “finite” material, in the view of Leucippus and Democritus, is not the result of the exploding spheroid system of the ‘non-finite’ (*hadra*) materials. The finite ones are created along with the spherical condensation of the ‘*hadra*’ materials, as a result of the events that take place in the extremities of the ‘vortex’, and only after the distinction and balancing of the ‘ones of the same kind’ and of those ‘of a different kind’ has taken place, and their rotation stops. Leucippus and Democritus hold that a mixture of “finite” and “non-finite” materials, which is not revolving and has reached equilibrium, evokes a reverse motion — contraction — of the ‘non-finite’. These particles tend to form a rather small in dimension, but also dense, spheroid constitution of matter.

It is obvious from the above texts that in the ending of the vortex, when it appears in the great vacuum, there is a limited in space, balanced and non-rotating, spherical condensation of “non-finite” material. The sphere occupies a very small space in the “great void”. Since, if it is not so, there would be no way for the “finite” material to move on (dilate), expanding into the external space, if that space had been occupied by the initial sphere. It is interesting that at the limit of the vortex, the primal imperceptible material (atoms + space) divides into two perceptible components, the “finite” and the “non-finite” (heavy, thick = “*hadra*”). At this point there is an interesting similarity of the proto-atom (“cosmic egg”) of the modern Big Bang theory, with the central spherical condensation of Leucippus’ and Democritus’ cosmology.

3.2.5. Formation of the thin hymen — creation of the rotating universal motion

As it has been mentioned above, the ejection of the ‘finites’ towards the outside, evokes a reverse motion (contraction) of the ‘*hadra*’, who tend to form a, small in dimension, but dense, spheroid constitution of matter.

As it is known today, a violent contraction of the initial spherical condensation of such a vast material, like the one that Leucippus and Democritus are describing, leads to a violent explosion of a superficial layer of material of the spherical condensation. This pheno-

menon can be observed during a supernova explosion. It is interesting that this, basically the same phenomenon, has been described by Democritus, since in his narrative, he mentions that after the ejection of the ‘finites’ to the outside and the contraction of the spherical condensation of the ‘hadra’, “*from the spherical condensation a hymen is detached, and moves to the outside, while the rest of the sphere begins to rotate again and to contract*”. At this point, Leucippus and Democritus surprise us once more, since they mention something similar to a physical phenomenon which he held to be discovered in modern times. They mention that the violent ejection of the thin hymen accelerates the contraction of the remaining material of the spherical condensation, and also that it compels it to a violent rotation. Finally, they conclude with the description of a phenomenon on which they normally should not have had any knowledge whatsoever. They mention that the violent contraction and rotation of the remaining central spherical condensation leads to the creation of a new gigantic vortex which tends to gather all of the remaining material anew, toward the point of the spherical condensation.

All of the above lead to the conclusion that Leucippus and Democritus, in the 5th century B.C. presented intuitively a view on the creation and evolution of the Universe, which is surprisingly advanced for their time.

If we use the modern terminology, we could say that the Universe, in the view of the two great philosophers, was created through a white hole, and after its birth, it evolves in the frame of a black hole, in the singularity of which, it will once dissolve into.

REFERENCES

- Aleksandrov, A. D.: *Non-Euclidian Geometries*, Hellenic Mathematical Society press, Mathimatiki Epitheorisi, July-August-September 1976.
- Apicella, Gabriella R.: La Cosmogonia di Alcmane. *Quaderni Urbinati di Cultura Classica, Nuova Serie* (QUCC N.S.) 3.32. 1979, pp. 7—27).
- Aristotle, *The Metaphysics*. Vol. I—IX, The Loeb Classical Library, Book XVII with an English Translation by H. Rackham. London: William Heinemann Ltd. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1956.
- Aristotle, *The Physics*. The Loeb Classical Library, Vol. I, Book III, with an English Translation by Philip H. Wicksteed. London: William Heinemann Ltd. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1957.

- Balash, M.: Jodavia sobre la patria de Alcmane, *Emerita* 41, 1973, pp. 309—322.
- Danezis, E., Theodossiou E., et al: A presocratic Cosmological Proposal, *History and Heritage of Astronomy*, 2(2):125—130, 1999.
- Danezis, E., Theodossiou E., Dimitrijević, M.S. and Dacanalis A., Leucippus — Democritus and modern Cosmology, *Proceedings of Conference: The views of ancient Greek philosophers for Physics Sciences and their relations to the modern thinking*. Xanthi, November 2005, pp. 67—82.
- Diogenes Laertius, *Lives and opinions of eminent philosopher*, volume II, IX 30—32, Loeb classical library, translated by R. D. Hicks. London, William Heinemann LTD, Harvard University press 1970, pp. 441—443.
- Drecker, J. D., Der Johannes Philoponus Schrift über das Astrolabe, *Isis II*, 1928, pp. 15—44.
- Harvey, F. D., Oxyrhynchus Papyrus 2390 and Early Spartan History. *Journal of Hellenic Studies*, 87, 1967, pp. 62—73.
- Hase, H., *Johannes Philoponus*, Περὶ τῆς τοῦ αστρολάβου χρήσεως καὶ πατασκενίας. Rheinisches Museum fur Philologie, 6, 1839, pp. 127—171.
- Kirk G. S., Raven J. E. and Schofield M., *The Presocratic Philosophers. A critical History with a selection of Texts*, Cambridge University press, First printed 1983, p. 428, 2nd edition 1995.
- Page D. L., *Lyrica Graeca Selecta, Edidit Brevique Adnotation Critica Instuxit*. Oxford, 1968.
- Sextus, *Against the physicists*, vol. III, I 363, Loeb classical library, translated by R. G. Bury. London, William Heinemann LTD, Harvard University press, 1968, p. 175.
- Simplicius, *Peri Ouranou (De Caelo)* 202, 16, Priores Commentaria, Edit, Hermannus Diels, Berolini, Typis et Impensis G. Reimeri, 1882.
- Skiadas, A. D., *Ancient Lyrics-2*. Kardamitsas Editions, Athens, 1981 [in Greek].
- Sorabji Richard, *Philoponus and the Rejection of Aristotelian Science*, Duckworth, London 1987.
- Suidae Lexicon*. Vol. I and II. Ex Recognition, Imanuelis Bekkeri. Bero-lini. Typis et impensis Georgii Reimeri. A., 1854.
- Vernant J.-P., *Thetis et le Poeme Cosmogonique d'Alcman. Hommages à Marie Delcourt*. Brussels, 1970.
- West, M. L., Three Presocratic cosmologies. *Classical Quarterly*, New Series 13, 1963, pp. 154—176.

*Емануил Данезис, Ефсістраїос Т. Теодосију,
Милан С. Димићијевић, Арис Даканалис*

КОЗМОЛОГИЈЕ АЛКМАНА, ЛЕУКИПА И ДЕМОКРИТА
И НЕКЕ СЛИЧНОСТИ СА МОДЕРНИМ
НАУЧНИМ КОНЦЕПТИМА

Резиме

У раду се дискутују и анализирају козмоловски погледи пресократовских философа атомиста и мислилаца Леукипа и Демокрита, који имају сличности са још ранијим гледиштима изнетим у лирским остварењима песника Алкмана, који је живео у Спарти у време 27. олимпијаде (672—668. године пре нове ере), као и сличности њихових погледа са неким модерним научним концептима.

Иван Јордовић

Филозофски факултет, Нови Сад

ПЕРИКЛЕ И ПОЈЕДИНИ АСПЕКТИ ПОЛИТИЧКЕ КУЛТУРЕ У ЊЕГОВО ДОБА

АПСТРАКТ: Како у антици тако и у савременом периоду време када атинском политичком сценом доминира Перикле сматра се златним добом Атине. У раду се разматрају мотиви и околности које су се криле иза оптужбе да је Перикле тиранин односно да стреми таквом положају. Испитивање овог питања треба да допринесе бољем разумевању атинске демократске културе, будући да Хелена тираниду схватају као потпуну супротност сваког доброг поретка, било да се под њим сматра демократија, олигархија или чак монархија. Услед тога тиранида је веома погодна за разумевање развоја грчке, а самим тим европске и српске политичке културе.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Перикле, тиранида, демократија, демос, Тукидид, Платон, Плутарх, Стара атичка комедија.

Године током којих Перикле неприкосновено доминира атинском политичком сценом сматрају се, како у антици тако и у савременом периоду, златним добом класичне Атине. У току тих деценија атинска демократија стиче свој коначни облик, Делски савез прераста у Атинску поморску државу, а атинска култура доживљава процват.¹

Најбоље сведочанство о томе колико је снажно Перикле својим политичким деловањем обележио развој свог родног

¹ Уп. L. J. Samons II, *The Cambridge Companion to the Age of Pericles*, Cambridge 2007; Ch. Schubert, *Perikles*, Darmstadt 1994; P. Spahn, *Perikles — Charisma und Demokratie*, у: W. Nippel (yp.), *Virtuosen der Macht. Herrschaft und Charisma von Perikles bis Mao*, München 2000, 23—38; G. A. Lehmann, *Perikles. Staatsmann und Stratego im klassischen Athen*, München 2008.

града током тих година сусрећемо код Тукидида. Највећег историчара античког доба одликује изузетно развијени критички дух и велика уздржаност у личном суду. Међутим, Тукидид код Перикла прави велики изузетак тиме што не крије своје поштовање, идеализирајући га при томе у приличној мери.² Тукидид са својим ставом ипак није усамљен, јер исти став дели и велики број Атињана.³

У античким изворима у вези са Перикловим случајем преовлађује веома позитивна слика, што је реткост за атинске државнике, али се могу наћи и прилично критички коментари. Нажалост, већина њих остала је сачувана само у фрагментима.⁴ Упркос томе и ови кратки фрагменти су сасвим довољни да се стекне утисак да је и Перикле за живота био изложен жестоким нападима, у чemu се посебно истичу дела тзв. *Старе атичке комедије*.⁵

Област Перикловог живота која је у комедијама била нарочито омиљен предмет поруге био је његов приватни живот. У складу с тим често је исмејан његов однос са Аспасијом.⁶ Ње-

² Види М. Н. Ђурић, *Историја хеленске књижевности*, Београд 1989, 405; 424—429. Thuk. 2.65,5 — 9: „И доисша докле год је Перикле за време мира био држави на челу, управљао је њоме свајда умерено и поузданом руком сачувао је од сваког зла, шако да је она под његовом управом дошла до највеће моћи. А кад је избио рат показало се да је и тада унайред био ваљано проценено снагу државе. ... То беше узрок што је Перикле, моћан својим личним угледом и разборитошћу, а нейодмитљив као ниједан други, слободно народ зауздавао: није дойушао да народ њега води, него је он водио народ. Како своју власнине није стицао недојушћеним средствима, није морао народу беседити да му угоди, не до му се задобивши власнине личним својим угледом, могао жестоко ојрети. Кад би год, дакле приметио да се његови суграђани у незгодно време из обеснога сувише у се поуздавају, знао их је својом беседом најнаши у стварах, а кад би се ојеш без разлога уплашили, умео их је охрабрити. ... Али његови наследници, који су по својим способностима били једнаки, па ојеш се међу собом оштимали о првенство, стану се народу умиљавати и, штавише, поверавати му управу над државом. Отуда су, као што је природно у великој и моћној држави избile многе и које какве посрещке, нарочито онај војни поход на Сицилију ...” (прев. М. Н. Ђурић).

³ Isokr. or. 15, 234—235; 16,28; Xen. Symp. 8,39; Demosth. or. 3,21f.; Aischin. or. 1,25.

⁴ Види нпр. Стесимброт (FgrHist. 107 F1 — 11) са Таса и Иона са Хија (FgrHist 392 F15, 16).

⁵ J. Schwarze, *Die Beurteilung des Perikles durch die attische Komödie und ihre historische und historiographische Bedeutung*, München 1971.

⁶ Plut. Per. 24; vidi Schwarze, 1971, 91—93; 122; 170; A. J. Podlecki, *Perikles and His Circle*, London/New York 1998, 111—115. Уз то је, такође, изношена тврђња да се Перикле налазио под снажним Аспасијиним утицајем (Plut. Per. 24—25,1), уп. Podlecki, 1998, 111—112; V. Ehrenberg, *Sophokles und Perikles*, München 1956, 106; Schwarze, 1971, 15; 136; 170; 194; D. Kagan, *Pericles of Athens and the Birth of Democracy*, New York 1991, 183.

но страно порекло, образовање и независност томе су сигурно у значајној мери допринели.⁷ Да је Аспасија била блудница и да је против ње због њене везе са Периклом био вођен процес, у науци се последњих година све озбиљније оспорава.⁸ Перикле је такође, као и Алкибијад неколико деценија касније, оптуживан за сексуалну разузданост. У томе су му наводно помагали и његови пријатељи.⁹ Славни Фидија, како се наводи, до водио је жене, док је Пириламп, љубавницама давао паунове на поклон.¹⁰ Перикле је, осим тога, оптуживан и за аферу са женом стратега Менипа, који му је био политички близак.¹¹ Кратин се у свом *Дионисалександру* подсмева атинском државнику приказујући га као сујетног љубавника бога Дионисија.¹² Телеклид у комедији *Хесиоди* говори о љубави атинског стратега према некој Коринћанки Хрисили.¹³ Стесимброт је Перикла оптуживао да има аферу и са женом свог сина Ксантипа.¹⁴ Клевете комедиографа су ишли толико далеко да је чак за Аспасију говорено да у кућу прима Периклове љубавнице.¹⁵

Друга врста напада на Перикла била је везана за изазивање ратова из личних побуда.¹⁶ И овде главни критичари долазе из редова писаца комедија. Прву оптужбу овакве врсте изнео је Кратин.¹⁷ Анапесте комедиографа Хермипа говоре о Перикловим страшним ратним говорима.¹⁸ Аристофан нуди два „објашњења” зашто је Перикле изазвао Пелопонески рат. Једно „објашњење” наводи да је до сукоба дошло зато што су Мегарани

⁷ Види Schwarze, 1971, 92; 169—170; Podlecki, 1998, 112ff.; Kagan, 1991, 182.

⁸ Plut. Per. 13; 32; види Podlecki, 1998, 109—117; R. W. Wallace, *Private Lives and Public Enemies: Freedom of Thought in Classical Athens*, у: L. Boegelhold — A. C. Scafuro (yp.), *Athenian Identity and Civic Ideology*, Baltimore 1994, 131—132; K. Raaflaub, *Den Olympier herausfordern? Prozesse im Umkreis des Perikles*, у: L. Burckhardt — J. v. Ungern-Sternberg (yp.), *Große Prozesse im antiken Athen*, München 2000, 106—107; Podlecki, 1998, 109—117. Супротно гле-диште заступају: Schwarze, 1971, 110ff.; R. Klein, *Die innenpolitische Gegner-schaft des Perikles*, у: G. Wirth (yp.), *Perikles und seine Zeit*, Darmstadt 1979, 509—510; Kagan, 1991, 186.

⁹ Podlecki, 1998, 111.

¹⁰ Plut. Per. 13,15; види Schwarze, 1971, 110—111.

¹¹ Plut. Per. 13,15.

¹² P. Oxy. 663; види Schwarze, 1971, 6—24; пос. 13—14; J. McGlew, *The Comic Pericles*, у: S. Lewis (yp.), *Ancient Tyranny*, Edinburgh 2006, 168—172.

¹³ Telekleid. frg. 18 K.-A.; види Schwarze, 1971, 94; Podlecki, 1998, 111.

¹⁴ Plut. Per. 13,16; FGrHist. 107 F 10.

¹⁵ Plut. Per. 32,1.

¹⁶ Види Schwarze, 1971, 171—172; 187.

¹⁷ Види Schwarze, 1971, 7ff.; 37ff.; 172.

¹⁸ Plut. Per. 33,8; Hermipp. frg. 47; види Schwarze, 1971, 101—109; 172.

Аспасији отели две проститутке, а у другим да је желео да Фидију спасе од суда.¹⁹

Ако се према историјској вредности ових вести из дела комедиографа мора бити уздржан, зато што се оне углавном заснивају на претеривању и поигравању са предрасудама, сумњама и полуистинама, оне ипак доказују да у Атини нису сви идеализовали Перикла. У супротном, изношење ових инвектива у делима који се обраћају читавом атинском народу не би имало никаквог смисла. Да су појединци и те како били критички расположени према Периклу, показује Платон као један од његови најжешћих критичара. У свом раном дијалогу *Горѓија* он осуђује Перикла, заједно са другим великим државницима Темистоклом, Милтијадом и Кимоном, као лошег државника који своје суграђане није учинио бољима, већ лењим, плашливим, брљивим и лакомим на новац.²⁰ Ове оптужбе су спадале међу омиљеније код присталица олигархије, што и сам Платон отворено признаје.²¹ Чак и констатација да је Перикле државу снабдео лукама, бродоградилиштима, зидинама и приходима има искључиво за циљ да покаже да он није био добар државник, јер уместо да обузда пожуде Атињана, он им је подилазио.²²

Од свих оптужби које су везиване за Перикла постојала је ипак једна која је била далеко опаснија од свих других. То је била оптужба да стреми самовласти. Перикле је био први вођа демоса који се због свог изузетног положаја у оквиру атинског политичког система сучио са овом оптужбом. Ова инвектива је на разне начине изношена. Због његове изузетне беседничке вештине, али и политичке моћи, називан је „Зевс” и „Олимпљанин”.²³ Његове присталице исмејане су као „млади Пејси-

¹⁹ Аспасија: Aristoph. Ach. 515—539; Plut. Per. 30:

„Кад с ићре вином неки момци кренуше
у Мегару, украду курву Симејшу;
од бала Мегарани гневом ћлануше,
и Асапасији затпо узму курве две.”

(прев. М. Н. Ђурић)

види J. de Romilly, *Thukydides and Athenian Imperialism*, London 1963, 17; Schwarze, 1971, 135—139; Raaflaub, 2000, 101f. Фидија: Aristoph. Pax 605ff.; de Romilly, 1963, 17; Schwarze, 1971, 139—155; Raaflaub, 2000, 102.

²⁰ Plat. Gorg. 515d-e.

²¹ Plat. Gorg. 515e.

²² Plat. Gorg. 518e—519b.

²³ Plut. 8; Kratin. frg. 73; 114; 118; 171; 258 K.-A.; Aristoph. Ach. 530ff.; up. Ehrenberg, 1956, 105—106; Schwarze, 1971, 28—40; 44ff.; 59—60; 66; 96—97; 171; Podlecki, 1998, 169.

стратиди”, док је од њега захтевано да положи заклетву да неће постати тиранин.²⁴ Ова врста напада посебно долази до изражaja у Кратиновим делима и иза њих стоје лични и ускостраначки мотиви.²⁵ Да ове оптужбе упркос томе нису биле посве безазлене и да се могу једноставно одбацити као претеривање комедиографа, најбоље показују Херодот и Тукидид. Иако је наклоњен Периклу,²⁶ Херодот га у својим *Историјама* два пута доводи у посредну везу са тиранидом. Први пут ово чини када приповеда како је Периклова мајка Агариста пред његово рођење уснила да рађа лава.²⁷ Оваква врста сна се у античким изворима радо наводи као предзнак који најављује да ће дете постати самодржац. Други пут то чини у тзв. *Установој дебаши*. У овој првој теоријској расправи о томе које је државно уређење најбоље међусобно се упоређују демократија, олигархија и монархија. Том приликом се развија теорија о томе како тиранида тј. монархија настаје из демократије, пошто је дан предводник народа уз његову подршку долази на власт као би светину заштитио.²⁸ У науци се сасвим оправдано сматра да је Херодот приликом писања ове тезе мислио и на Перикла.²⁹ Тукидидова изјава да је Атина под овим великим државником, иако по имени демократија, у ствари била влада првог човека, такође носи у себи једну амбивалентност која показује да је Перикле у својим рукама концентрисао изузетну моћ.³⁰

Оптужба да стреми самовласти против Перикла највероватније је подигнута после остракизма Тукидida, сина Мелесијина, 443. године пре Христа.³¹ По свему судећи главни разлог за ове нападе била је политика коју је Перикле спроводио

²⁴ Plut. Per. 16,1.

²⁵ Види Podlecki, 1998, 175—176.

²⁶ Види Ehrenberg, 1956, 106; Lehmann, 2008, 33—34.

²⁷ Hdt. 6.131,2; уп. 5.56,1; 92,3; види Spahn, 2000, 25; Schubert, 1994, 7—8; L. Scott, *Historical Commentary on Herodotus Book 6*, Leiden/Boston 2005, 29—30; 430—431.

²⁸ Hdt. 3.82,4—5.

²⁹ Уп. K. Bringmann, *Die Verfassungsdebatte bei Herodot 3,80—82 und Daresios' Aufstieg zur Königsherrschaft*, Hermes 1976 (104), 274; K. Galser, *Die Bewertung der Staatsformen in der Antike*, Wiener Studien 57 (1939), 43; K. Wüst, *Politisches Denken bei Herodot*, Diss. Würzburg, 1935, 55.

³⁰ Thuk. 2.65,8—9; уп. и 1.139,4. Да су многи савремени научници у заблуди када сматрају да је Перикле прешао демократске границе види Lehmann, 2008, 20—23.

³¹ Види Ehrenberg, 1956, 106; T. Morawetz, *Der Demos als Tyrann und Banause. Aspekte antidemokratischer Polemik im Athen des 5. und 4. Jahrhunderts v. Chr.*, Frankfurt am Main 2000, 86—93; уп. и P. A. Stadter, *A Commentary on Plutarch's Pericles*, Chapel Hill/London 1989, LXIIIff.; 95.

према атинским савезницима.³² Тако, када говори о оптужбама да Перикле стреми тираниди, Плутарх наводи стихове Телеклида у којима овај каже да су Атињани свом водећем државнику предали да:

„*Приходе од градова и саме градове,
једне да веже, а друге да ослобађа;
камене зидове, једне да гради, а друге да обара;
савезе, моћ, снагу, мир, бogaћиштво и блаженство.*”³³

(прев. М. Н. Ђурић)

Упркос свему Периклов положај, током читаве његове вишедеценијске политичке каријере, никада није био озбиљно доведен у питање. То није сасвим уобичајено. Судбине Милтијада Млађег и Темистокла показују да су и раније потпуно неосноване оптужбе могле да униште најмоћније политичаре, док Алкибијадов пад, коме је у великој мери допринела сумња да жели да постане тиранин, најбоље потврђује каква опасност је претила од ове врсте клевете.³⁴ Још један доказ који говори о озбиљности ових напада је и то што је атинска демократија саму себе дефинисала као потпуну супротност тираниди и да је то остао један од главних топоса, чак и када су олигарси крајем 5. века пре Христа постали главна опасност по демократски поредак.³⁵

³² Уп. К.-Ј. Hölkeskamp, *Parteiungen und politische Willensbildung*, HZ 267 (1998), 2f.

³³ Plut. 16,1—2; Telekleid. frg. 45 K.-A; уп. Schwarze, 1971, 96ff.; Klein, 1979, 503—504. Да се фрагмент и те како односи на личну политичку моћ Перикла, може се закључити и на основу Аристофанових *Витезова*, у којима се моћ кобасичара на веома сличан начин приказује (Aristoph. Equ. 164ff.); уп. и Schwarze, 1971, 171—172. Плутарх углавном показује да је постојала јасна веза између оптужбе за тираниду и политику која је вођена у односу на атинске савезнике (Plut. Per. 12): „*Али од свих државних послова првишници су Перикла на зборовима највише прекоравали и клеветали баш за шај посао, вичући: „Народ је изгубио свој добар глас, јер је заједничко благо свију Хелена са дела пренео себи! ... И сад се Хелада чини штети најстрашију појгрду и штетију, јер мора гледати како ми њеним насиљом за ратне сврхе узимани приносима свој град поизлађујемо и улеђавамо као шашту жену, ...*” (прев. М. Н. Ђурић); види Ch. Schubert, *Athen und Sparta in klassischer Zeit*, Stuttgart 2003, 118—119.

³⁴ Thuk. 6,15,4: „Јер, народне масе, уплашене великим неморалом у његовом личном животу и његовим намерама — које су се испољавале у свакој његовој појединој сплетки — постале су непријатељске према њему, као човеку који нагиње тиранији. Па, иако је у јавности веома успешно обављао послове који су се тицали рата, сви понаособ били су повређени његовим поступцима у приватном животу” (прев. Д. Обрадовић).

³⁵ Aristoph. Vesp. 417; 463—505; Equ. 257; 447; 452; 475ff.; Av. 483; 1072ff.; 1605; Lys. 616ff.; Thesm. 33ff.; 1136ff.; Andok. 4,27; види Chr. Meier,

Цитирани фрагмент из Телеклидове комедије наглашава да је атински демос дао Периклу тираниду. Из тога произлази да он треба у име и у корист демоса да влада, закључак који потврђује и приказ атинског демагога Клеона у комедији *Витезови* од Аристофана.³⁶ У Кратиновим *Хејронима* гледаоцима се саопштава да је „највећи тиранин“ Перикле настао из односа између Крона и грађанског рата.³⁷ Ово још упечатљивије показује да је Перикле оптуживан да тежи самовлади зато што је био вођа демоса и зато што је у очима његових противника неоправдано давао предност интересима широких народних маса.³⁸ У *Плутијима*, још једној Кратиновј комедији, овај утисак наилази на потврду.³⁹ Околност да је Периклова тиранида уско повезивана са наклоношћу и интересима демоса, може да послужи као прво објашњење зашто Перикле није доживео исту судбину као Алкибијад. Херодот и Тукидид потврђују овај закључак посредно. Херодот тиме што развија тезу да демагог постаје тиранин уз подршку народа чије интересе брани, а Тукидид тврђњом да Перикле, иако је био први човек, свој водећи положај није никада злоупотребљавао, већ га је искључиво користио за добробит Атине.

Друго објашњење за то што оптужбе за тираниду никада нису озбиљно биле схваћене јесте да је Перикле уживао изузетно велики углед међу својим суграђанима. У том погледу су нам три извора посебно корисна: Периклова биографија од Плутарха, Тукидид и Платон. Упркос томе што је управо код

Die Entstehung des Politischen bei den Griechen, Frankfurt am Main 31995, 285f.; H. Leppin, *Thukydides und die Verfassung der Polis. Ein Beitrag zur politischen Ideengeschichte des 5. Jahrhunderts v. Chr.*, Berlin 1999, 31—32; E. Ruschenbusch, *Athenische Innenpolitik im 5. Jahrhundert v. Chr.*, Bamberg 1979, 33ff.; R. Brock, *Athenian Oligarchs: The Number Game*, JHS 109 (1989), 160—164; V. J. Rosivach, *The Tyrant in Athenian Democracy*, QUCC 30,3 (1988), 47ff.; H. Heftner, *Der oligarchische Umsturz des Jahres 411 v. Chr. und die Herrschaft der Viertuhundert in Athen: Quellenkritische und historische Untersuchungen*, Frankfurt a. M. 2001, 122; A. Rubel, *Stadt in Angst. Religion und Politik in Athen während des Peloponnesischen Krieges*, Darmstadt 2000, 199f., пос. нап. 64; K. Raaflaub, *Stick and Glue: The Function of Tyranny in Fifth-Century Athenian Democracy*, у: K. A. Morgan (yp.), *Popular Tyranny: Sovereignty and its Discontents in Ancient Greece*, Austin (Texas), 2003, 59—94; I. Jordović, *Anfänge der Jüngeren Tyrannis. Vorläufer und erste Repräsentanten von Gewaltherrschaft im späten 5. Jahrhundert v. Chr.*, Frankfurt am Main 2005, 181—183.

³⁶ Уп. нпр. Aristoph. Equ. 1111—1150.

³⁷ Kratin. frg. 258 K.-A.

³⁸ Уп. Schwarze, 1971, 59ff.; Klein, 1979, 505; Morawetz, 2000, 89.

³⁹ Schwarze, 1971, 40—54; 191; Klein, 1979, 505ff. Другачије Morawetz, 2000, 86—87; пос. нап. 192 који је мишљења да се у комедији са „тиранином“ мисли на атински демоса, а не Перикле.

њега сачувано највише ружних и злонамерних гласина о Периклу, Плутарх не крије своје високо мишљење о њему. Он саопштава да је Перикле водио повучени живот, избегавајући раскошан животни стил својствен слоју којем је припадао, и да су га суграђани могли срести само на путу ка скупштини или већници.⁴⁰ Плутарх као пример да Периклова врлина није била само представа наводи анегдоту како је Перикле једном, када је трагичар Софокле гласно похвалио неког лепог дечака, рекао да војсковођа мора да има не само чисте руке него и чисте очи.⁴¹ Периклово поштење се, осим тога, по Плутарху огледало и у новчаним питањима. Перикле је водио скроман живот који није изискивао пуно новца, брижљиво водећи рачуна о свим приходима и расходима, због чега је наводно дошао чак у сукоб са својим синовима и снајама.⁴²

Тукидид приказује Перикла као искреног патриоту и присталицу демократског уређења. Перикле је скоро идеалан државник, којег одликују изузетни лични интегритет, разборитост, мудрост, далековидност, унутрашња снага и одмереност.⁴³

Као посебно занимљив извор показује се Платон. Разлог је тај што он управо кроз своју жестоку критику атинског државника потврђује позитивне судове које износе Плутарх и Тукидид.⁴⁴ Платонова осуда Перикла да је „морално“ искварио Ати-

⁴⁰ Plut. Per. 7: „Од тога часа он промени и начин свога живота. Виђали су га где у граду иде само једним путем, путем на трг и у већницу. Није примио никакве позиве на ручкове и одрекао се сваке приватности и весела друштва, тако да за цело оно дуго време док се бавио државним пословима ниједном од својих приватије није ишао на ручак...

Перикле се клонио и нейресаног саобраћаја с народом, па да му тај саобраћај не би убрзо додијао, приближавао му се сам на мање. Зато он није говорио о сваком предмету, а није сваки пут ни долазио у скупштину, него се, као што каже Криштој, као саламинска лађа нудио само за најважније послове, ...” (прев. М. Н. Ђурић).

⁴¹ Plut. Per. 8,5.

⁴² Plut. Per. 15,4; 16; 36.

⁴³ Види Schubert, 1994, 11—16; Schubert, 2003, 118—120; J. de Romilly, *Der Optimismus des Thukydides*, у: G. Wirth (yp.), *Perikles und seine Zeit*, Darmstadt 1979, 290—311; H. D. Westlake, *Individuals in Thucyldides*, Cambridge 1968, 23—42; J. Ober, *Political Dissent in Democratic Athens. Intellectual Critics of Popular Rule*, Princeton 1998, 81—94; E. F. Bloedow, *Alcibiades 'Brilliant' or 'Intelligent'*, Historia 41 (1992), 140—142; E. F. Bloedow, *'An Alexander in the wrong place': Alcibiades 'the ablest of all the sons of Athens'?*, SCO 41 (1991), 199ff.; К. Ј. Класен, Тукидид о љолићарима и љолисима, у: К. Ј. Класен, *ARETAI и VIRTUTES. О вредносним претставама и идеалима код Грка и Римљана* (приредила К. Марицки-Гађански), Београд 2008, 35—38.

⁴⁴ За везе између Платонових дела и Тукидida види M. Pohlenz, *Aus Platons Werdezeit*, Berlin 1913, 238—256; Th. Gomperz, *Griechische Denker*, Bd.

њане, при чemu посебно мисли на увођење дијета (*mistrosphoria*), из перспективе присталица олигархије могла је деловати оправданом,⁴⁵ будући да су дневнице и од присталица и од противника демократског уређења сматране једним од главних стубова атинске демократије.⁴⁶ Платон такође никада не довођи Периклову лојалност демосу у питање. Његово мишљење да Перикле није успео да обузда атински народ недвосмислено противречи тези да је тежио тираниди.⁴⁷ Критика да се Перикле, као Темистокле и Кимон пре њега, успешно бринуо једино о подизању бродоградилишта, зидина и грађевина запостављајући „духовну добробит“ суграђана у суштина је похвала Перикла и његових претходника. Наиме, ако се на тренутак запостави етичка перспектива Платона, која је уз то и очигледно политички обојена, онда се лако може уочити да су флота, дуге зидине и Акрополь били темељи и централни симболи атинске демократије и да их управо зато Платон критикује.⁴⁸ Једина Сократова изјава у *Горђији* која би се заиста могла схватити негативно јесте да су Атињани Перикла пред крај његовог живота извели пред суд казнившi га због проневере.⁴⁹ Међу-

II, 41925 (репрント 1996), 582; E. Bayer, *Thukydides und Perikles*, у: H. Herter (yp.), *Thukydides*, Darmstadt 1968, 203, 216—226; S. Hornblower, *Thukydides*, Baltimore 1987, 121—125; S. Hornblower, *The Fourth-Century and Hellenistic Reception of Thukydides*, JHS 115 (1995), 47—68; пос. 55—56; 62—63. Ober, 1998, 210; H. Yunis, *Taming Democracy. Models of Political Rhetoric in Classical Athens*, Ithaca/London 1996, 136—236; пос. 34; 136; 142—145.

⁴⁵ Plat. Gorg. 515b—516d.

⁴⁶ Plat. Gorg. 515e; Ps. Xen. Athen. pol. 1,3; Aristot. pol. 1292b 22ff. пос. b 41—42; 1317a 44ff.; Aristot. Athen. pol. 27,3—4; 29; Thuk. 8,63,3ff.; види J. Dalfen, *Gorgias. Übersetzung und Kommentar*, у: E. Heitsch und W. Müller (yp.), *Platon Werke: Übersetzung und Kommentar*, Bd. VI 3, Göttingen 2004, 451—456; E. R. Dodds, *Plato, Gorgias, a Revised Text with Introduction and Commentary*, Oxford 1959, 357; de Romilly, 1963, 150.

⁴⁷ Plat. Gorg. 515d—516a.

⁴⁸ Plat. Gorg. 514a—d; 517b—519a; уп. и Plat. Gorg. 455d—e; Aristot. Athen. pol. 27,1; Thuk. 1,69,1; 89,1; 93,3—4; 7—8; Hdt. 7,143—144; 8,61,2; види T. Rood, *Thucydides. Narrative and Explanation*, Oxford 2004, 227 нап. 7; 232; S. Hornblower, *A Commentary on Thucydides*, Vol. I, Oxford 1991, 137; 140; L. Kallet-Marx, *Money, Expense, and Naval Power in Thucydides' History* 1—5,24, Berkeley/Los Angeles 1993, 39; V. D. Hanson, *A War Like No Other*, New York 2005, 26; W. Blösel, *Themistokles bei Herodot: Spiegel Athens im fünften Jahrhundert. Studien zur Geschichte und historiographischen Konstruktion des griechischen Freiheitskampfes 480 v. Chr.*, Stuttgart 2004, 64—107; пос. 64—67; 73—74; 79—80; 98—107; 193; H. Erbse, *Studien zum Verständnis Herodots*, Berlin/New York 1992, 106—112; L. Kallet, *Money and the Corrosion of Power in Thucydides. The Sicilian Expedition and its Aftermath*, Berkeley/Los Angeles/ London, 2001, 162 нап. 40.

⁴⁹ Plat. Gorg. 515e—516a.

ним, ниједан други извор ову изјаву не подржава.⁵⁰ Да Платонову тврђњу у смислу циља истраживања овог рада не треба узети озбиљно, потврђује сам Платон. Својом тврђњом да је Перикле једва избегао смртну казну, славни философ одаје да свесно претерује како би ова оптужба стекла улогу крунског доказа у Сократовој аргументацији у дијалогу *Горџија*. Она, наиме, треба да докаже да је Перикле учинио народ још разузданijim, јер се светина на крају окренула чак против њега самог, што опет најбоље сведочи о томе колико је он био лош државник.⁵¹ Најзад, ова оптужба служи као пример који ће да покаже која горка судбина чека Алкибијада и Каликла.⁵² Дакле, Платон из перспективе демократа и некога ко није философ јасно показује да је Перикле савесно вршио све дужности које се обично тумаче као обавезе сваког добrog државника.

Испитивање извора је показало да је још за време Перикла у Атини била веома изражена амбивалентна природа односа између водећих демократских политичара и демоса. С једне стране, вођа демоса је у својим рукама могао држати огромну моћ, скоро као тиранин. С друге стране, у том случају претила му је опасност да падне у немилост демоса управо због ове скоро тиранске моћи. Периклов пример такође показује да је једини начин на који је вођа демоса могао да избегне ову судбину био тај да његова лојалност демосу никада озбиљно не буде доведена у питање.

⁵⁰ Thuk. 2.65,3; Plut. Per. 35.

⁵¹ Plat. Gorg. 515e—516e. Plat. Gorg. 515e—516a: „...: да је Перикле у йо-чешку био на добром гласу и да Атињани нису йодијли никакву срамну ойшужбу проплив њега док су били лоши; а кад су због њега йосијали боли и йлеменији, љред крај његовој живота, онда су га йозвали љред суд због йроневере, и није требало много џа да ѡа осуде на смрт смаштрајући ѡа лошим грађанином.”; Plat. Gorg. 516c: „Па их је створио још више дивљим него што су били кад их је Јри-мио, и то проплив самођа себе, што је свакако најмање желео” (прев. М. Драшковић — А. Вилхар).

⁵² Plat. Gorg. 519a-b. Зато је вероватније да је Перикле био оптужен да је довео атински демос у заблуду; види Schubert, 1994, 139—139; уп. и НСТ II, 182—183; Raflaub, 2000, 112—113.

Ivan Jordović

PERICLES AND PARTICULAR ASPECTS OF
POLITICAL CULTURE OF HIS TIME

Summary

Pericles' domination of Athenian political scene is considered the golden age of Athens both in ancient and modern times. During that time, democracy gets its final shape, the Delian League turns into Athenian empire, and the culture in Athens flourishes. It is all the more surprising that Pericles, held responsible for most of these successes by many, to be the first leader of demos accused by the opposition to strive autocratic power. Even Thucydides, who favours Pericles, says that Athens was, although by its name a democracy, actually a government of the foremost citizen. Despite all this, the Athenians never believed that Pericles, unlike Alcibiades, really aspired tyrannical power. Source analysis shows that the reason for this was a very ambivalent nature of the relationship between the leading democratic politicians and the demos. On the one hand, the leader of the demos could hold immense power, almost like a tyrant. On the other, however, he was under constant threat of incurring disfavour among the demos because of the very tyrannical power he possesses. The only way he could escape this fate was for his loyalty to the demos never to be questioned. This is best shown in the case of Pericles. These circumstances suggest that the examination of motives and reasons hidden behind the accusations that Pericles was a tyrant or that he desired that kind of power can contribute to a better understanding of Athenian culture. The notion that tyranny was the opposite of any form of good rule for the Greeks, no matter whether it was democracy, oligarchy or even monarchy can be helpful. Consequently, it is very useful for understanding the development of Greek, and therefore, European and Serbian political culture.

Elena Papanikolaou

University of Athens, Faculty of Philosophy

AN ANALYTIC APPROACH TO THE PROBLEMS OF PLATO'S *THEAETETUS*

ABSTRACT: This paper is concerned with the definition of Knowledge, as it appears in the final part of Plato's *Theaetetus*. I shall argue that the final suggestion to Socrates' question about the definition of Knowledge, fore-shadows modern cognitive theories,¹ by specifying true belief with an account, as the condition which is both necessary and sufficient for attributing knowledge to somebody. The dialogue appears to reach a dead-end and the reader can easily go home with the impression that the attempt to provide the definition in question did not pay off. Firstly, I shall look into modern attempts to interpret some problematic, if not bewildering results that the dialogue occasionally appears to be reaching. Secondly, I shall examine whether the challenges set by Socrates can be met by applying modern analytic insights to the issue and to what extent one can find traces of these possible answers in the text itself. In particular, I will suggest that important feedback can be derived from the Fregean-Russellian account of proper names, as well as Hilary Putnam's concept of division of linguistic labour. Dummett's debate with Kripke about what it is to 'grasp' the use of a proper name will also be shown to provide an interesting source of ideas, potentially applicable to the *Theaetetus*.

KEY WORDS: knowledge, definition, account, analysis, synthesis, complex, element

¹ We should make note, however, of Gettier's objection, according to which the platonic definition is insufficient, as it appears in specific instances, where we seem to be in need of a fourth condition, assuming the actual success of the account to lead to the establishment of our true belief. E. L. Gettier, 'Is Justified True Belief Knowledge?' *Analysis* Vol. 23, p. 121—3.

Theaetetus' final suggestion to Socrates' question about the definition of Knowledge, foreshadows modern cognitive theories,² by specifying true belief, coupled with an account, as the condition which is jointly necessary and sufficient for attributing knowledge to somebody. The dialogue ends in aporia, in perplexity, should we say, and the reader can easily go home with the impression that the attempt to provide the definition in question was fruitless, after all. Firstly, I shall look into modern attempts to interpret some problematic, if not bewildering results that the dialogue occasionally appears to be reaching. Secondly, I shall examine whether the challenges set by Socrates can be met by applying modern analytic insights to the issue and to what extent one can find traces of these possible answers in the text itself. In particular, I will suggest that important feedback can be derived from the Fregean-Russellian account of proper names, as well as Hilary Putnam's concept of division of linguistic labour. Dummett's debate with Kripke about what it is to 'grasp' the use of a proper name will also be shown to provide an interesting source of ideas, potentially applicable to the *Theaetetus*.

Socrates takes up the task of clarifying Theaetetus' initial suggestion, by presenting it as derivable from a wider theory, stemming from a dream of his.³ This theory proceeds upon the distinction between elements and complexes, constructed from elements. Elements, in contrast with complexes, cannot be further analyzed, they are perceptible, namable, yet nobody could give an account thereof (*Logos*). By consequence, as the disposal of *Logos* is a necessary condition for knowledge, we cannot have knowledge of elements. The first question to rise, then, concerns the concept of *Logos* that Socrates has in mind, which must yield as a logical consequence the fact that elements are deprived of it. By isolating a proposition, pronounced by Socrates, to the effect that '...each of the elements can be named, but nothing else can be said of it',⁴ one is tempted to conclude that 'a *Logos* of an element A' is to be interpreted as 'the possibility of making at least one rational statement about A'. Nevertheless, Socrates openly rejects this interpretation at 202c, on the basis that it fails to discriminate between knowledge and mere be-

² We should make note, however, of Gettier's objection, according to which the platonic definition is insufficient, as it appears in specific instances, where we seem to be in need of a fourth condition, assuming the actual success of the account to lead to the establishment of our true belief. E. L. Gettier, 'Is Justified True Belief Knowledge?' *Analysis* Vol. 23, p. 121—3.

³ *Theaetetus*: 201d—202c.

⁴ *Ibid.* 202a — b.

lief: the capability of offering and receiving propositions is not strong enough a condition, as to be identified with the capability of ‘giving and receiving,⁵ which is the condition transforming true belief into knowledge. Besides, at 207d, it is affirmed beyond the shadow of a doubt that the notion of Logos, at this stage of the dialogue, at least, is the process of ‘going through the elements of a complex, from beginning to end’. In the light of this specification, we can make sense of elements as lacking an account, as a logical outcome of the concept of *Logos* or *account* in play, (from this point onward I shall be using the two terms interchangeably), since they cannot be analyzed any further and thus, they cannot constitute the object of knowledge.

Therefore, on this occasion, knowledge of an object X is defined as true belief about X, combined with the presentation of a thorough analysis of the elements composing X, until one reaches the fundamental elements which resist further analysis. One might wonder, at this point, what it is that the addition of *true belief*, as a necessary conjunct adds to the overall definition of knowledge. A true belief regarding X could stand for either any true statement about X, or a true statement about the composition of X, provided that this statement falls short of a full account of the elements of X. However, given that, at 202b, Socrates asserts that it is only complexes which admit of a true belief, the first possibility is eliminated, and we are left with one possible assumption to make: namely, that the notion of true belief constitutes an intermediary stage in the process of breaking X down to its prime elements. Yet, if analysis in its full form is already guaranteed by the presence of *Logos* as a necessary condition for knowing X, doesn’t that make the presence of true belief look redundant? I suggest two possible reasons for this apparent redundancy: firstly, one could surmise that thoughts which Plato had already discussed in *Meno* are in play, related to the quest of a solution to a problem (a geometrical one, in *Meno*), as a process: if we are ignorant of something, how do we know what we are looking for? If we already know what we are looking for, there is nothing unknown left to be discovered.⁶ However, by introducing the concept of *true belief*, as an intermediary step of this quest, then we have enough information to lead us through the

⁵ “δοῦναι τε καὶ δέξασθαι λόγον.”

⁶ This interpretation has been adopted, for example by: J. McDowell: *Plato, Theaetetus*, Oxford University Press, 1973. G. Ryle: ‘Letters and Syllables in Plato’, Philosophical Review, 1960, pp. 431—51. E. M. Galligan: ‘Logos in the *Theaetetus* and the *Sophist*’, in: J. P. Anton and A. Preus (ed.): *Essays in Ancient Greek Philosophy, Vol. 2*. State University of New York Press, 1983, pp. 264—78.

process of analysis expected to deliver knowledge, yet not quite enough so as to be said to already fulfill all the prerequisites set by the definition of knowledge. Thus, it is a matter of logical order that elementary analysis of a complex ought to pass from the stage of true belief, the latter understood as partial analysis of the complex. The second possible explication of the role of true belief in the definition of knowledge of a complex is that Plato is seeking for a general definition, which will comprise all conditions necessary for any object of knowledge. Unfortunately, he does not proceed explicitly to the distinction between propositional knowledge (knowing that...), knowledge of an object (knowing X) and technical knowledge (knowing how to) and this will complicate matters, as we shall shortly see. For the time being, he is dealing with the case of knowledge of a complex object, as one can conclude from his choice of examples (204d: clay, 203a, 205d: a grammatical complex, 207a: a coach, 207b: a word) and, presumably, he could be trying to make room for other cases of knowledge within the original definition he proposed.

At any rate, at 203c, Socrates decides to test the definition of knowledge of a complex object, by means of a dilemma: the discussion had paused at the point in which the interlocutors were trying to find a Logos to couple the true belief concerning the correct spelling of the name ‘Socrates’. According to the definition in question, the related instance of knowledge would necessitate the decomposition of the name into the letters which construct it. The analysis of the name into grammatical syllables is an intermediate stage of the process and, consequently, an account should be provided for the syllables themselves for they too must be known, if the whole complex is to be known. This principle constitutes an underlying axiom in platonic epistemology, which could be distilled in the phrase: ‘Knowledge must be Based on Knowledge’ (from here onward, **KBK**). Now, to come back to the dilemma, Socrates argues that a syllable is either one and the same thing with its constituent letters (call that **A**) or not, in which case it is an indivisible unity (*αμέριστος ενότητα*), emerging from the combination of letters (**B**).⁷ In the first case, if the complex is to be considered as an object of

⁷ Plato: Meno: 80d—81e. Socrates argues, in short, that, starting from a true belief, we can recover all the rest of necessary preconditions so as to be said to know something. The reason which make this possible resides, according to Plato, in the fact that knowledge is recollection. Yet, without being restricted to this approach, we can accept in its own terms the observation regarding the process of transformation of true belief to knowledge, as it will prove to be particularly useful later on.

knowledge, then, according to **KBK**, its constituent elements must also become the objects of knowledge, yet, this has been stated to be impossible in the explanation of *Logos* as elementary analysis. Therefore, if **A** is valid, then no complex would ever be known. On the other hand, **B** must also be rejected in view of a second underlying axiom, according to which if a complex has parts, then it is identified with them, in which case we are back to **A**, if not, it constitutes an indivisible entity which is by definition unknowable, because it lacks an account. The dilemma is presented with a view to attacking the supposed asymmetry of knowledge between elements and complexes. To make things clear, the asymmetry hypothesis is also attacked by Socrates on a different basis, when the latter observes that in cases such as literacy or music, we first learn the elements of the discipline and then proceed to the apprehension of complex forms.⁸ We shall see in a while how this interesting remark can be fruitfully exploited.

It has been suggested that the validity of the syllogism underpinning the Socratic dilemma is in any case assailed by **A**, because the whole is not identifiable with its constituent parts. Indeed, in the majority of cognitive fields, familiarity with the constituent building blocks of the complexes, however elementary a level of deconstruction we achieve, does not suffice to accredit us with knowledge of the field. To mention a straightforward example, knowledge of the correct writing of the name ‘Socrates’ involves just as much knowledge of the order of the constituent letters. Thus, at 208c, Socrates questions the impossibility of offering an account of elements, by arguing that a child could not be granted with knowledge of the spelling of the name ‘Theaetetus’ unless it could also spell correctly the name ‘Theodorus’. In other words, knowledge of elements is also required and the account pertinent to them amounts to the ability of using the elements in different contexts. Socrates’ example is derived from the field of language, however, the same thoughts apply to the field of music: someone is accredited with musical knowledge just in case one is not only familiar with the musical notes and their notation, but is also capable of recognizing when each of those elementary building blocks is required for the production of a specific complex, be that a chord, a musical phrase and so on.⁹ Based on the platonic text, G. Fine proposes, along the same lines, that the definition of knowledge be modified so as to involve not only the ability of analysis, but also of synthesis. In brief, she ar-

⁸ *Theaetetus*: 205c.

⁹ *Ibid.* 206b.

gues that synthesis is the other face of analysis.¹⁰ I have one small specification to add, to the effect that *Logos*, perceived as awareness of the interrelations which obtain among the building blocks of a given discipline, in the process of the construction of complex parts, is not exhausted by the perception of the order in which they come, but, requires, instead, the understanding of this order in each particular instance. This amounts to the perception of the exact contribution of each of them, for the construction of a particular complex, which is brought to surface by Socrates' demand, namely, the recognition of their necessity for the formation of other complexes, within the same discipline.

At this point, the following issue emerges: for the time being, Plato has been concerned with the notion of *ἐπιστήμη* as related to disciplines and organized scientific fields. Nevertheless, the sense of account, pertaining either to elements or to complexes, already includes epistemological terms (we spoke, for instance, of the recognition of the interrelations which govern the elements). Those terms, have to presuppose the concept of knowledge as direct perception of certain first-order empirical representations, be that objects, properties, states of affairs, which, in Russell's terminology, can be said to constitute incorrigible sense data.¹¹ That is to say, empirical knowledge must ultimately rest on sensory input, which may, of course, be analyzed in terms of fundamental concepts of size, shape, colour, sound etc. (on the basis of practical and pragmatic considerations), yet the fact remains that we need to rely on some elementary empirical data which resist further explication or analysis. We saw Socrates remarking that the elements of a discipline are perceptible, yet, he does not extend this insight to comprise the empirical recognition of interrelations of elements within a discipline, nor to comprise the need of an, ultimately, empirical grounding, required for other forms of knowledge, beyond organized disciplines. My point is that the distinction, due largely to Russell, between knowledge by description and knowledge by acquaintance, as cutting

¹⁰ *Ibid.* 206c.

¹¹ G. Fine: 'Knowledge and Logos in the *Theaetetus*', *Philosophical Review* 88, 1979, pp. 366–97. See also: *Phaedo*: 76b, 78d, *Republic*: 534b. In these abstracts, as much as in *Theaetetus* (eg. 202d: τίς γαρ ἂν καὶ ἔτι ἐπιστήμη εἴη χωρὶς τοῦ λόγου τε καὶ δοθῆσ δόξης;) it appears that we should rule out interpretations to the effect that realization of the interrelations among elements of a discipline constitutes an alternative definition of knowledge, rather than an explanation of the sense of *Logos* required for knowledge, on such occasions. Such an approach has been adopted by: A. Nehamas: 'Episteme and Logos in Plato's Later Thought', *Archiv für Geschichte der Philosophie*, 1984, pp. 11–36. M. Burnyeat: 'The material and sources of Plato's dream', *Phronesis* 1970 pp. 101–22.

through diverse cognitive fields, such as scientific knowledge, knowledge of persons, of objects, of arts etc, is an interesting source from which to derive support for the apparent dead-ends of the dialogue.¹² The debate, of course, between modern strands of Russell's epistemological foundationalism and its coherentist, pragmatist, minimalist adversaries, is an anachronistic light under which to read the epistemological challenges of the *Theaetetus*, but this only reveals the fact that the progress marked in the field of philosophy of knowledge, during the 20th century and onward, is largely due to the effort made to provide answers to the questions set by Plato, by offering definitions of knowledge and theoretical divisions within them.

At 208c, Socrates proceeds to the examination of what it is to know a person or an object and *Logos*, in this case, is restated as the ability to demonstrate a mark which differentiates the person or the object from any other. In other words, whoever can point at the difference of a being from any other being, can be qualified with knowledge of the latter, whereas previously, they could only be said to possess true belief regarding this being. However, Socrates presents us with a fresh dilemma: this definition of knowledge fails to distinguish knowledge from true belief, because the ability to pick out a being by means of a uniquely differentiating characteristic of it, is already a necessary condition for possessing a true belief regarding this being. On the other hand, if we reformulated the definition so that it identified knowledge of X as true belief about X plus *knowledge* of a uniquely differentiating mark of X, (which would be a stronger condition than the one required for possessing true belief) then the definition would be obviously circular. Fine suggests the following way out of the impasse: if, in the second fork of the dilemma, we substitute the reappearing term 'knowledge' with the term 'Logos', understood as the specification of the interdependence of elements constituting the object X, this would eliminate the vicious circularity. The problem is, however, that this answer is only effective when the object of knowledge is a discipline, as we saw above, but is blatantly inapplicable in the case under current discussion: in order to grant someone with knowledge of *Theaetetus*, we do not need the description of *Theaetetus'* constituent parts — besides, what would those be, an analysis of his physical parts, rea-

¹² B. Russell: *The Problems of Philosophy*, Oxford University Press, 1998, pp. 64—8 and 77—81. See also his work entitled 'Logical Atomism', ed. R. C. Marsh, N. York, 1956, p. 337. For a recent defence of the theory of acquaintance, see: R. Fumerton: *Resurrecting Old-Fashioned Foundationalism*. Lanham: Rowman and Littlefield, 2001.

ching their cellular or molecular structure would be absurd. What we need is the statement of at least one identifying characteristic of this individual.

My suggestion is as follows: instead of revising the second fork of the dilemma, we should revise the first, because, by providing an important clarification, we manage to point at a defect in its logical structure: the ability of offering a uniquely identifying characteristic of X is a necessary condition for possessing any true belief about X *in a different sense* than the one which constitutes a necessary condition for the possession of knowledge of X. A student might entertain a thought about Zeno if, while barely paying attention to the philosophy lesson at school, she managed to hear that there was an ancient Greek philosopher bearing this name. Of course, in her thought, she can specify Zeno as ‘the Greek philosopher whose name I first heard the day I was expelled from the philosophy class’, and this description is enough for the student to entertain a true belief about, at least, the profession and the native language of Zeno. However, she couldn’t possibly be granted with knowledge of whoever the name ‘Zeno’ stands for, because, in reality, her way of specifying ‘Zeno’ as the object of the specific thought we saw she might entertain, by no means helps her pick out a unique individual in history: in fact, on the basis of this belief alone, she fails to distinguish between Zeno of Elea and Zeno of Kitio. In order for the student to have turned her belief into knowledge, she ought to have enriched it with a uniquely identifying description, in Russell or Dummett’s sense,¹³ as, for instance, the precise geographical origin of the Zeno in question, or the fact that he was a student of Parmenides, in the case of the Eleatic Zeno, or the fact that he was the founder of stoicism, in the case of Zeno from Kitio. Thus, a Dummettian uniquely identifying description constitutes a condition which is strong enough to support the definition propounded by Plato, and at the same time, too strong to be demanded of the subject, so as to have a precise object in relation to which she might entertain a particular true belief. For the latter purpose, it suffices for the object of the belief to be specified within our thought in a particular way, be that a private way (as for instance, by reference to the way of our acquisition of the name). By taking this thought a bit further, we can note that what enables us to speak of objects of which we lack knowledge, as we are in no position to identify objectively, is our

¹³ B. Russell: *The Problems of Philosophy*, Oxford University Press, 1998, pp. 19–32.

reliance on the fact that there is a way, within the limits of the same language, to identify uniquely the referent of the name we use. This is what Putnam has called ‘the division of linguistic labour’ and it is in the same spirit as Kripke’s account of the use of proper names.¹⁴ According to the latter, there is an initial baptism, in which we declare that a name is subsequently to stand for an object which we identify by ostension or by means of a Russellian definite description. Once the referent is fixed, however, all that is required for a person to be said to have ‘grasped’ the use of a proper name, is her intention to use it with the reference with which it was initially endowed. Later on, we use it with the intention of using it with the same reference as it had when used by the speakers from whom we heard it. Kripke refuses to speak of ‘grasping’ a proper name, and argues there can only exist a grasp of the use of the name. Thus, the use of a proper name, as described, depends solely on a chain of references. However, given that these references only share the intention to capture the correct use of the proper name, I don’t see how the intention to successfully refer could be said to amount to a real grasp of the correct use of the name. Moreover, to come back to our example, according to Kripke’s theory, the student who only knew the name and the profession of the individual called ‘Zeno’ would be said to have ‘grasped’ the use of the name ‘Zeno’, yet this would deprive us of a reason to hold on to the difference between knowing who Zeno is and using the name whilst recognizing that we do not, in fact, possess knowledge of who Zeno was. My suggestion then is that Kripke’s sequence of intentional reference, combined with the Putnamian notion of reliance on other speakers’ possession of adequate knowledge of the reference of a proper name be used as providing conditions for attributing true belief (and not knowledge) to someone, and thus marking the difference between the presuppositions for knowledge and those for mere true belief, always with regard to the case under examination, to wit, the use of proper names.

To recapitulate, we saw that, in the last part of the dialogue, Plato is tacitly entangled with two different kinds of knowledge: as regards knowledge of a discipline, a language, a science and so on, he appears to conclude that, the complexes, as much as the elements of the discipline are known, because their account amounts to the ability of analysis and synthesis correspondingly. If Socrates does

¹⁴ H. Putnam: ‘The meaning of ‘meaning’, *Mind, Language and Reality. Philosophical Papers*, vol. 2. Cambridge: Cambridge University Press, 1975. S. Kripke: *Naming and Necessity*, Harvard University Press, 1980.

not stress with satisfaction this conclusion,¹⁵ this is probably due to the fact that he has already in mind the dilemma, which he only reveals at 208c: in the case of knowledge of a discipline, it seems that we are in danger of falling into a vicious circle if, for the knowledge of complexes, we refer to the knowledge of elements and, for the knowledge of elements, we refer back to the knowledge of their interrelations, in the construction of complexes. The solution we proposed, based on the epistemological distinction offered by Russell, was not available to Plato. The second field of knowledge which Socrates visits, concerns the knowledge of a person or object. The condition¹⁶ he proposes is correct and is unduly cast aside, on the thought that it fails to entrench knowledge, against mere true belief. We saw how this can be achieved, provided that one accepts that the condition necessarily underlying the true belief is weaker than the one which justifies the ascription of knowledge, in the case under examination.

Έλενα Παπανικολάου

ΜΙΑ ΑΝΑΛΥΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΣΤΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ
ΤΟΥ ΘΕΑΙΤΗΤΟΥ

Περίληψη

Η τελευταία πρόταση του Θεαιτήτου στην ερώτηση του Σωκράτη: “Τι είναι γνώση;” προαναγγέλλει τις σύγχρονες γνωσιολογικές θεωρίες,¹⁷ ορίζοντας ως αναγκαία και ικανή συνθήκη για τη γνώση την αληθή δόξα συνδυασμένη με ένα λόγο, τον οποίον θα μπορούσαμε να μεθερμηνεύσουμε ως λογική εξήγηση, αν και θα δούμε ότι δεν περιγράφεται πάντοτε με τον ίδιο τρόπο στο διάλογο. Ο διάλογος καταλήγει σε απορία και κανείς αποκομίζει την εντύπωση ότι η απόπειρα ορισμού της “ώπιστήμης” αποβιάνει ατελέσφορος. Στο άρθρο αυτό εξετάζω πώς το αδιέξοδο της συλλογιστικής του Σωκράτη θα μπορούσε να παρακαμφθεί και κατά πόσον υπάρχουν ερείσματα στον ίδιον το διάλογο για μία πιθανή επίλυση του προβλήματος. Στην ουσία, ο Πλάτων κα-

¹⁵ M. Dummett: *Frege, Philosophy of Language*, Duckworth, London 1981, pp. 54—80.

¹⁶ *Theaetetus*: 208b.

¹⁷ Θα πρέπει να σημειωθεί, ωστόσο, η ένσταση του Γεττιερ, κατά την οποίαν ο πλατωνικός ορισμός είναι ανεπαρκής, όπως διαφαίνεται σε συγκεκριμένα παραδείγματα, στα οποία φαίνεται να χρειαζόμαστε και μια τέταρτη συνθήκη, που να αναφέρεται στην επιτυχία του λόγου να οδηγήσει στην αληθή δόξα τη συγκεκριμένη περίπτωση. E. L. Gettier, “Is Justified True Belief Knowledge?” *Analysis* Vol. 23, 1963, sel. 121-3.

ταγίνεται τελικά, καίτοι άδηλα, με δύο είδη γνώσεως: σχετικά με τη γνώση μιας αρχής, επιστήμης, γλώσσας κ.τ.λ., φαίνεται να καταλήγει στο ότι, τόσο τα συνθέματα, όσο και τα στοιχεία που τη συγκροτούν, είναι γνωστά, καθώς ο λόγος, αντιστοίχως, συνίσταται στη δυνατότητα αναλύσεως και συνθέσεως. Αν ο Σωκράτης δεν τονίζει με ικανοποίηση αυτό το συμπέρασμα,¹⁸ αυτό οφείλεται πιθανώς στο ότι έχει ήδη κατά νου το δίλημμα που αποκαλύπτει στο 208c: στην περίπτωση της γνώσεως μιας αρχής, φαίνεται ότι διακινδυνεύουμε να περιπέσουμε σε φαύλο κύκλο αν για τη γνώση των συνθεμάτων αναφερόμαστε στη γνώση των στοιχείων που τα συναπαρτίζουν και για τη γνώση των στοιχείων (ήπεο απαραίτητη, βάσει της υφέρπουσας, πλατωνικής, επιστημολογικής παραδοχής, κατά την οποίαν η γνώση βασίζεται σε γνώση), αναφερόμαστε στη γνώση των μεταξύ τους σχέσεων, κατά την όρθωση ενός συνθέματος. Η λύση που προτείνω, ερεισμένη στη γνωσιολογική διάκριση του Ρήσσελ, δεν ήταν διαθέσιμη ακόμα στον Πλάτωνα. Το δεύτερο πεδίο γνώσεως το οποίο πραγματεύεται ο Σωκράτης, αφορά στη γνώση ενός προσώπου ή αντικειμένου. Η συνθήκη που προτείνει είναι ορθή, και κακώς την απορρίπτει, νομίζοντας ότι δεν επιτυγχάνει να περιφρουρήσει τη γνώση έναντι μιας οποιασδήποτε αληθούς δόξης. Βλέπουμε ότι αυτό επιτυγχάνεται, αρκεί κανείς να αντιληφθεί ότι η συνθήκη που λανθάνει αναγκαίως της αληθούς κρίσεως είναι ασθενέστερη από εκείνη που διέπει τη γνώση, στην εξεταζόμενη περίπτωση. Στοιχεία αντλούνται από τη γνωσιολογική θεωρία των Dummett, Putnam και Kripke.

¹⁸ Θεαίτητος, 208b.

UDC 1(38)
1 Plato
1 Aristoteles
1 Plotinus

Mark J. Nyvlt

Dominican University College, Ottawa, Canada

PLOTINUS ON THE GENERATION OF INTELLECT:
THE TRANSFORMATION OF THE INHERITED
PLATONIC AND ARISTOTELIAN
TWO-PRINCIPLES DOCTRINE

ABSTRACT: In this paper, I discuss Plotinus' doctrine of the derivation of Intellect from the One. Contrary to Plato and Aristotle, Plotinus argues that the Indefinite Dyad is a *derivative* of the One, thereby introducing a monistic metaphysics. Plotinus has transformed the two-principles doctrine into a monistic doctrine, as seen in *Enneads* V.4[7].2, V.1[10].6—7. Intellect was derived from the One and the Indefinite Dyad by a radical *turning* or conversion of the One to itself. The derivation of the Indefinite Dyad and of inchoate *voūg* demonstrates Plotinus' transformation of the two-principles doctrine and his adherence to a monistic framework of the cosmos, which is reflective of his attempt at overcoming the Aristotelian 'gap' between the first principle and the world. While it is the case that Plotinus emphasizes a distinction between the One and the first effluence from the One, he also presents the One as a final *and* efficient cause. This 'gap' or duality between the first principle and the first effluence is, therefore, characterized as a minimal duality, unlike Aristotle's strict and firm duality. The emanation of the first effluence of the One establishes a causal continuity of the first principle with its effects.

Moreover, this (fluid) continuity of causality from the One is presented in the generation of the Indefinite Dyad, which Plotinus characterizes as the Aristotelian Intelligible Matter. This intelligible substrate, in turn, creates the fecund condition for the generation of inchoate *voūg* and the intelligibles within *voūg*. Inchoate *voūg* is not yet formed, and its indefinite and potential nature keeps 'it' out of the reach of scientific inquiry. Therefore, the derivation of multiplicity from the One is a causal continuity of the One into the cosmos, but it also involves a clear statement indicating the fundamental distinction between the One and the subsequent levels of being. It is in this light

that Plotinus cannot accept Aristotle's claim for the absolute simplicity and priority of divine *voūç*. Moreover, it is in this light that Plotinus remains an inheritor of the Greek metaphysical culture and has transformed its elements into a remarkable monistic framework, clearly to be the philosophical framework for Medieval and Modern Philosophers.

KEY WORDS: Derivation, The One, Intellect (*voūç*), Inchoate *voūç*, Indefinite Dyad, Intelligible Matter, Plotinus, Aristotle

INTRODUCTION

Throughout the *Enneads*, Plotinus rejects the Aristotelian claim of the absolute simplicity of *voūç*, leading to his assertion that *voūç* is *not* the ultimate and prior principle of reality. This upward ascent to the ultimate cause, however, presupposes a downward procession from the ultimate cause to the multiplicity of the world that derives from this ultimate cause. The constitution of things and stages in the universe is referred to here as a process of derivation and is related to the Plotinian conception of emanation. (*Cf.*, III. 4[15].3.25—27) Key passages in Plotinus' *Enneads* indicate that the process of derivation is one of the most problematic philosophical themes.

But [soul] desires [a solution] to the problem which is so often discussed, even by the ancient sages, as to how from the One, being such as we say the One is, anything can be constituted, either a multiplicity, a dyad, or a number; [why] it did not stay by itself, but so great a multiplicity flowed out as is seen in what is. (V.1[10].6.3—8)

Plotinus is clearly referring to his predecessors who, according to Aristotle, attempted to construct the complex cosmos from a simple starting point, such as in the case of Plato who, in Aristotle's view, asserts two ultimate principles, namely, the One and the Indefinite Dyad, as being responsible for the Forms and the cosmos, that the Forms and the cosmos are derived from these principles. Plotinus, however, introduces a *monistic* reading of Aristotle's presentation of Plato's teachings, in that Plato, according to Plotinus, seems to suggest that the Indefinite Dyad is *derived* from the One. The transformation of the two-principles doctrine into a monistic doctrine is a significant shift in Greek philosophy. This presentation will attempt to respond to the question: Why does Plotinus feel compelled to affirm a single causal source in lieu of Plato's two principles? A derivative question also needs to be asked: *How* are the subsequent levels of reality or hypostases derived from this singular principle, i.e., the One? This latter question will lead our discussion into the

theme of minimizing the duality between the first principle and the world, which is a product of the first principle.¹

More specifically, I would like to briefly explore the derivation of Intellect, as Plotinus discusses it in *Enneads* V.4[7].2.² The question to ask is this: How can the complexity and diversity of reality be derived from an absolutely simple principle and without affecting this principle in any way, for, if the One were affected or involved in any change, it would cease to be the first cause? Aristotle responds to this question by asserting that divine νοῦς is unaffected and is absolutely simple such that it moves others by being an object of desire, but without itself moving or altering. Plotinus, however, affirms that νοῦς is the first stage of the derivation of reality posterior to the One, and it is here that we must examine the nature of this derivation and the implications of this derivation for the nature of νοῦς.

Strictly speaking, the most proximate stage to the One is the Indefinite Dyad, but Plotinus alters the meaning of the Indefinite Dyad, which is now considered to be an unspecified potentiality that becomes determined and actual by the objects of Intellect. Moreover, the object of Intellect that renders the Intellect indeterminate and potential is itself the One. The One, however, is *not* a definite object of Intellect, for ‘it’ is indeterminate and simple. As the secondary activity of the One, the Indefinite Dyad must *turn towards* the One and think it as a thinkable object. The result of such a conversion is the derivation of the self-thinking substance or hypostasis of divine νοῦς, which knows the One as a determinate plural expression of the One.

In this paper, I will discuss the *how* of derivation of Intellect from the One and the Indefinite Dyad, the *how* of the Indefinite Dyad’s *turn* towards the One,³ and *how* this conversion renders the One ‘thinkable’. We should be reminded that this dynamic relation between the One and the Intellect is not temporal, for it is not an occurrence within the framework of time and space, within a succession of temporal moments. Rather, the dynamic is metaphysical and eternal, and serves to express in an approximate way the simplicity of the One.

¹ The Principle of Prior Simplicity explains the significance of the process of derivation. Cf., D. J. O’Meara, *Plotinus: Introduction to the Enneads*. (Oxford: Oxford University Press), 1996, chp 4. Cf., also D. J. O’Meara, “The Hierarchical Ordering of Reality in Plotinus”, in *The Cambridge Companion to Plotinus*. Ed. L. P. Gerson. (Cambridge: Cambridge University Press), 1996, pp. 66—81.

² Plotinus also discusses this theme in V.1[10].6—7, but it is beyond the scope of this paper to discuss this passage.

The One as an Intelligible Object, the Derivation of Intellect, and the Emergence of Intelligible Matter: *Enneads* V, 4[7], 2

It is widely agreed that in Plotinus' early treatise V.4.[7]2, the One is perceived as an intelligible entity or object (*νοητόν*), that the One has a kind of perception of itself and moreover that it has a thinking activity of itself, which differs from *νοῦς*. (Cf., V.4.2.15—19: “[A]ll things belong to it and are in it and with it. It is completely able to discern itself; it has life in itself and all things in itself, and its thinking of itself is itself, and exists by a kind of immediate self-consciousness, in everlasting rest and in a manner of thinking different from the thinking of Intellect.”⁴ This theme reappears in the *Enneads* V.4.7.2 and Related Passages: A New Interpretation of the Status of the Intelligible Object, 195)

³ This ‘turning’ activity is parallel to Aristotle’s presentation of cosmic movement from the *νοῦς*: that *νοῦς* remains an object of thought and love, which is further characterized by an urge to emulate the heavenly bodies, as is discussed in *Metaphysics* L 7—9. It should be noted, furthermore, that Albinus also accepts this Aristotelian doctrine, for his first god functions as a final cause, an object of desire, to the lower levels of the cosmos, which ‘turn’ towards this god and attempt to imitate it by contemplating it. (Cf., Albinus, *Didaskalikos*, chs. 10, 14) Both Aristotle and Albinus have clearly influenced Plotinus’ henology: The One is responsible for the multiplicity in the cosmos without itself becoming multiple, and this generated product of the One turns towards the One in contemplation. By doing so, the cosmos further produces, or, rather, co-produces, different degrees of reality, resembling a multitude of concentric circles within the larger cosmos. (Cf., O’Meara, *Plotinus: An Introduction to the Enneads*, chp. 4.)

⁴ Corrigan states: “The One, in its perfect immobility (reminiscent of the Numenian first *νοῦς*), has a sort of conperception of itself and of its entire content and even possesses a ‘thinking different from *νοῦς*’. (Lines 15—19)” (K. Corrigan, “Plotinus, ‘Enneads’ 5.4 [7], 2 and Related Passages: A New Interpretation of the Status of the Intelligible Object”, 195) G. Bechtle also agrees with Corrigan on this point: “The great problem for the scholars is another one: *Ennead* V 4 (7). This *Ennead* describes the One as *νοητόν*, filled with life and all else, something that is almost regarded as a heresy. But, as K. Corrigan rightly argues, the context is intellectual, the One is seen from the mind. First, the distinction between object and subject, product and source, is not yet established. Mind, or rather the proceeding thinking subject, has to turn back to its origin, i.e. to the One. It turns back to it as its object in order to constitute itself as mind; at first, it has no object and is thus not fully developed mind as it is in its first moment completely absorbed by and not distinguished from the One. Thus we can explain the oddity of V 4 (7), that is to say the description of an object that contains everything in it and yet has to transcend everything. For, of course, the One stays One even as a noetic object so that it remains transcendent. But since mind finds its object in the One, it becomes determined intellectual being. Mind finds life and all else, in the end, in the One as its noetic object. As with III 9 (13) Plotinus will modify and clarify the expression of these ideas significantly, but the basic concept remains the same, the same as already in Middle Platonism. Thus we can understand why Middle Platonists like our commentator or Numenius called their first principles ‘mind’. For the One has a very essential task to fulfill first of all in relation to mind; it is thus, seen from mind, something noetic.” (G. Bechtle, *The Anonymous Commentary of Plato’s Par-*

pears in two other earlier treatises in the *Enneads*: V.6.[24].2 and V.1 [10].7.5—6. With respect to V.6.[24].2, Plotinus concludes that the One is elevated to an intelligible object, but it does not think, for he argues that the One, as a thinking subject of itself, does not require an intelligible object external to itself to stimulate its activity.⁵ However, V.1 [10].7.5—6 is perhaps one of the most controversial passages in the *Enneads* and remains the most obscure. It is related to the generation of *voūç*: 'H ὅτι τῇ ἐπιστροφῇ πρὸς αὐτὸν ἔργα. ή δέ' ὁρασίς αὐτήν *voūç*. MacKenna translates this in the following way: "How does the One generate *voūç*? Simply by the fact that in its self-quest it has vision: this very seeing is the Intellectual-Principle." Once again, the controversy over this passage is whether or not the One converts or returns to itself. Whereas Hadot concludes that the subject is the One,⁶ Corrigan, following Henry and Schwyzer, asserts that it is Intellect that is the subject, that is, the "the simple identification of the One and the intelligible object is not the *most* probable interpretation of the evidence before us".⁷ Corrigan argues that in V.4.2.20, Plotinus refers to the intelligible object as *ἐκεῖνο*, 'that'; however, in lines 37—38, the referent is now the Transcendent One: "For That was transcendent of substance?" The dilemma is this: "How then can an object which contains everything in lines 12—19 also be transcendent of everything in lines 37ff?"⁸

According to Corrigan, Henry-Schwyzer wrongly identified the *voūtōv* of line 4 with the One. Lines 3—7 run as follows:

If, then, the generator itself is Intellect, what is generated by it must be more defective than Intellect, but fairly close to it and like it; but since the generator is beyond Intellect, it is necessary that what is

menides, pp. 259—60) Cf., also Dodds, "Numenius and Ammonius", pp. 3—61. Armstrong further writes concerning the uniqueness of this passage in the *Enneads*: "This passage stands alone in the *Enneads* in the clarity with which it attributes a kind of thinking to the One; cp. *Introductory Note* and n. 1 (p. 119) to ch. 13 of V.3. The view which Plotinus adopts here is close to that of Numenius, whose First God is an Intellect (frs. 16 and 17 des Places, 25 and 26 Leemans), but an Intellect, it would seem, whose thinking is ineffably superior to that of the Second God or Demiurge who contemplates the Forms and makes the world." (Armstrong, in Loeb, Trans. note, *Enneads* V, p. 146, fn. 1)

⁵ Corrigan, "Plotinus, 'Enneads' 5,4 [7], 2 and Related Passages", 195. He continues: "Although the One has no knowledge or self-awareness ascribed to it here, it certainly appears as an object of thought, a *voūtōv*." 195.

⁶ Hadot: "Revue of Harder", in (*Revue Belge de Philologie et d'Histoire*, 36, 1958), 159—160.

⁷ Corrigan, "Plotinus, 'Enneads' 5,4 [7], 2 and Related Passages", 196.

⁸ Corrigan, "Plotinus, 'Enneads' 5,4 [7], 2 and Related Passages", 196.

generated should be Intellect. But why is the generator not Intellect, whose active actuality is thinking?

The very question itself concerns an already formed Intellect, and, as a result, cannot make immediate reference to the One.⁹ It is also observed that *voūç* presupposes the Indefinite Dyad and the One, which are prior causes of *voūç*.

Thinking, which sees the intelligible and turns towards it and is, in a way, being perfected by it, is itself indefinite like seeing, but is defined by the intelligible. This is why it is said; from the Indefinite Dyad and the One derive the Forms and Numbers: that is, Intellect. (V.4.2.7—10)¹⁰

In Plotinian metaphysics, that which is indefinite or indeterminate reveals or determines itself. In this light, the posterior subject to the One remains undefined until it becomes fully actualized.

The *ambiguity* in the account of the second subject is essential to Plotinus' argument, for, unformed and undefined inchoate Intellect and the One appear indistinct, save by an unformed otherness,¹¹ at this early stage of the genesis of actual *voūç*. Again, the quintessential Plotinian question is this: "How does the One generate *voūç*? Simply by the fact that in its self-quest it has vision; this very seeing is *voūç*." (V.1 [10].7.5—6) The ambiguity in this passage is essential, for the subject of this question has not as yet been formed, and, as a result, remains undefined, unspecified, and, therefore, *ambiguous*. The question itself reflects the metaphysical production of *voūç*. In this light, the subject of the sentence is neither the One, nor, strictly speaking, *voūç*.¹²

⁹ "Whilst the *voūç* might ultimately refer to the One, it can not do so simply and solely, since the universe of discourse is intellectual. Also, if a second, however indefinite, converts to a First, it must also convert to pure Unity itself. Its own reference has already, however indefinitely, added to the context." Corrigan, "Plotinus, 'Enneads' 5.4 [7], 2 and Related Passages", 196.

¹⁰ For a parallel passage, *cf.*, 5.1[10]5.6—8, "where *voūç* holds the One as definer, but is yet indefinite in itself", Corrigan, "Plotinus, 'Enneads' 5.4 [7], 2 and Related Passages", 197: "For number is not first. Even before the dyad there is the One; the dyad is second and having come to be from the One it holds That (One) as definer, but it is itself indefinite from its own nature. And when it is defined, number exists already." So, these two passages may show coincidence of First Principle and *voūç*, but the natural emphasis of discourse rests upon the first moment of *voūç*.

¹¹ "... which is also an indefinite identity", Corrigan reminds us. "Plotinus, 'Enneads' 5.4 [7], 2 and Related Passages", 197.

¹² The subject of the second sentence *must* be ambiguous, because in the order of thought its implicit duality becomes explicit as *voūç* only at the end of the

Enneads V.4.2 articulates the transition from the One (unity) to the generation of $\nu\tilde{\nu}\varsigma$ (plurality) via the Indefinite Dyad. Contrary to Aristotle, Plotinus asserts that the first principle is *not* $\nu\tilde{\nu}\varsigma$, but is rather the One, a principle prior to $\nu\tilde{\nu}\varsigma$. The question we are concerned with here is the duality of $\nu\tilde{\nu}\varsigma$ and its generation from a unified principle. From the standpoint of $\nu\tilde{\nu}\varsigma$, the generation and process of itself begins from a $\nu\eta\tau\circ\varsigma$, but articulates eventually the distinction between the $\nu\eta\tau\circ\varsigma$ and the One, for, prior to the derivation of the first stage of the Intellect, $\nu\eta\tau\circ\varsigma$ and the One are indistinguishable.¹³ Plotinus, in lines 25—26 and line 37, articulates the clear and unambiguous divide between the One and the $\nu\eta\tau\circ\varsigma$, for only when the full subject of $\nu\tilde{\nu}\varsigma$ is generated can the distinction between the One and the intelligible object or the $\nu\eta\tau\circ\varsigma$ be transparent. While Plotinus speaks of the $\nu\eta\tau\circ\varsigma$, it is important to note that the One is *not* perceived as an intelligible object, for it transcends intelligence. Rather, lines 12—19 articulate and express the summit of the intelligible object, which is only an approximation of the nature of the One.

Plotinus, moreover, makes a distinction in V.4.2 between an Intellect at rest and an Intellect, derived from the former, in actuality. $\nu\tilde{\nu}\varsigma$ is presented here as a duality, constituting a thinking subject and an intelligible object. Essentially, Plotinus is arguing that the produced “subject-seeing Intellect” is *really* distinct from the prior duality, the inchoate Intellect, but, nevertheless, remains an Intellect. In this light, the subject is paradoxically the intelligible object (lines 15—17), for, aligning himself with Plato *Timaeus* 39 E 7—9, Aëtius, and Numenius, Plotinus asserts that an intelligible object is not without an Intellect as subject. Plotinus continues to maintain that the highest or more prior Intellect is in absolute rest and is fully conscious of the intelligibles, which remain *within* $\nu\tilde{\nu}\varsigma$. Plotinus (lines 12ff.) states that the intelligible object remains independent and within itself, free of any need, as is described in the seeing or the thinking subject that requires an intelligible object. (*Cf.*, V.8 [31].11.17 ff. and VI.7 [38]. 35.12—15) This heightened level of intellectual activity or ‘seeing’ is constituted by a kind of self-con-

third sentence. It is precisely for this reason that in my view it makes no sense to say that the subject of the second sentence is the One (with Hadot) or that it is $\nu\eta\varsigma$ (with Henry-Schwyzer).

¹³ Corrigan adds: “This logical progression, or distinction, of $\nu\tilde{\nu}\varsigma$ from its object, therefore, can only discover the full transcendence of the One explicitly in its final moment.” Corrigan, “Plotinus, ‘Enneads’ 5,4 [7], 2 and Related Passages”, 198.

sciousness, a κατανόησις, which is a νόησις but one that differs from that of the Intellect.

Again, the One is above and distinctly prior to νοῦς. (VI.9.6.50—55) The One remains, therefore, κατὰ τὴν νόησιν (cf., VI.9.6.50—55; cf., V.6.6.8—11). In these passages, the νόησις is not the thinking subject, but rather is the primary cause of the thinking activity, for, in true Aristotelian fashion, the cause remains distinct from the effect. In this light, the νόησις transcends the νόησις of νοῦς.¹⁴ In V.4.2, therefore, the One's consciousness is perceived as a νοητόν, as an object of thought, but the *ambiguity* of the transition of the One to the complete development of νοῦς via the Indefinite Dyad remains intentional. For, the ambiguity paradoxically captures the indetermination of the transition—a transition that attempts to overcome the strict duality between the first principle, namely, the One, and the posterior levels of the cosmos. The relation between the One and νοῦς is based on a duality, but a minimal duality, unlike Aristotle's relation between νοῦς and the world, which creates a fundamental divide. One manner in which Plotinus reduces the gap between the two levels of reality is to assert a monistic cosmology, one that resonated greatly in the cosmology of his immediate predecessors: namely, the Neopythagoreans, wherein we also find Plotinus' discussion of the similarities between the Indefinite Dyad and Intelligible Matter.

Indefinite Dyad and Intelligible Matter

With respect to his account of matter of the physical bodies, Plotinus appeals directly to Plato and to a certain extent to Aristotle.¹⁵ Plotinus states in his consideration of matter that matter is

¹⁴ “It is clear”, concludes Corrigan, “in 6.7 [38].40 that there is a νόησις which does not simply belong to the intellectual object, but is a self-dependent power of generation”. Corrigan, “Plotinus, ‘Enneads’ 5.4 [7], 2 and Related Passages”, 201. This power proceeds together with the highest substantial moment of the νοῦς — that — will — be and brings into being the substance of νοῦς hypostasis. (VI.7 [38].40.5—18) Again, these passages from earlier and later works present clear parallels with V.4.2. All the language of V.4.2.4—19, therefore, can be explained more satisfactorily within the ‘Enneads’ as applying to an intellectual or pre-intellectual sphere of discourse.

¹⁵ Plotinus provides an account of matter as a receptacle and nurse (III.6.13.12), as space (III.6.13.19; cf, III.6.7.1—3; III.6.10.8). Cf., Plato, *Tim.* 49a, where matter is ὑποδοχή, τιθήνη; 51a, μήτηρ, πανδεχές; 52a, χώρα; 50c, ἐκμαγεῖον; Matter as substrate, ὑποκείμενον; see II.4.1.1 ff.; II.4.11.22—23; cf., also Aristotle, *Phys.* 192a31 and H.-R. Schwyzer, “Plotinos”, *RE* bd. XXI.1, col. 471—592, col. 568. According to Narbonne, new features of matter introduced by Plotinus are

equivalent to non-being, μὴ ὅν (II.5.5.9 sqq.; cf., Plato, *RP* 382a; *Soph.* 254d), as something formless (ἀνείδεόν τι φανταζομένη; II.5.4.10—18). Matter, therefore, is presented as

a kind of unmeasuredness in relation to measure, and unboundedness in relation to limit, and formlessness in relation to formative principle, and perpetual neediness in relation to what is self-sufficient; always undefined, nowhere stable, subject to every sort of influence, insatiate, complete poverty... (I.8.3.12—16)

What is (ς οὐσία) Intelligible Matter, apart from its characteristic as a shapeless substrate, allowing for determinate shapes to exist? Intelligible Matter is depicted as the *Indefinite Dyad*, the ἀόριστος δύάς, which is further characterized *not* as multiplicity itself, but rather as the *condition* for and potentiality of multiplicity. (Cf., VI.3.12.2—6; VI.6.3.29; Aristotle, *Phys.* 203a15—16; *Met.* 987b26) Intelligible Matter or the Indefinite Dyad is a catalyst in the generation of inchoate *voūς*, which is produced by the conversion of the Indefinite Dyad or due to its offering of itself to the One. (Cf., III.8.11)¹⁶ The Indefinite Dyad, then, in its failed attempt to grasp the simplicity of the One, manages only to apprehend it as indefinite multiplicity and plurality, and the entire movement of contemplating the One generates the collective whole of the forms and intellect.¹⁷ Thinking emerges as a result of this multiplicity of forms and it is for this reason that intelligible matter is similar to the indefinite *vόησις* as capacity or potentiality of “seeing”.¹⁸

impassibility and inalterability. Cf., J.-M. Narbonne, *La métaphysique de Plotin*. (Paris, 1994), pp. 41—42. Cf., the discussion in D. J. O’Meara, *Structures hiérarchiques dans la pensée de Plotin* (Leiden, 1975), 71 sqq.” (p. 85). Cf., also D. Nikulin, “Intelligible Matter in Plotinus”, *Dionysius* 14 (1998), 85—114: 85, fn. 2.

¹⁶ Cf., A. H. Armstrong, *The Architecture of the Intelligible Universe in the Philosophy of Plotinus*, 66; J. Rist, “The Indefinite Dyad and Intelligible Matter in Plotinus”, 104. (Plotinus appears merely to identify Aristotle’s doctrine of Intelligible matter with the Indefinite Dyad of Plato, according to Rist); *The Cambridge History of the Later Greek and Early Medieval Philosophy*, A. H. Armstrong, ed. (Cambridge, 1967), 241; cf., also Iamblichus, *Theol. arithm.*, 7.19 de Falco.

¹⁷ Cf., Merlan, “Aristotle, *Met* 987b20—25 and Plotinus, *ENN.* V.4.2.8—9”, *Phronesis* 9 (1964): 45—47, 45.

¹⁸ Cf., Rist, “The Indefinite Dyad and Intelligible Matter in Plotinus”, *Classical Quarterly*, 99—107: 100—02: “The Dyad or matter then is potentiality and, as 5.3.11 puts it, an ὑψεσις or proclivity. This proclivity may, I believe, be compared with what Plotinus elsewhere describes as unconscious contemplation... Matter, even Intelligible Matter, in its simple state, is endowed with some sort of contemplative force... this is indeed the only kind of distinguished feature we can find for it...” Cf., also W. Theiler, “Einheit und unbegrenzte Zweiheit von Plato bis Plotin”, *Isonomia*. (Berlin, 1964), 89—109.

Enn. II.4.3 best characterizes the indefinite nature of the first effluence, the Indefinite Dyad, or, as Plotinus also calls it, Intelligible Matter.

First, then, we must say that we should not in every case despise the undefined or anything of which the very idea implies shapelessness, if it is going to offer itself ($\pi\alpha\varrho\acute{\chi}\varepsilon\iota\nu$) to the principles before it and to the best beings... And in the intelligible world the composite being is differently constituted, not like bodies: since forming principles, too, are composite, and by their actuality make composite the nature which is active towards the production of form. The matter, too, of the things that came into being is always receiving different forms, but the matter of eternal things is always the same and always has the same form.

In this passage, the Indefinite Dyad is identified with Intelligible Matter, for they share the same characteristic of indeterminacy or shapelessness. In its return to the One, the Indefinite Dyad is said to offer itself ($\pi\alpha\varrho\acute{\chi}\varepsilon\iota\nu$) to that which is prior to itself, and this return to the One further characterizes the Indefinite Dyad as a type of potentiality. The term Plotinus uses to account for the activity of the Indefinite Dyad is $\delta\psi\iota\varsigma$, sight, a term which was seen in our analysis of V.4.2, where $\nu\tilde{\omega}\varsigma$ is depicted as an indeterminate $\delta\psi\iota\varsigma$, an indeterminate preparedness to receive all determinate forms-objects which determine $\nu\tilde{\omega}\varsigma$, as Aristotle says in the *De Anima*. Thus, the raw nature of the Dyad resembles the faculty of seeing within a dark, enclosed space or as a potentiality (cf., V.3.11) and unconscious contemplation of the One, a contemplation that resembles but is far superior to the striving of the sensible world (cf., V.8.3). This contemplative desire, found also in Intelligible Matter or the Indefinite Dyad (*Enn.* II.4.5), is determinate and is intellectual ($\delta\varrho\mu\acute{e}v\eta\varsigma$ $\kappa\alpha\iota\ \nu\tilde{\omega}\acute{\varrho}\alpha\acute{v}$)-a drive that characterizes, in fact, the entire dynamic activity that occurs in the whole reality of what is collectively named $\nu\tilde{\omega}\varsigma$. “The divine matter when it receives that which defines it has a defined and intelligent life...” (II.4.5.17—18)

In V.8.11 and 12, Plotinus discusses the Intellect as a being generated prior to the Forms, and that it is given the power to generate the Forms, the Intelligibles, within itself. *Enn.* III.8.11 also recapitulates the theme of Intellect as analogous to sight and emphasizes the doctrine that $\nu\tilde{\omega}\varsigma$, in both its potential and actual aspects, is prior to the intelligibles.

... since Intellect is a kind of sight, and a sight which is seeing, it will be a potency which has come into act. So there will be a dis-

tinction of matter and form in it, but the matter will be [the kind that exists in] the intelligible world ($\bar{\nu}\lambda\eta\ \delta\epsilon\ \bar{\epsilon}\nu\ \nu\eta\tau\bar{\iota}\varsigma$): since actual seeing, too, has a doubleness in it, it was, certainly one before seeing. So the one has become two and the two one. (III.8.11.1—7)

This double aspect of potentiality and actuality in $\nu\bar{\nu}\varsigma$, as in the activity of seeing, entails the relationship between Form and Matter. The statement $\bar{\nu}\lambda\eta\ \delta\epsilon\ \bar{\epsilon}\nu\ \nu\eta\tau\bar{\iota}\varsigma$ confirms the Plotinian doctrine that $\nu\bar{\nu}\varsigma$ is prior to the intelligibles, for it expresses the material component of the second hypostasis as residing within the Forms as objects of perception or sight. The material component, however, is not identified with the Intelligibles, as MacKenna's translation appears to indicate: $\bar{\nu}\lambda\eta\ \delta\epsilon\ \bar{\epsilon}\nu\ \nu\eta\tau\bar{\iota}\varsigma$, "the matter in this case being the Intelligibles". Matter is not the intelligibles, but rather, matter is found *in* the intelligibles. This amounts to saying that the Indefinite Dyad, which is prior to the formation of $\nu\bar{\nu}\varsigma$, is pure actuality and maintains the status of a subject rather than an object of contemplation.¹⁹

The Forms, then, are generated by Intelligible Matter or the Indefinite Dyad. Plotinus does not merely accept Aristotle's notion of $\bar{\nu}\lambda\eta\ \nu\eta\tau\bar{\iota}\varsigma$, but rather introduces it as a significant constituent in his philosophy, one that, for our purposes, allows for the generation of Intellect and Intellect's plural intelligibles. In II.4.2.2—1, Plotinus presents his project of discussing the nature and role of Intelligible Matter, questions its existence ($\varepsilon\bar{i}\ \bar{\epsilon}\sigma\bar{t}\bar{i}$), what its nature is ($\tau\bar{i}\varsigma\ \bar{o}\bar{u}\bar{s}\bar{a}\bar{a}$), and how it exists ($\pi\bar{\omega}\varsigma\ \bar{\epsilon}\sigma\bar{t}\bar{i}\bar{v}$).

With respect to the question of its existence, Intelligible Matter must be inferred to exist because of the *mimetic* argument (II.4.8.8—11). The physical cosmos must imitate that of the intelligible order or cosmos ($\chi\bar{o}\bar{s}\mu\bar{o}\varsigma\ \nu\eta\tau\bar{\iota}\varsigma$). This implies, moreover, that Intelligible Matter acts as a *substrate* ($\bar{\nu}\bar{\pi}\bar{o}\bar{k}\bar{\epsilon}\bar{m}\bar{\mu}\bar{e}\bar{n}\bar{o}\bar{v}\bar{o}$) for the forms ($\varepsilon\bar{i}\bar{\delta}\bar{\eta}\bar{i}$). (*Cf.*, V.9.3—4) The existence of forms, in other words, presupposes an intelligible substrate. The forms are individuated by shape ($\mu\bar{o}\bar{q}\bar{\phi}\bar{\eta}$), which is a unique feature of the forms, whereas Intelligible Matter proves to be the common aspect to all the diverse forms in Intellect, for it functions as an unformed substrate of the first effluence from the One, and gathers the intelligibles into a whole and unifies them.²⁰ Though the intelligibles are multiples, they each

¹⁹ *Cf.*, Rist, "The Indefinite Dyad and Intelligible Matter in Plotinus", 102—3.

²⁰ *Cf.*, Armstrong, *The architecture*, pp. 67—68; Rist, "The Indefinite Dyad and Intelligible Matter in Plotinus", 104—05; and Nikulin, "Intelligible Matter in Plotinus", 90. Nikulin further adds: "However, although this substrate is *in* the intelligible, it is *not* being as such, for being is the synthetic unity which comes as

form a whole, i.e., they are partless ($\delta\mu\epsilon\varrho\epsilon\varsigma$). The Intellect, therefore, is a one-many, and is intrinsically a whole, in which each form is an individual, but which concurrently includes the other Forms.²¹ The Indefinite Dyad can only attempt to apprehend the One as a complexity or multiplicity, and the generated Forms, making up the realm of Forms, provide definition to what was previously called the Indefinite Dyad. In *Enn.* II.4.4, the Forms share one unique feature: they have shape ($\muοqφή$)-a determination that presupposes a substratum that is capable of *receiving* shape, and this substratum is called *matter*. The presence of Forms in the intelligible world, therefore, presupposes the function and operation of Matter, also. Essentially, the diversification and multiplicity of Forms assumes an indeterminate foundation that can guarantee the unity-in-diversity of the Intelligible Realm. This unity must be Intelligible Matter. In II.4.3, Plotinus writes: “But in the intelligible world matter is all things at once; so it has nothing to change into, for it has all things already.” Influenced by Aristotle, Plotinus argues that the role of Matter is to unify the Intelligible realm; it is the principle of unity.

Intelligible Matter is a fully determined substance.

The divine matter when it receives that which defines it has a defined and intelligent life, but the matter of this world becomes something defined, but not alive or thinking, a decorated corpse. Shape here is only an image; so that which underlies it is also only an image. But There the shape is true shape, and what underlies it is true too. So those who say that matter is substance must be considered to be speaking correctly if they are speaking of matter in the intelligible world. For that which underlies form There is substance, or rather,

the result of the turning of the not yet differentiated thinking of the intellect to its source, to the superabundant unity (which is not even really a unity) of the One.” (90)

²¹ Cf., Nikulin, “Intelligible Matter in Plotinus”, 91. Nikulin further reports: “Intelligible matter is then to be understood as the *one single shapeless plenum* where many shapes ($\muοqφαι$) of the forms are embodied: “But if intelligible reality is at once many and partless, then the many existing in one are in matter which is that one, and they are its shapes; conceive this unity as varied and of many shapes.” (II.4.4.14—16) Intelligible matter is then an indefinite and undefined source of unity in the forms, a potentiality of being. However, intelligible matter is still not the One, but matter is ‘one’ in a certain sense, where ‘one’ does not really mean one as anything definite and unique, since there is not identity yet—but the matter as only the basis for duality, itself non-dual.” (Nikulin, “Intelligible Matter in Plotinus”, 91) Cf., also Dodds, “The Parmenides of Plato and the Origin of the Neoplatonic One”, *Classical Quarterly* 22 (1928), 129—42; B. Darrell Jackson, “Plotinus and the *Parmenides*”, *Journal of the History of Philosophy* Vol. 5, fn. 4 (1967): 315—27)

considered along with the form imposed upon it, it makes a whole which is illuminated substance. (II.4.5.15—24)

However, while Plotinus states that the intelligible world is exclusively actual, that no potentiality affects it (II.5.3; V.9.4; 10, 15), he nevertheless seems to maintain that potentiality, desire (III.8.8; 11; V.3.11; V.6.5), indefiniteness (II.4.5; V.3.11; V.1.5—7; V.4.2.4 ff.), and a durationless motion (VI.7.13; VI.6.9—10; V.8.3—4; VI.2.21) are characteristics of the generation of the Intelligible world.²² It is important to note that Plotinus excludes all potentiality that can result in an actualization of a substance (II.5.3.15—17), especially the generation of the Aristotelian and Stoic intellect, as a capacity deriving from a material potentiality into an actual activity. “For intellect does not move from a potentiality consisting in being able to think to an actuality of thinking—otherwise it would need another prior principle which does not move from potentiality to actuality—but the whole is in it.” (II.5.3.26—8, trans. Armstrong)

As mentioned above, Intelligible Matter is generated as a result of the first effluence from the One, namely, Otherness and Movement. (*Cf.*, II.4.5.32—35) The first effluence from the One, then, is the Indefinite Dyad, but, more specifically, it is Otherness ($\epsilon\tau\epsilon\varrho\sigma\tau\eta\varsigma$),²³ which, in *Enn.* II.4.5, Plotinus characterizes as the Indefinite ($\alpha\acute{o}\varrho\iota\sigma\tau\varsigma$).

For Otherness There exists always, which produces intelligible matter; for this is the principle of matter, this and the primary Movement. For this reason Movement, too, was called Otherness, because Movement and Otherness which came from the First are undefined, and need the First to define them; and they are defined when they turn to it. But before the turning, matter, too, was undefined and the Other and not yet good, but unilluminated from the First. (II.4.5.29—37)

$\epsilon\tau\epsilon\varrho\sigma\tau\eta\varsigma$ and $\alpha\acute{o}\varrho\iota\sigma\tau\varsigma$ are frequently discussed in the *Enneads*. (*Cf.*, *Enn.* VI.9.8) They are depicted and perceived as neither a simple substance, for only the One is simple, nor as composite, for $\nu\bar{\imath}\bar{\imath}\varsigma$, in its full development, is composed of multiple intelligibles. The Indefinite Dyad, therefore, is *not* plurality ($\pi\lambda\tilde{\eta}\theta\varsigma$) in itself,

²² *Cf.*, A. H. Armstrong, “Eternity, Life and Movement in Plotinus’ Accounts of NOUS”, in *Le Néoplatonisme*. (Paris: Édition du Centre National de la Recherche Scientifique), 1971, pp. 70—2.

²³ *Cf.*, J. Rist, “The Problem of ‘Otherness’ in the *Enneads*”, in *Le Néoplatonisme*, pp. 81—82; *cf.*, also M. Atkinson, *Plotinus: Ennead V.I on the Three Principal Hypostases*, p. 7.

but rather is the *condition* of plurality's occurrence in νοῦς and for the subsequent hypostases. It is, essentially, that which minimizes the strict duality between the first principle and its effects. The effluence consists of the generation of an unspecified potentiality²⁴ and the return of this indefinite offspring of the One to the One in order to be actualized. Yet, as also mentioned, there is a returning movement of the Intellect towards the One. "For its self-directed activity is not substance, but being is that to which the activity is directed and from which it comes; for that which is looked at is being, not the look; but the look too possesses being, because it comes from and is directed to being." (VI, 8 (39) 8, 13—16).²⁵

The movement from and to the One are both essential in order to understand the potential and unformed characteristic of the first effluence from the One. The potentiality and indefinite nature of the inchoate Intellect is, therefore, a necessary aspect of the emerging cosmos. The generation of Intellect is illustrated as a Neopythagorean Indefinite Dyad from the One: "The One is prior to the dyad, but the dyad is secondary and, originating from the One, has it as definer, but is itself of its own nature indefinite." (V.1 [10] 5.7—8) The Dyad is indefinite like sight, as mentioned above, that requires its object in order to be defined (V.4.2.7—9)²⁶ According to Aristotle, thought entails the thinking subject and the apprehended object, and this combination consists of a single active moment in which the potential intellect and the object to be apprehended are united. The activity, however, remains on the side of the subject, and not the object. (*Cf.*, *Physics* III 3; *DA* II.5; III.3—8. *Cf.*, also Plato, *Rep.* VI 507—509) While the subject perceives the apprehended object as part of itself, the object, in reality, remains separate and distinct from the subject. The subject, then, is defined by both the object and the form of the object that the intellect apprehends.

This Aristotelian doctrine clearly influenced Plotinus' theory of the generation and formation of the Intellect, and of the role of the Indefinite Dyad. The Indefinite Dyad and its "reception of form"

²⁴ For a discussion of Plotinus' acceptance of potentiality in νοῦς, *cf.*, C. Baümker, 1890, 410, fn. 7; A. H. Armstrong, 1971, 67—76; T. A. Szlezák, 1979, 79 ff.; A. Smith, 1981, 99—107; and Corrigan, *Plotinus' Theory of Matter-Evil and the Question of Substance*, p. 276, fn. 47.

²⁵ *Cf.*, also Corrigan, *Plotinus' Theory of Matter-Evil and the Question of Substance*, pp. 276—77.

²⁶ Corrigan, furthermore, states: "In being defined by its object 'intellect is shaped in one way by the One and in another by itself, like sight in actuality; for intellection is seeing sight and both are one'" (V.1 5.15—19)." (Corrigan, *Plotinus' Theory of Matter-Evil and the Question of Substance*, p. 277)

are viewed, as Corrigan states, “as the deployment of a single intelligible activity”.²⁷

So when its life was looking towards that it was unlimited, but after it had looked there it was limited, though that Good has no limit, for *immediately* by looking to something which is one the life is limited by it, and has *in itself* limit and bound and form; and *the form was in that which was shaped*, but the shaper was shapeless. But the boundary is *not from outside*. (VI.7(38)17.14—19; cf., V.1(10)6.48—53; V.6(24)5.16—6.11)

Thus, Intellect is a singular substance, albeit intrinsically complex and multiple, for, in its thinking activity and movement, its object provides the limit to its nature: “for movement does not begin from or end in movement. And again the Form at rest is the defining limit of intellect, and intellect is its movement.” (VI.2.8.22—24)

This doctrine is paradoxical, for the priority of genus over species must also extend to the priority of genus over the individuals. If genus is prior because it is prior in definition, one might suppose that it is prior not only to species but to individuals as well, and yet the individual does not allow of definition.

According to Aristotle, the genus precedes the species, but both the genus and species do not precede the individual. The priority of definition does not apply to the individual, for definitions apply only to universals. Whereas Aristotle distinguishes between the individuals, Plotinus makes a distinction between the individual intelligibles or the Forms. Intelligible Matter, in Aristotle, is the generic aspect within the species, and given that the genus is prior to species, in a way the Intelligible Matter precedes the species and functions as the foundation or substrate for the species.²⁸ The ὕλη νοητή of Aristotle’s philosophy entails the priority of genus to species, whereas, in Plotinus’ metaphysics, the ὕλη νοητή is transformed by establishing a new relation between it, considered as the first effluence from the One and the foundation of the Forms, the intelligibles.²⁹ Thus, according to Ross and Rist, Intelligible Matter in the Aristotelian corpus entails the generic aspect in both the species and

²⁷ Corrigan, *Plotinus’ Theory of Matter-Evil and the Question of Substance*, p. 278.

²⁸ Cf., Rist, “The Indefinite Dyad and Intelligible Matter in Plotinus”, 106.

²⁹ Cf., Rist, “The Indefinite Dyad and Intelligible Matter in Plotinus”, 107, and cf., 106—7: “For Plotinus, therefore, looking at the Aristotelian doctrine as expounded above, and regarding many of what Aristotle would call species as Forms, the natural conclusion would be to follow Aristotle in allowing a certain priority to the ὕλη νοητή”. What for Aristotle is the relation between ὕλη νοητή (re-

the individual, which leads Plotinus to transform the notion of Intelligible Matter into the first moment from the One, which will function as the foundation of the intelligibles or Forms.³⁰

The Indefinite Dyad or Intelligible Matter, as mentioned above, possesses a contemplative force within itself, an activity, but one that is related to the gaze of total darkness through the venue of the irrational dimension of Imagination.³¹ Moreover, *Enn.* III.8.11.23—24 is a significant passage that highlights the dynamic urge and yearning of Intellect. Intellect eternally desires, but is only satisfied by the presence of the One. Thus, the indefinite nature of Intellect is based on the condition that it be necessarily formed and defined by the One, due to the Intellect's desire to *understand* and *grasp* the nature of the One. This leads to an intellectual dissatisfaction, due to the Intellect's inability to penetrate into the absolute simplicity of the One. The intellectual dissatisfaction, however, creates the fecund condition for the rise of the very rich activity of the *imagination* (*cf.*, V.3.11—6—7; V.3.17.15—38; *cf.*, V.5.12.15).³²

CONCLUSION

The derivation of the Indefinite Dyad and of inchoate $\nu\tilde{\nu}\varsigma$ is indicative of Plotinus' radical distance from the classical position of a two-principles doctrine. The monistic framework of Plotinus' cosmology is an ardent attempt to overcome the strict duality of the first principle(s) and the world. While Plotinus admits to a clear distinction between the One and the first effluence from the One, the One is portrayed as a final *and* efficient causality, characterizing the Plotinian duality as a minimal duality. The emanation of the first effluence and of the subsequent moments of the One, in other words,

presenting genus) and species thus becomes for Plotinus the relation between $\tilde{\nu}\lambda\eta$ $\nu\eta\eta\tau\eta$ (representing the first effluence from the one and now seen as the base of form) and form itself.”

³⁰ Cf., W.D. Ross, *A Commentary on Aristotle's Metaphysics*. (Oxford, 1953, 2nd ed. 199); and Rist, “The Indefinite Dyad and Intelligible Matter in Plotinus”, *Classical Quarterly*, 12 (1962): 99—107, 106—7.

³¹ Cf., Nikulin, “Intelligible Matter in Plotinus”, 92 and also Rist, “The Indefinite Dyad and Intelligible Matter in Plotinus”, 103: “ $\nu\eta\eta\varsigma$ sees the One as the Forms but the intelligibility of those Forms is supplied by the One.”

³² “[T]he indefinite desire for another of which intellect itself has ‘a phantasm’ in V.3.11.6—7 would seem to be legitimately connected with the pain and ‘birth labour’ of soul as soul waits in darkness and the absence of god (*aphōtistos atheos*) to be illuminated by the good...” Corrigan, *Plotinus' Theory of Matter-Evil and the Question of Substance*, pp. 282—83.

establish a fluid-like continuity of the first cause and its rapport with the posterior moments of the One.

Plotinus, as an inheritor of the rich philosophical and speculative tradition, left also a rich legacy for Medieval and Modern philosophers, such as John Scotus Eriugena and also Spinoza and Hegel, respectively. This ancient, speculative tradition persists even today, albeit in subtle and quiet corners, sometimes out of the reaches of mainstream academia. For those who have ears to hear this living philosophical tradition bequeathed to us by Plotinus and the ancients, listen and learn.

BIBLIOGRAPHY

Primary Text

Plotinus: The Enneads. Translated by A.H. Armstrong. Cambridge: Harvard University Press, 7 vols., 1987.

Secondary Texts

- Armstrong, A. H. *The Architecture of the Intelligible Universe in the Philosophy of Plotinus*. Cambridge: Cambridge University Press, 1940.
- “Eternity, Life and Movement in Plotinus’ Accounts of NOUS.” In *Le Néoplatonisme*, M.P., 61—76. Paris: Édition du Centre National de la Recherche Scientifique, 1971.
- *The Cambridge History of the Later Greek and Early Medieval Philosophy*, vol. 12, edited by A.H. Armstrong. Cambridge: Cambridge University Press, 1967.
- Baümker, C. *Das Problem der Materie in der Griechischen Philosophie. Eine Historischkritische Untersuchung*. Münster: Repr. Frankfurt a. Main, 1963, 1890.
- Bechtle, G. *The Anonymous Commentary of Plato’s Parmenides*. Bern: P. Haupt, 1999.
- Corrigan, K. “Enneads’ 5,4[7], 2 and Related Passages: A New Interpretation of the Status of the Intelligible Object.” *Hermes* 114 (1986): 195—203.
- *Plotinus’ Theory of Matter-Evil and the Question of Substance: Plato, Aristotle, and Alexander of Aphrodisias*. Leuven: Peeters, 1996.
- Dodds, E. R. “The Parmenides of Plato and the Origin of the Neo-Platonic One.” *Classical Quarterly* 22 (1928): 129—42.
- “Numenius and Ammonius.” In *Les Sources de Plotin*, 3—22. Tome V. (Vadoeuvres-Genève : Fondation Hardt), 1960.
- Hadot, P. “Revue of Harder”, in *Revue Belge de Philologie et d’Histoire* 36 (1958), 158—59.

- Jackson, B. Darrell. "Plotinus and Parminedes." *Journal of the History of Philosophy* 5, no. 4 (1967): 315—27.
- Merlan, P. "Aristotle, *Met* 987b20—25 and Plotinus, *Enn.* V.4.2.8—9." *Phronesis* 9 (1964): 45—47.
- "Greek Philosophy from Plato to Plotinus", in *The Cambridge History of the Later Greek and Early Medieval Philosophy*, vol. 12, edited by A.H. Armstrong. Cambridge: Cambridge University Press, 1967.
- Narbonne, J. M. *Plotin: Les Deux Matières*. Paris: Vrin, 1993.
- Nikulin, D. "Intelligible Matter in Plotinus." *Dionysius* 14 (1998): 85—114.
- O'Meara, D. *Structures hiérarchiques dans la pensée de Plotin*. Leiden: E. J. Brill, 1975.
- *Plotinus: An Introduction to the Enneads*. Oxford: Oxford University Press, 1996.
- "The Hierarchical Ordering of Reality in Plotinus." In *The Cambridge Companion to Plotinus*, edited by L. P. Gerson. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.
- Rist, J. "The Indefinite Dyad and Intelligible Matter in Plotinus." *Classical Quarterly* 12 (1967): 99—107.
- "The Problem of 'Otherness' in the Enneads." In *Le Néoplatonisme*. Paris: Édition du Centre national de la Recherche Scientifique, 1971.
- Ross, W. D. *Commentary on Aristotle's Metaphysics*. 2nd ed. Oxford, 1953.
- Schwyzer, H. R. *Plotinus, RE XXI/1*, 1951.
- Smith, A. "Potentiality and the Problem of Plurality in the Intelligible World." In *Neoplatonism and Early Christian Thought: Essays in Honour of A. H. Armstrong*, eds H. J. Blumenthal and R. A. Markus, 99—107. London: Variorum Publications, 1981.
- Szelák, T. A. *Platon und Aristoteles in der Nuslehre Plotins*. Stuttgart: Schwabe, 1979.
- Theiler, W. "Einheit und Unbegrenzte Zweihheit von Plato bis Plotin." *Isonomia* (1964), 89—109.

Mark J. Nyvlt

PLOTIN SUR LA GÉNÉRATION D'INTELLECT:
LA TRANSFORMATION DE LA DOCTRINE PLATONIQUE
ET ARISTOTÉLICIENNE HÉRITÉE DU DOCTRINE
DE DEUX PRINCIPES

Resumée

Je discute dans ce texte de la doctrine de Plotin sur l'émanation de l'Intellect à partir de l'Un. Contrairement à Platon et à Aristote, Plotin soutient que la Dyade indéterminée est une émanation de l'Un, introduisant ainsi une métaphysique moniste. Plotin a transformé la doctrine des deux principes en une doctrine moniste, exposée en *Ennéades* V.4 [7].2, V.1 [10].6—7. L'intellect a été tiré de l'Un et de la Dyade indéterminée par le fait d'un tour radical ou de la conversion de l'Un à lui-même. L'émanation de la Dyade indéterminée et du νοῦς démontre chez Plotin la transformation de la doctrine des deux principes et de son adhésion à un cadre moniste du cosmos, qui reflète sa tentative de surmonter l'écart aristotélicien entre le premier principe et le monde. Alors que Plotin accentue la distinction entre l'Un et la première émanation de l'Un, il présente aussi l'Un comme une cause finale et efficiente. Cet écart ou dualité entre le premier principe et le premier niveau d'émanation est, donc, caractérisé comme une dualité minime, à la différence de la dualité stricte d'Aristote. L'émanation de la première émanation de l'Un établit une continuité causale du premier principe avec ses effets.

De plus, cette continuité (fluide) de la causalité de l'Un est présentée dans la génération de la Dyade indéterminée, que Plotin caractérise comme la matière intelligible aristotélicienne. Ce substrat intelligible à son tour crée la condition féconde pour la génération du νοῦς naissant et des intelligibles dans le νοῦς. Le νοῦς naissant n'est pas encore formé et sa nature imprécise et potentielle le maintient hors de portée d'une investigation scientifique. L'émanation de la multiplicité à partir de l'Un est une continuité causale de l'Un dans le cosmos, mais elle implique aussi une déclaration claire sur la distinction fondamentale entre l'Un et les niveaux ultérieurs de l'être. C'est pourquoi Plotin ne peut pas accepter la revendication d'Aristote de la simplicité absolue et de la priorité du νοῦς divin. De plus, c'est à la lumière de cette thèse que Plotin reste un héritier de la culture métaphysique grecque et transforme ses éléments dans un cadre moniste, qui est précisément le cadre philosophique des philosophes médiévaux et modernes.³³

³³ I would like to thank my colleagues at the Dominican University College, Ottawa, for their unfailing intellectual support in this project and for the financial support that made it possible to attend the 4th International Symposium in Serbia on the topic of *Ancient Culture and its Legacy*. As always, I am grateful to Professor Ksenija Maricki Gadjanski for organizing this Symposium. Her love for and belief in the ongoing pursuit of the Classics remains inspirational for all of us who follow in her footsteps.

Mirko Obradović

Faculty of Philosophy, University of Belgrade

SPEAKING THE SAME OR DIFFERENT
LANGUAGES: *ΟΜΟΓΛΩΤΤΟΙ*, *ΕΤΕΡΟΓΛΩΤΤΟΙ*,
AND *ΔΙΓΛΩΤΤΟΙ* IN STRABO'S *GEOGRAPHY*

ABSTRACT: This paper deals with geographer Strabo's interest in languages spoken by the different peoples living within the Roman Empire. Terms *ΟΜΟΓΛΩΤΤΟΙ* (speaking the same language), *ΕΤΕΡΟΓΛΩΤΤΟΙ* (speaking the other, i.e. foreign language) and *ΔΙΓΛΩΤΤΟΙ* (speaking two languages, bilingual) have been analysed in the context in which they appear in Strabo's *Geography*, as well as author's general attitude towards these problems and the meanings of homoglossia, heteroglossia and diglossia.

KEY WORDS: Strabo (1st C. A. D.), geography, ethnography, language, Greeks, Romans, barbarians

During the centuries of Roman domination, the Mediterranean world achieved political and cultural unity as never before or later in its history. Political unity of the world, which we for many reasons call Graeco-Roman, was brought by Roman legions. They conquered gradually and systematically, and most often cruelly and extremely ruthlessly, all countries, going from the Northwest to the Southeast, from Britain to the Euphrates, as well as the regions of North Africa from Syria and Egypt to the Pillars of Hercules and the Atlantic coast. On the other hand, along with this process of violent conquest, the process of Romanization and Hellenization went on in almost all provinces of the Empire. Unlike the political process which led to military and political domination of Rome, the process of Hellenization and Romanization can be generally looked upon as a cultural phenomenon. The scope of this phenomenon extended to numerous aspects of the ancient world. By adopting La-

tin or Greek culture and language (Greek mostly in the eastern half of the Empire, but Greek was the language of choice even in Rome), conquered natives did not automatically become Latins (Romans) or Greeks (Hellenes). Quite contrary, in that way they also reinforced their local patriotism and became aware of their own distinction. Although the Roman and Hellenic way of life was too attractive and could bring benefits, they often jealously kept their language, religious beliefs, myths, and a sense of mutual kinship.¹ Since the identity of ethnic groups is, to a large extant, based on a common language and a common language tradition, conquered peoples did not forget their own language, and in new political and cultural circumstances they insisted on it and kept it for centuries. There is no need to list here all the multiplicity of languages used in the Graeco-Roman world.² Although the Romans, for instance, encouraged the Hellenization and Romanization of Asia Minor through the hellenophone urban elites, it is not surprising that an old Anatolian language, namely Paleo-Phrygian, appeared again in the weakly urbanized countryside — largely on inscriptions and written in the Greek alphabet — as Neo-Phrygian in the first centuries AD. It survived centuries of darkness and there is sufficient evidence for the use of Phrygian (and also for some other local tongues) as everyday language to the end of the Roman principate.

A witness of the period in which the process of Hellenization and Romanization was in full swing, was certainly Strabo from Amaseia in Pontus, the author of the monumental *Geography* in 17 volumes, which gives a comprehensive description of Graeco-Roman world, as well as of the rest of the known world, around the beginning of the Principate. Written in the first decades of 1st

¹ These issues were thoroughly studied by our late Professor Fanula Papazoglu in several papers published in the journal *Glas* of the Serbian Academy of Sciences and Arts (SANU): О „хеленизацији” и „романизацији” / „hellénisation” et „romanisation”, *Глас СССХ Српске академије наука и уметности, Одељење историјских наука*, књ. 2, Београд 1980, стр. 21—36 / *Glas CCCXX de l'Académie Serbe des Sciences et des Arts, Classe des Sciences historiques*, No 2, 1980, pp. 21—36 (in Serbian); Хеленизовани варвари у Страбоновој „Географији”, *Глас СССХ Српске академије наука и уметности, Одељење историјских наука*, књ. 4, Београд 1983, стр. 1—19 / Les barbares hellénisés dans la Géographie de Strabon, *Glas CCCXXXIV de l'Académie Serbe des Sciences et des Arts, Classe des Sciences historiques*, No 4, 1983, pp. 1—19 (in Serbian with a summary in French). And in this way I seize the opportunity to thank her for inspiring my thoughts and some conclusions presented in this paper.

² See generally R. D. Woodard (ed.), *The Cambridge Encyclopedia of the World's Ancient Languages*, Cambridge University Press 2004, and the particular volumes in the paperback series: *The Ancient Languages of Europe; The Ancient Languages of Asia Minor; The Ancient Languages of Mesopotamia, Egypt, and Aksum; The Ancient Languages of Syria-Palestine and Arabia*, all published in 2008.

century AD, during the reign of emperors Augustus and Tiberius,³ Strabo's voluminous work is a true treasury of knowledge about various peoples, their customs, religion and religious practice, culture, and language. Merging knowledge and interests of a historian, geographer, and philosopher, Strabo gave a valuable contribution to our better understanding and knowledge of many peoples that once lived within the Roman Empire, but also on its outskirts. Quite naturally, the scholar from Amaseia has also shown interest for languages which some of these peoples and tribes spoke. Educated in Greek spirit, Strabo, as well as his great literary predecessors, from Homer onward, looked on all those tribes and peoples who did not speak or used Greek language, as barbarians. Strictly speaking, that statement could also be applied to the Romans. However, as a great admirer of Augustus and his politics, Strabo was aware of the fact that Roman power and domination affected many barbarian peoples, especially those in the West, in a good way and that Romanization, like Hellenization too, represents a change for better in terms of civilization. In that respect, as a good example, Strabo mentions the Gallic people Cavari, for whom he explicitly says that "they are no longer barbarians (*οὐ δὲ βαρβάρους ἔτι ὄντας*), but are, for the most part, transformed to the type of the Romans, both in their speech and in their mode of living, and some of them in their civic life as well" (IV 1, 12).⁴ On the other hand, using only linguistic criteria, Strabo defines barbarians as speakers of a different language or in a different manner from that of the Greeks. In this way, Strabo listed as barbarians many peoples settled in the East, although a number of them, especially in Asia Minor, had even before, in the centuries that preceded Roman conquest, accepted partly the Greek language and Greek education.⁵

³ Strabo's *Geography* traditionally used to be dated to the Augustan period. See e.g. E. Honigmann, *RE* IVA 1, 1931, col. 90, s.v. Strabon (3); W. Aly, *Strabonis Geographica, Band 4: Strabon von Amaseia. Untersuchungen über Text, Aufbau und Quellen der Geographika*, Bonn 1957, pp. 396–397. It is not, however, possible to determine when Strabo started work on his *Geography*, but the text he left behind can be best dated to the first years of the reign of Emperor Tiberius, as recently indicated by S. Pothecary, Strabo, the Tiberian Author: Past, Presence and Silence in Strabo's Geography, *Mnemosyne* 55, 2002, 387–438.

⁴ See e.g. G. Woolf, *Becoming Roman: the Origins of Provincial Civilization in Gaul*, Cambridge 1998, pp. 52–3. In this paper I cite the Greek text of Strabo's *Geography* from Meineke's edition (*Strabonis Geographica I–III, Bibliotheca Teubneriana*, Berlin 1852–1853) and English from Jones' translation of Strabo in the Loeb Classical Library series (*Strabo: Geography*, vols. I–VIII, translated by H. L. Jones, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1917–1932).

⁵ On Strabo's use of the word "barbaros" in the sense of "non-Greek", but also in the sense of "uncivilized", see e.g. P. Thollard, *Barbarie et civilization chez*

On the other hand, Strabo in his *Geography* shows considerable interest in languages spoken by the different peoples living within the Roman Empire. He knows well that the language is an important element of ethnic and cultural definition of every community and ethnic group. For Greeks, a common language was one of the most important characteristics of ethnic consciousness. Yet Herodotus in the famous passage attributed to the Athenians as a response to the Spartan embassy in 479 BC defined four characteristics common to all Greeks: blood, common language (*homoglossion*), common rituals and sanctuaries, and the same way of life.⁶ When they formed an ethnic group, the Greeks had a common proper name (Hellenes), they had a myth of common ancestry (descent from eponymous Hellen), they shared common customs and religion, and above all, they were *ΟΜΟΓΛΩΤΤΟΙ*, i.e. they had the same language, as one of the basic values that makes Hellenes what they were. Strabo follows this pattern throughout his *Geography*, but he also emphasizes linguistic distinctions and changes even among Hellenes, which could be explained by long periods of geographical isolation as in the case of the Athenians. Their heteroglossia Strabo associates with low fertility of the soil of Attica and their lack of intercourse with others, citing Thucydides as an authority on the subject, who finds that their country was exempt from devastation for long periods and that they were considered autochthonous.⁷ This, therefore, according to Strabo (VIII 1, 2), “was precisely the cause of their becoming different both in speech and in customs, albeit they were few in number” (*τοῦτο τοίνυν αὐτὸ καὶ τοῦ ἐτερογλώττου καὶ τοῦ ἐτεροεθνοῦς αἴτιον ὑπῆρξε, καίπερ ὀλίγους οὖσιν*).

As in the case of the Greeks, Strabo also provides important and interesting information on *homoglossia* and *heteroglossia* among the barbarian peoples. In some cases these comparisons of langua-

Strabon. *Étude critique des livres III et IV de la Géographie*, Paris 1987; E. Almagor, Strabo's *Barbarophonoi*: a Note, *SCI* 19, 2000, 133—38; D. Dueck, *Strabo of Amasia. A Greek Man of Letters in Augustan Rome*, London 2000, pp. 75—80; E. Almagor, Who is a Barbarian? The Barbarians in the Ethnological and Cultural Taxonomies of Strabo, in D. Dueck, H. Lindsay, S. Pothecary (eds.), *Strabo's Cultural Geography: the Making of a Kolossourgia*, Cambridge 2005, pp. 42—55.

⁶ Hdt. VIII 144. On Greek ethnic identity see generally J. M. Hall, *Ethnic Identity in Greek Antiquity*, Cambridge 1997; J. M. Hall, *Hellenicity: Between Ethnicity and Culture*, Chicago 2002, but also the important critical remarks made by E. G. Mitchell, C. Tuplin, R. Osborne, A. Snodgrass, G. Shepherd, A. J. Domínguez, and J. Boardman in *Ancient West and East* 4, 2005 [2006], pp. 409—459.

⁷ Cf. Thuc. I 2; II 36.

ges used by the barbarian peoples are quite obvious and expected, like, e.g. in the case of certain Italic peoples and cities in the neighborhood of the Romans. Thus in the description of Latium, he emphasizes relationship and propinquity of the people in language, customs, sacrifices, law. For the so-called Albani, i.e. the people from the old city of Alba Longa and the region around *Albanus mons* (the Alban Mount, Italian *Monte Cavo*), he specifically mentions that they are *homoglottoi* with the Romans. According to Strabo (V 3, 4), “at the outset the Albani lived in harmony with the Romans, since they spoke the same language and were *Latini*” (Αλβανοὶ δὲ κατ’ ἀρχὰς μὲν ὁμονόουν τοῖς Ρωμαίοις ὁμόγλωττοι τε ὄντες καὶ Λατīνοι). Alba Longa was the ancient city of Latium which, it is said, was founded by Ascanius, the son of Aeneas. In the 7th century BC (during the reign of the Roman king Tullus Hostilius) Rome prevailed in the region around Alban Hills (Italian *Colli Albani*) where the important temple of Iuppiter Latiaris was situated, and the city of Alba Longa was destroyed, and its inhabitants were transported to Rome where they gained Roman citizenship. When speaking of close relationship between the Romans and the Albani, Strabo must have been familiar with the stories that the founders of Rome and many distinguished Roman patrician families, and the *Iulii* in particular, traced their descent from Aeneas, Ascanius and Alba Longa.⁸

As well as similarities, Strabo is also good at detecting linguistic and other distinctions between Romans and non-Romans, between Romans and other Italic peoples, but also between Italics and e.g. ethnically remote Etruscans. He also recognizes cases where one city differs in language from the others in its vicinity. For the citizens of Falerii, the centre of the Faliscans in southern Etruria and northern neighbours of Veii, he mentions (V 2, 9) that they are not Etruscans, but a separate people (ἴδιον ἔθνος) and that they speak a distinct and special language (ἴδιογλωσσος). The language of the Faliscans, attested in inscriptions dating from the sixth to the third centuries BC, shows close similarities with Latin language with which it formed the so-called Latino-Faliscan family of the Italic languages of ancient Italy.⁹ Furthermore, Strabo was obviously

⁸ See generally A. Alföldi, *Das frühe Rom und die Latiner*, Darmstadt 1977, 218—256.

⁹ In 241 BC, the Romans took Falerii Veteres and its inhabitants were transported to a new site, Falerii Novi. Cf. G. Uggeri, *DNP* 4, 1998, 400—402, s.v. *Falerii* (1)—(2); S. Radt, *Strabons Geographika*, Band VI. *Buch V—VIII: Kommentar*, Göttingen 2007, p. 50. On Faliscan and the Latino-Faliscan subgroup of Italic languages see e.g. G. Meiser, *DNP* 4, 1998, 402—403, s.v. *Faliskisch*.

familiar with ethnic and linguistic picture of the southern Italy and local peoples and tribes, who unlike the Latins did not have much relationship with the Romans. So he stated (VI 3, 11) for the Apuli in southern Italy, that they “are called by the special name of Apuli, although they speak the same language as the Daunii and the Peucetii (*εἰσὶ δὲ ὄμογλωττοι μὲν τοῖς Δαυνίοις καὶ Πευκετίοις*), and do not differ from them in any other respect either, at the present time at least, although it is reasonable to suppose that in early times they differed and that this is the source of the three diverse names for them that are now prevalent”. In fact, the Apuli, after whom the region Apulia (modern *Puglia*) is named, were initially a separate people and Oscan-speakers and had only cultural similarities with their Daunian neighbours of the alleged Illyrian origins, but Strabo here evidently emphasizes a gradual disappearance of local languages and also a general erosion of ethnic consciousness and old tribal boundaries in Italy in the centuries under Roman rule.¹⁰

Somewhere Strabo recognizes linguistic differences between inhabitants of certain regions and between peoples who by their physique and lifestyle could appear similar to each other. So in the description of Transalpine Gaul and its various parts (IV 1, 1) he says that the Aquitani differ in appearance from other Gauls “not only in respect to their language but also in respect to their physique — more like the Iberians than the Galatae” (*οὐ τῇ γλώττῃ μόνον ἀλλὰ καὶ τοῖς σώμασιν ἐμφερεῖς Ἰβηροι μᾶλλον ἢ Γαλάταις*). The Aquitani are clearly described as differing from the other Gauls/ Celts in speech, customs, and physique. Strabo elsewhere (IV 2, 1—2) listed many small tribes settled in ancient Aquitania bounded by the Garonne river and the Pyrenees.¹¹ Although, according to Strabo (IV 1, 1), the rest of the inhabitants of Gallia Transalpina (Transalpine Gaul) are Galatic in appearance, they “do not all speak the same language, but some make slight variations in their languages” (*όμογλώττους δ' οὐ πάντας, ἀλλ' ἐνίους μικρὸν παραλλάττοντας ταῖς γλώτταις*). Strabo’s account of ethnic and linguistic image of Gaul is basically in line with what it has left Caesar in his *Gallic Wars*. The opening sentences of Caesar’s Commentaries of the *Bellum Gallicum* (I 1) are, no doubt, echoed in Strabo’s notion about the threefold division of Gaul. It may be said that Caesar’s

¹⁰ Cf. E. Olshausen, *DNP* 1, 1996, 922, s.v. Apuli, Apulia; K. Lomas, *OCD*³, 1996, 132, s.v. Apulia. See also on Calabria and Apulia in Strabo’s *Geography* in R. Laurence, Territory, Ethnonyms and Geography: the Construction of Identity in Roman Italy, in R. Laurence and J. Berry (eds.), *Cultural Identity in the Roman Empire*, London and New York 1998, pp. 101—102.

¹¹ Cf. E. Frezouls, *DNP* 1, 1996, 940, s.v. Aquitani.

Commentaries on the Gallic Wars was the central Strabo's source for Book IV on Gaul, Britain, and the Alps. For his part, Strabo was obviously fully aware of a great diversity of Celtic languages that were spoken not only in Gaul, but also in large areas of central and western Europe throughout the first millennium BC.

On the other hand, Strabo provides interesting information on *homoglossia* of Getae and Dacians who lived on the lower Danube both south and north of that river on the frontiers of the Graeco-Roman world. According to Strabo (VII 3, 13), the language of the Daci [Dacians] is the same as that of the Getae (ὅμογλωττοι δ' εἰσὶν οἱ Δακοὶ τοῖς Γέταις). Among the Greeks, however, Strabo adds, “the Getae are better known because the migrations they make to either side of the Ister [the Danube] are continuous, and because they are intermingled with the Thracians and Mysians”. Greeks seem to have used the names Getae and Dacians with some confusion, though Strabo in previous chapter (VII 3, 12) conjectured that from the early times the Dacians lived in the western parts of what was later the Roman province of Dacia, and the Getae in the eastern. There is, however, an obvious inconsistency in Strabo regarding the ethnicity and language of Getae and Dacians. In another passage (VII 3, 10) Strabo states that “Aelius Catus transplanted from the country on the far side of the Ister [the Danube] into Thrace fifty thousand persons from among the Getae, a tribe with the same tongue as the Thracians (ὅμογλώττου τοῖς Θραξὶν ἔθνους). And they live there in Thrace now and are called Moesi” (καὶ νῦν οἰκοῦσιν αὐτόθι Μοισοὶ καλούμενοι). So the Dacians spoke the same language as the Getae and the Getae the same as the Thracians. And they are also the Moesi. It could be concluded that all peoples from Thrace to Dacia were *OMΟΓΛΩΤΤΟΙ*, i.e. speak the same language, which is, of course, completely impossible. The use of sources from different periods can at best explain certain inconsistencies in Strabo's text. He had never visited these regions and relied in his conclusions on old Greek and Hellenistic tradition with lesser use of contemporary evidence. His account on the territories and tribes to the north of the Mount Haemus is therefore not quite reliable.¹²

¹² On Strabo's sources regarding the northern parts of the Balkan peninsula, see my paper “Strabo's testimonies on the territory of present-day Serbia”, read at the Conference held in Sremska Mitrovica in November 2006 and published in K. Maricki Gadjanski (ed.), *Antika i savremeni svet. Zbornik radova / Antiquity and Modern World. Collection of Papers*, Belgrade 2007, pp. 212–227 (in Serbian, but with a considerable summary in English). On historic development of Dacia and the Dacians in general see now I. A. Oltan, *Dacia: Landscape, Colonisation and Romanisation*, New York 2007.

Similar problems with sources may also lie behind Strabo's only testimony on *diglossia* in the extant part of his *Geography*. He mentions the term *ΔΙΓΛΩΤΤΟΙ* (speaking two languages, bilingual) in an unexpected place, where he speaks about similarities in dress, customs, and language of the inhabitants of the north-western parts of Greece between Upper Macedonia and the island of Corfu. He emphasizes (VII 7, 8) that "some go so far as to call the whole of the country Macedonia, as far as Corcyra, at the same time stating as their reason that in tonsure, language, short cloak, and other things of the kind, the usage of the inhabitants are similar, although, they add, some speak both languages" (ἐνιοὶ δὲ καὶ σύμπασαν τὴν μέχρι Κορκύρας Μακεδονίαν προσαγορεύουσιν, αἰτιολογοῦντες ἅμα ὅτι καὶ κουρῆ καὶ διαλέκτῳ καὶ χλαμύδι καὶ ἄλλοις τοιούτοις χρῶνται παραπλησίως: ἐνιοὶ δὲ καὶ δίγλωττοι εἰσι). That would mean that the Epirotic and the Upper Macedonian tribes who inhabited the area were closely related and that they probably shared the same languages. The question remains, which languages? The Greek language and a barbarian one? The Greek language and a local idiom? When ancient Greek authors before Strabo use the expression *ΔΙΓΛΩΤΤΟΙ*, as a rule they mean the usage of Greek and one non-Greek, barbarian language. Such is the case with, for example, Thucydides (IV 109, 4) who speaks about diglossia with the inhabitants of the so-called Akte peninsula (the Mount Athos peninsula), where local cities "are inhabited by a mixed population of barbarians, speaking Greek as well as their own language" (αἱ οἰκοῦνται ξυμψείκτοις ἔθνεσι βαρβάρων διγλώσσων).¹³ However, a state of diglossia may also reflect the spread of the *Koine* which was used along with some local dialects of Greek preserved well until the Roman period.¹⁴

Geographical isolation, on the contrary, could lead to a state of *heteroglossia*, as in the inhospitable area between the Caspian Sea and the Black Sea where the Caucasus Mountains dominates. Once again Strabo finds (XI 2, 16) the reasons for heteroglossia in non-blending of the population in the Black Sea region above Dio-

¹³ Cf. S. Hornblower, *A Commentary on Thucydides, Volume II, Books IV—V.25*, Oxford 1996, pp. 345—48 ad Thuc. IV 109.

¹⁴ I deal with this confusing issue in detail in another paper devoted to Strabo's information on Epirus and the Epirots: "Barbarians or not: Epirus and Epirots in Strabo" (forthcoming). On Epirus and Epirotic peoples in general see N.G.L. Hammond, *Epirus: the Geography, the Ancient Remains, the History and the Topography of Epirus and Adjacent Areas*, Oxford 1967; P. Cabanes, *L'Épire de la mort de Pyrrhos à la conquête romaine (272—167)*, Paris 1976. Cf. D. Strauch, *DNP* 3, 1997, 1066—1070, s.v. Epeiros.

scurias (later Sebastopolis, modern Sukhumi in Georgia/Abkhazia), where at least seventy tribes “speak different languages because of the fact that, by reason of their obstinacy and ferocity, they live in scattered groups and without intercourse with one another. The greater part of them are Sarmatae, but they are all Caucasii” (πάντα δὲ ἐτερόγλωττα διὰ τὸ σποράδην καὶ αμίκτως οἰκεῖν ὑπὸ αὐθαδείας καὶ αγοράτητος Σαρμάται δ’ εἰσὶν πλείους, πάντες δὲ Καυκάσιοι).

When speaking of the Eastern part of the Roman Empire, Strabo shows a great interest in linguistic issues. He finds a clear example of the supposed *homoglossia* in Caunus, the city located on the border between Caria and Lycia. The Caunians are usually included among the Carians, but Strabo states (XIV 2, 3) that “it is said that they speak the same language as the Carians (φασὶ δ’ αὐτοὺς ὁμογλώττους εἶναι τοῖς Καροῖν), but that they come from Crete and follow usages of their own” (ἀφίχθαι δ’ ἐκ Κρήτης καὶ χρῆσθαι νόμοις ἴδιοις).¹⁵ Another example of *homoglossia* Strabo finds in the eastern parts of Asia Minor in Cappadocia. As a native of Amaseia in Pontus who had travelled widely in Asia Minor, he must have been familiar with these regions. He knew well Cappadocia and its boundaries extended from the Taurus Mountains to the vicinity of the Euxine (Black Sea). Most Cappadocians were, according to Strabo (XII 1, 1), *ΟΜΟΓΛΩΤΤΟΙ*. However, the inhabitants of Cataonia were distinguished by the ancients from the other Cappadocians, as a different people. But Strabo, who visited Cataonia also, could observe no difference in manners or in language. Furthermore, he explicitly states (XII 1, 2) that “as compared with the other Cappadocians, there is no difference to be seen either in the language or in any other usages of the Cataonians” (οὔτε δ’ ἐκ τῆς διαλέκτου διαφορᾶς τινος ἐν τούτοις πρὸς τοὺς ἄλλους Καταπάδονας ἐμφανομένης οὔτε ἐκ τῶν ἄλλων ἐθῶν). As well as the Cappadocians, the Armenians were also, Strabo notes (XI 14, 5), *ΟΜΟΓΛΩΤΤΟΙ*, i.e. spoke the same language: “Armenia, though a small country in earlier times, was enlarged by Artaxias and Zariadrus, who formerly were generals of Antiochus the Great, but later reigned as kings and jointly enlarged their kingdoms by cutting off for themselves parts of the surrounding nations... and therefore they all speak the same language” (ὅστε πάντας ὁμογλώττους εἶναι).

Further in the East, Strabo speaks of similarity and *homoglossia* with peoples inhabiting the area of the Iranian plateau when he describes the Aryans, the Persians, the Medians, as well as those tri-

¹⁵ Cf. also Hdt. I 172 that Caunians may have been of Cretan origin.

bes settled in ancient Bactria and Sogdiana. He states (XV 2, 8) that “the name of Ariana [Areia] is further extended to a part of Persia and Media, as also to the Bactrians and Sogdians to the north; for these speak approximately the same language, with but slight variations” (*εἰσὶ γάρ πως καὶ ὅμογλωττοι παρὰ μικρόν*).¹⁶

To sum up, it should be emphasized that Strabo provides important and interesting information on many peoples and languages spoken all over the Roman Empire around the beginning of the Principate. He defined the language as an important element of ethnic and cultural determination of every people and tribe, Greek or Barbaric. In this regard, Strabo used with a high degree of accuracy terms *OMΟΓΛΩΤΤΟΙ* (speaking the same language) when referring to close relationship and linguistic affinity of two or more peoples, tribes, ethnic groups, and *ΕΤΕΡΟΓΛΩΤΤΟΙ* (speaking the different language) when he wanted to emphasize distinction and substantial linguistic differences among them. Only in one place he also uses the term *ΔΙΓΛΩΤΤΟΙ* (speaking two languages, bilingual), talking about similarities in dress, customs, and language of the inhabitants of the north-western parts of Greece between Upper Macedonia and the island of Corfu. Understandably, Strabo shows great interest in the linguistic picture of, for instance, Asia Minor, but he is also familiar with similarities and differences in various languages once spoken in Italy, Gaul and other regions in the West. On the other hand, he shows a degree of uncertainty when talking about areas on the outskirts of the Graeco-Roman world, which he did not visit himself and about which enough evidence could not be found in his sources. Thus, he believes that, for example, the Dacians and the Getae are *ΟΜΟΓΛΩΤΤΟΙ*, and that numerous peoples, 70 of them in number, who were settled in the area of the Caucasus mountain above the Black Sea and Greek Dioscurias, were all *ΕΤΕΡΟΓΛΩΤΤΟΙ*. However, Strabo’s general knowledge about various languages was considerable, even though he did not know any other language well except Greek. Even modern scholars cannot object much to his views on language issues. In that respect, it can be said that Strabo in his monumental *Geography* depicted linguistic and ethnic diversity that existed within the Roman Empire better than any of his predecessors.

¹⁶ Cf. A. Kuhrt, *The Persian Empire. A Corpus of Sources from the Achaemenid Period*, New York 2007, 841 n. 1: “Strabo means here the Iranian plateau, whose name he takes from the province Areia. Note Darius’ definition of himself on several occasions as “an Aryan, of Aryan lineage”. On Aryans in general see e.g. R. Schmitt, *EncIr* 2, 1987, 684—687, s.v. Aryans = <http://www.iranica.com/articles/aryans>.

Мирко Обрадовић

**ГОВОРЕЋИ ИСТИ ИЛИ РАЗЛИЧИТЕ ЈЕЗИКЕ: *ОМОГЛΩΤΤΟΙ*,
ΕΤΕΡΟΓΛΩΤΤΟΙ И *ΔΙΓΛΩΤΤΟΙ* У СТРАБОНОВОЈ ГЕОГРАФИЈИ**

Резиме

Медитерански свет је у епоси Римског царства постигао политичко и културно јединство какво није ни пре ни после забележено у његовој историји. Под римском влашћу одвијао се и жив процес романизације и хеленизације у различитим провинцијама Царства. За разлику од политичког процеса који је довео до војне и политичке доминације Рима, процес хеленизације и романизације може се посматрати, пре свега, као културни феномен. Усвајајући латински или грчки језик и културу (грчки понајвише у провинцијама на Истоку), покорени домороци нису аутоматски постајали Римљани или Хелени, већ су, напротив, често и на тај начин јачали своје локално родољубље и постајали свесни сопствене посебности. Како је језик један од основних и најјасније уочљивих елемената посебности сваког народа, домицилно становништво није заборавило свој језик, већ га је у новонасталим околностима љубоморно чувало и истицало. Сведок времена у коме је процес хеленизације и романизације био у пуном замаху је свакако Страбон из Амасије на Понту, аутор монументалне *Геодрађије* у 17 књига, која даје опсежан приказ како грчко-римског тако и свег осталог познатог света негде на почетку Принципата. Страбоново волуминозно дело права је ризница знања о различитим народима, њиховим обичајима, религији, култури, језику. Спајајући знања и интересовања једног историчара, географа, али и филозофа, Страбон је дао драгоценни допринос познавању различитих народа који су живели у оквиру Римске империје, али и на њеним ободима. Питања у вези са језицима којима су се служили поједини народи и племена морали су природно заинтересовати ученог писца из Амасије. Образован у грчком духу, Страбон као и његови књижевни узори, од Хомера на даље, на све оне народе и појединце који не говоре или се добро не служе грчким језиком гледа као на варваре. Строго узвешти, та би се констатација морала применити и на Римљане. Међутим, као велики поштовалац Августове политике, Страбон је свестан чињенице да је римска власт на многе народе, нарочито оне на Западу, деловала благотворно и да романизација, као и хеленизација, представља промену на боље у цивилизацијском смислу. С друге стране, Страбон је у свом делу показао завидно знање и обавештењност када је реч о језицима који су говорени широм Римског царства.

За Хелене је заједнички језик био једна од најважнијих одредница етничке свести и самосвести и темељних вредности које чине Хелене да буду то што јесу. Сасвим је онда разумљиво да су Хелени *ОМОГЛΩΤΤΟΙ*, то јест да говоре једним истим језиком, што је једно

од њихових најважнијих обележја. То ни за Страбона није спорно. Међутим, далеко су занимљивија она места у *Географији* где Страбон друге, варварске народе доводи у везу обележавајући их да су *OMO-ΓΛΩΤΤΟΙ*, то јест да говоре истим језиком, у случајевима када жели да нагласи језичко сродство два или више народа, племена, етничке групе, односно као *ΕΤΕΡΟΓΛΩΤΤΟΙ*, када хоће да истакне посебности и битне језичке разлике међу њима. Само на једном месту у *Географији* Страбон користи и појам *ΔΙΓΛΩΤΤΟΙ* за оне народе и племена која међусобно комуницирају на два језика, говорећи о сличностима у одевању, обичајима и језику код становника северозападних делова Грчке насељених између горњомакедонских племена и острва Коркире (Крфа). Велико знање и самопоузданје Страбон очекивано показује када, на пример, говори о језичкој слици Мале Азије, али су му, што је нарочито интересантно, добро познате и сличности или разлике у језику код народа у Италији, Галији и другим крајевима на Западу. Извесну несигурност разумљиво показује када говори о крајевима који су се налазили на ободима грчко-римског света, а које није сам посетио и о којима није могао пронаћи довољно података у својим изворима. Тако и говори да су, на пример, Гети и Дачани на простору око реке Дунава *OMOΓΛΩΤΤΟΙ*, односно да говоре једним истим језиком, а да су, с друге стране, бројни народи, њих више од седамдесет на броју, насељени на подручју око планине Кавказа изнад Црног мора и старе грчке насеобине Диоскурије (модерна Грузија и Абхазија), сви *ΕΤΕΡΟΓΛΩΤΤΟΙ*, то јест да говоре засебним језицима. И поред оваквих примера, усудићемо се ипак да кажемо да су Страбонова знања о различitim језицима коришћеним у старини била знатна, иако он сам није добро познавао и користио ниједан други језик изузев грчког. У том погледу му чак ни модерни научници не могу ставити много приговора. Ту Страбон може у великој мери да захвали својим изворима, али и неоспорној личној научној знатижељи, испитивању и интересовању које је доследно показивао према овим питањима. На тај начин нам је, можда боље него иједан други сачувани антички писац, дочарао језичко и етничко шаренило које је постојало у оквирима Римског царства.

Snežana Ferjančić
Filosofski fakultet, Beograd

VOTA SOLVERUNT LIBENTES MERITO
**PRILOG IZUČAVANJU RELIGIJE RIMSKE VOJSKE
U GORNJOJ MEZIJI**

APSTRAKT: Među pripadnicima gornjomezijskog garnizona koji su ispunjavali zavete bogovima najčešće su posvedočeni obični vojnici i *principales*. Analiza hijerarhije unutar jedinica ukazuje da su *principales* posvetili najveći broj spomenika. Oni su bili imućniji od običnih vojnika, jer su primali jednu i po ili dvostruko veću platu. Kao dedikanti votivnih spomenika posveđeni su, u znatno manjem broju, oficiri i zapovednici jedinica iz viteškog, odnosno senatorskog staleža. Jedan broj natpisa posvetile su čitave jedinice ili njihove veksilacije.

KLJUČNE REČI: Rimska vojska, religija, dedikanti votivnih spomenika, *principales*

Vojnici i oficiri stacionirani u Gornjoj Meziji poštivali su, u okviru službene religije rimske vojske, vojničke bogove (Jupitera, Junonu, Minervu, Marsa i Genije) i carski kult. Pored toga, davali su i ispunjavali zavete i drugim latinskim, grčkim, orijentalnim i domaćim božanstvima. Razmatrajući navedene kultove, izučavaoci religije rimske vojske često su zanemarivali vernike.¹ Stoga je ovaj rad posvećen ljudima koji su tražili zaštitu bogova, njihovom identitetu i položaju u vojnoj hijerarhiji.

¹ Cf. Y. Le Bohec, *L'Armée romaine*, Paris 1990, 253.

Milites i principales

Među dedikantima vojničkih votivnih spomenika iz Gornje Mezije najbrojniji su legionari, dok za jedan broj vojnika nema podataka o jedinicama kojima su pripadali. Većina legionara je služila u gornjomezijskim legijama IV Flavia i VII Claudia. Izuzetak predstavljaju dvojica konzularskih beneficijara legije II Adiutrix, čiji je matični logor Akvinkum u Donjoj Panoniji. Publike Elije i Marko Aurelije Severin posvetili su žrtvenik nađen u Beogradu (*IMS* I 25). Ime božanstva nije sačuvano, a spomenik je imenima konzula datovan u 217. godinu. Razloge boravka konzularskih beneficijara legije II Adiutrix u Singidunumu nije lako objasniti. Možda su, kako pomislja M. Mirković, aru posvetili vraćajući se sa istoka u Panoniju, posle Karakaline smrti.²

Od vojnika gornjomezijskih legija posebno treba pomenuti Valerija Krescentiona iz legije IV Flavia. On je, čini se, podigao dva votivna spomenika: jedan u Viminacijumu, drugi u Singidunumu. Žrtvenik iz Viminacijuma je posvećen božanstvu čije ime nije sačuvano, za spas Severa Aleksandra (*IMS* II 59). Datuje se u 231. ili 232. godinu, kada je IV Flavia u pomenutom logoru zamenjivala legiju VII Claudia koja je učestvovala u pohodu protiv Parćana.³ Natpis iz Singidunuma, posvećen Hekati, nastao je za vlade Maksimina Tračanina, jer legija nosi počasni epitet *Maximiniana* (*IMS* I 1). Sva je prilika da je obe dedikacije posvetio isti vojnik. U prilog tome idu hronološki podaci, kao i učestalost kognomena *Crescentio* u Gornjoj Meziji. Osim na pomenutim natpisima, posvedočen je samo još dva puta.⁴

Jedini pripadnik pretorijanske garde među dedikantima votivnih spomenika posvedočen je u Naisu. *Proculus* ili *Proculinus*, čije gentilno ime nije sačuvano, služio je u prvoj pretorijanskoj kohorti i posvetio je žrtvenik Jupiteru Kapitolinskom (*IMS* IV 15). U Naisu je po svoj prilici boravio u pratnji nekog cara, u II ili III veku.⁵

Kada se obrati pažnja na činove dedikanata i njihova mesta u vojnoj hijerarhiji, uočljivo je da su najveći broj spomenika postavili *principales* (37 od 47).

² M. Mirković, *IMS* I p. 58 ad n° 25.

³ Mirković, *IMS* II p. 38.

⁴ *OPEL* I 84.

⁵ P. Petrović, *IMS* IV p. 74 ad n° 15.

Principales kao dedikanti votivnih spomenika

<i>Principales</i>	Broj spomenika
<i>Beneficiarii consularis</i> ⁶	18
<i>Stratores consularis</i> ⁷	6
<i>Optiones</i> ⁸	3
<i>Speculatores</i> ⁹	2
<i>Frumentarii</i> ¹⁰	2
<i>Aquilifer</i> ¹¹	1
<i>Cornicularius</i> ¹²	1
<i>Tesserarius</i> ¹³	1
<i>Beneficiarii consularis ili stratores consularis</i> ¹⁴	2

Zbog čega među vojnicima gornjomezijskog garnizona koji su podzali votivne spomenike preovlađuju *principales*? Čini se da razlog treba tražiti u njihovom imovinskom stanju. *Principales* su bili imućniji od običnih vojnika i *immunes*, jer su primali jednu i po (*sesquicarii*) ili dvostruko veću platu (*duplicarii*). *Tesserarii* su bili *sesquiplicarii*, dok su *aquiliferi*, *optiones* i svi pripadnici štabova provincijskog namesnika, odnosno viših oficira (*cornicularii*, *beneficiarii consularis*, *frumentarii*, *speculatores*, *stratores consularis*) primali dvostruko veću platu od običnih vojnika.¹⁵ Sasvim je jasno da su *principales* gornjomezijskog garnizona, zahvaljujući povoljnom imovinskom stanju, imali više mogućnosti da zavete bogovima ispunjavaju posvećujući votivne spomenike.

Nekolicina vojnika iz redova *principales* posvetila je po dva votivna spomenika, što takođe ukazuje da su pripadali relativno imućnim slojevima stanovništva. Reč je o dvojici konzularskih stratora na službi u Naisu, te jednom spekulatoru posvedočenom u Ul-

⁶ CBFIR 569, 570, 575, 581, 582, 584, 594—598, 602, 605—608, 610, 63.

⁷ IMS IV 3, 7—9, 11, 14.

⁸ IMS I 5, 12, 19.

⁹ CIL III 8173; ILJug 1419.

¹⁰ IMS II 36, 47.

¹¹ IMS II 23.

¹² IMS I 6. Barbije Ulpijan je kao *cornicularius* mogao služiti u oficijumu legata, tribuna ili prefekta legije IV Flavia: cf. A. von Domaszewski, *Die Rangordnung des römischen Heeres (Einl., Bericht u. Nachtr. von B. Dobson)*, Köln—Graz 1967², 29, 39 sq., 48, 55, 58.

¹³ AE 1912, 53.

¹⁴ IMS IV 13, 101.

¹⁵ D. J. Breeze, Pay Grades and Ranks below the Centurionate, *Journal of Roman Studies* 61, 1971, 134.

pijani. Marko Ulpije Martin, *strator consularis* legije VII Claudia, javlja se kao dedikant žrtvenika posvećenih Jupiteru (*IMS* IV 14) i Domni, Domnu i Srećnom Ishodu (*IMS* IV 3). Oba spomenika su nastala za vlade Severa Aleksandra. Prvi je podignut 225. godine, dok je drugi datovan na osnovu počasnog epiteta *Severiana Alexandriana* u nazivu jedinice. Marko Aurelije Gaj, *strator consularis* legije VII Claudia, posvetio je dva žrtvenika Jupiteru, za zdravlje Elagabala (*IMS* IV 8 iz 220. godine), odnosno Elagabala i Severa Aleksandra (*IMS* IV 9 iz 221—222. godine). U prilog ovoj pretpostavci ide i učestalost kognomena *Gaius* u Gornjoj Meziji. Osim u Naisu, posvedočen je samo još jednom, u Viminacijumu.¹⁶ Dva spomenika je po svoj prilici posvetio i Valerijan, *speculator* legije IV Flavia koji je izvesno vreme boravio u carinskoj ili beneficijarnoj stanici u Ulpijani. Njegov žrtvenik Jupiteru, bogovima i boginjama i Geniju stanice potiče iz 226. godine (*CIL* III 8173). Legija IV Flavia u natpisu nosi počasne epitete *Severiana Alexandriana*. Iste epitete čitamo i na votivnom spomeniku *ILJug* 1419. iz Ulpijane, čiji je dedikant takođe *speculator* jedinice iz Singidunuma. Iako njegovo ime nije sačuvano, čini se da bi ga trebalo identifikovati sa već pomenu tim Valerijanom.

Posebno treba razmotriti položaj Gaja Julija Inguela, pisara legije VII Claudia (*IMS* II 44). *Librarii* su u II veku bili *immunes*, vojnici oslobođeni teških fizičkih dužnosti, koji su primali platu običnih vojnika, dok su u III veku svrstavani u redove *principales*.¹⁷ Žrtvenik koji je posvetio naš librarije datovan je imenima konzula od kojih je sačuvan samo kognomen *Rufus*. Konzulski parovi u kojima jedan magistrat nosi ovo ime posvedočeni su tokom II i u prvim decenijama III veka: 107, 113, 119, 127, 128, 145, 155, 178, 182, 183, 193?, 199/203. i pre 218/222. godine. Ukoliko je žrtvenik posvećen u II veku, Ingenuo je bio *immunis*, a ako potiče iz III veka, bio je *principalis*.

Oficiri i zapovednici

Kao dedikanti votivnih spomenika u Gornjoj Meziji posvedočeni su, pored običnih vojnika i *principales*, i oficiri — centurioni, prefekti i tribuni. Među centurionima treba istaći Klaudija Diogena i Antonija Maksima. Klaudije Diogen je služio u legiji VII Claudia u

¹⁶ *IMS* II 46. Mirković, *loc. cit.* pomišlja da je nosilac kognomena pripadao autohtonom stanovništvu. — O učestalosti kognomena *Gaius* u Gornjoj Meziji cf. *OPEL* II 159.

¹⁷ Breeze, *JRS* 61 (n. 15), 1971, 134.

Viminacijumu (*IMS* II 32). Žrtvenik koji je posvetio Mitri datovan je u vreme vladavine dinastije Severa, na osnovu paleografskih odlika teksta.¹⁸ U natpisu stoji da je Diogen bio *hastatus*, što ukazuje na njegov rang među centurionima naše jedinice. Mogao je biti *hastatus prior*, tj. treći centurion po rangu ili *hastatus posterior*, tj. poslednji centurion po rangu.¹⁹ Ostaje otvoreno pitanje kojoj je kohorti pripadao. Antonije Maksim je takođe služio u nekoj legiji, verovatno IV Flavia ili VII Claudia (*ILJug* 469). Ara koju je posvetio Geniusu Dakija (*Genius Daciarum*) nastala je u II ili III veku. Kao *terminus post quem* treba uzeti 118/119. godinu, kada je Hadrijan podelio provinciju Dakiju.²⁰ Maksim je u natpisu okarakterisan kao *princeps praetorii*, što znači da je bio glavnokomandujući u štabu namesnika Gornje Mezije.²¹

Centurioni kao dedikanti votivnih spomenika

Jedinica	Broj spomenika
legio IV Flavia ²²	1
legio VII Claudia ²³	2
legio [— — —] ²⁴	2
cohors V Gallorum ²⁵	1

Među dedikantima iz oficirskog kora gornjomezijskog garnizona treba pomenuti i Nasija Dekstera. On je Jupiteru Kapitolinskom i Geniju legije IV Flavia posvetio žrtvenik naden u Beogradu (*AE* 2001, 1727). Mirković pomišlja da je spomenik nastao u drugoj polovini II veka, zbog paleografske sličnosti sa votivnom arom iz istog perioda koja je posvećena Jupiteru Kapitolinskom i Majci Zemlji (*IMS* I 16). Ona takođe ističe da u Singidunumu nema tragova boravka legije IV Flavia pre Hadrijanove vlade.²⁶ U sedmom, po-

¹⁸ M. Mirković, Novi natpsi iz oblasti rimskog limesa u Gornjoj Meziji, *Živa Antika* 15, 1966, 382.

¹⁹ M. P. Speidel, The Centurions' Titles, in: *Roman Army Studies* II, Stuttgart 1992, 21 sqq.

²⁰ M. Mirković, *Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji*, Beograd 1968, 111.

²¹ Domaszewski, *Rangordnung*² (n. 12), 97 sq.; Ensslin, *RE Suppl.* VIII 1956, 629, s. v. *princeps*.

²² *IMS* I 9.

²³ *IMS* II 32; VI 24.

²⁴ *IMS* I 80; *ILJug* 469.

²⁵ *AE* 1994, 1511.

²⁶ M. Mirković, Ein praefectus castrorum (?) legionis IV Flaviae in Singidunum, *Singidunum* 2, 2000, 8 sq.

slednjem sačuvanom redu natpisa stoji da je Nasije Dekster bio *praefectus*. Mogao je biti *praefectus castrorum* ili *praefectus legionis*. Oba čina označavaju zapovednika legijskog logora, koji je u hijerarhiji jedinice zauzimao mesto iza legata i tribuna iz senatorskog staleža. Iako o Deksterovoj karijeri nema direktnih podataka, mogli bismo prepostaviti da je, pre nego što je postao *praefectus castrorum* ili *praefectus legionis*, bio *primus pilus*. Unapređenje primipila u zapovednika logora bilo je sasvim uobičajeno u rimskim legijama.²⁷

Kao dedikanti votivnih spomenika u Gornjoj Meziji javljaju se i oficiri i komandanti iz redova viteškog i senatorskog staleža. Viteškom staležu su pripadala četvorica zapovednika pomoćnih odreda. Nešto više podataka imamo o Gneju Klodiju Klasicijanu, dedikantu Jupiterovog žrtvenika iz Stojnika na Kosmaju (*IMS* I 97). On je najpre bio tribun kohorte XVIII voluntarium, stacionirane u Panoniji. Njen prvi logor je kastel Cirpi, da bi sredinom ili u drugoj polovini II veka bila premeštena u augzilijarno utvrđenje kod Karnuntuma.²⁸ Iz dedikacije Jupiteru saznajemo da je Klasicijan prekomandovan u kohortu I Ulpia Pannionorum milliaria equitata. Ova jedinica je takođe pripadala garnizonu Panonije — njen logor je najpre bio u okolini Karnuntuma, zatim u Solvi, u drugoj polovini II veka.²⁹ Kako se zapovednik jedne panonske jedinice obreo na Kosmaju? Opšte je prihvaćeno mišljenje da Klasicijanov boravak na severozapadu Gornje Mezije treba povezati sa markomanskim ratovima Marka Aurelija. Kosmajskim rudnicima je pretila opasnost od varvarskog napada i pljačkanja, pa je bilo neophodno osigurati njihovu dobru i efikasnu zaštitu.³⁰ Zbog toga je u ovu oblast dovedena kohorta I Ulpia Pannionorum, pod zapovedništvom Gneja Klodija Klasicijana.³¹ Istorija garnizona kosmajskih rudnika omogućava da se boravak naše jedinice i njenog zapovednika nešto preciznije datuje. U drugoj polovini II veka i u III veku na Kosmaju je bila stacionirana kohorta II Aurelia nova. Kao *terminus ante quem* za osnivanje ove jedinice treba uzeti 170. godinu, kada su Kostoboci upali na teritoriju bal-

²⁷ B. Dobson, *Die Primipilares. Entwicklung und Bedeutung, Laufbahnen und Persönlichkeiten eines römischen Offiziersranges*, Köln 1978, 68 sqq.

²⁸ B. Lőrincz, *Die römischen Hilfstruppen in Pannonien während der Principatszeit. Teil I: Die Inschriften*, Wien 2001, 44.

²⁹ Lőrincz, *Hilfstruppen* (n. 28), 40.

³⁰ Cf. S. Dušanić, *IMS* I p. 106; J. Fitz, *Die Verwaltung Pannoniens in der Römerzeit* II, Budapest 1993, 833, n° 502.

³¹ Devijver, *PME* C 196 prepostavlja da je na Kosmaju boravila kohorta XVIII voluntarium, ali je to malo verovatno. Kohorta I Ulpia Pannionorum je, kao *cohors equitata*, bila pogodnija za zaštitu rudničkih revira (o konjičkim kohortama i rudnicima cf. S. Dušanić, *Army and Mining in Moesia Superior*, u: *Kaiser, Heer und Gesellschaft in der römischen Kaiserzeit*, Stuttgart 2000, 347 sqq.).

kanskih provincija. U borbi protiv njih pao je Timon, dekurion kohorte II Aurelia Dardanorum,³² koja se svrstava među odrede nastale u osvit markomanskih ratova Marka Aurelija. Rimskom carstvu je 169. godine pretila opasnost od Kvada i Markomana, a vojska je bila desetkovana epidemijom kuge. Stoga je Marko Aurelije pribegao vanrednim merama i, pored robova i gladijatora, regrutovao i latrone Dalmacije i Dardanije.³³ Među novim jedinicama bila je i kohorta II Aurelia nova. Iako njen najstariji spomenik sa Kosmaja potiče iz 179. godine (*IMS* I 116), smatra se da je u rudnički distrikt dovedena odmah po osnivanju.³⁴ Stoga boravak kohorte I Ulpia Panniorum i njenog tribuna Gn. Kladija Klasicijana na Kosmaju pada u vreme pre 169. godine. Jedinica je mogla biti prekomandovana 166. ili 167. godine, kada su Langobardi i Obijci provalili u Panoniju.³⁵

Na Kosmaju je posvedočen još jedan zapovednik panonskih pomičnih odreda. Gaj Gelije Egzorat je bio prefekt kohorte V Lucensium (*IMS* I 98). Nema sumnje da je reč o kohorti V Callaecorum Lucensium, čiji je stalni logor bio Krumerum u Panoniji.³⁶ Skraćeni naziv — *cohors V Lucensium* — čitamo na jednom votivnom spomeniku iz matičnog logora jedinice, kao i na opekama iz Gerulate.³⁷ Žrtvenik Jupitera Kapitolinskog, nađen u Suvodolu, čiji je dedikant Gaj Gelije Egzorat, poslužio je kao osnova za prepostavku da je kohorta V Callaecorum Lucenism u vreme markomanskih ratova Marka Aurelija privremeno bila stacionirana na Kosmaju.³⁸ Ovu hipotezu treba prihvatići sa izvesnom dozom rezerve, jer je tada u pojenuoj oblasti već bila kohorta I Ulpia Panniorum (verovatno 166/167—169. godine), a zatim kohorta II Aurelia Dardanorum (od 169. godine). Kohorta V Callaecorum Lucensium je na severozapadu Gornje Mezije možda bila u ranijem periodu, pre druge polovine

³² AE 2005, 1315. Cf. L. Jovanova, Scupi From the First to the Third Century According to New Archaeological and Epigraphic discoveries, u: *Römische Städte und Festungen an der Donau. Akten der regionalen Konferenz, Organisiert von Alexander von Humboldt-Stiftung, Beograd, 16—19 Oktober 2003*, Beograd 2005, 156.

³³ SHA, *Marc.* 21, 7.

³⁴ W. Wagner, *Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen in den Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien und Dakien, von Augustus bis Gallienus*, Berlin 1938; Dušanić, *IMS* I p. 107.

³⁵ A. Mócsy, *RE Suppl.* IX 1962, 555 sq., s. v. *Pannonia*.

³⁶ Lőrincz, *Hilfstruppen* (n. 28), 33.

³⁷ CIL III 3662; Lőrincz, *Hilfstruppen* (n. 28), 243, n° 286.

³⁸ A von Premerstein, N. Vulić, Antički spomenici u Srbiji, *Spomenik* XXXIII 1900, 42, ad n° 60; Wagner, *Dislokation* (n. 34), 114; Fitz, *Verwaltung* (n. 30), 836, n° 505.

II veka.³⁹ U obzir bi moglo doći vreme Trajanovih ratova protiv Dačana. Kosmajski rudnici su bili relativno blizu dunavskog limesa, te je opasnost od varvarskog napada bila sasvim realna. Kao paralelu bismo mogli navesti situaciju u Dardaniji. Vojnici kohorte I Hispanorum veterana iz Stoba u Makedoniji su na početku Trajanove vladavine, između 100. i 105. godine, štitili dardanske rudnike.⁴⁰ Na kraju treba naglasiti da pitanje vremena i razloga boravka kohorte V Callaecorum Lucenism i njenog prefekta Gaja Gelija Egzorata na Kosmaju, u nedostatku čvrćih dokaza, ostaje otvoreno.

Posebnu pažnju među zapovednicima pomoćnih odreda zaslužuje Gaj Atrije Dekorat, tribun kohorte II Aurelia Dardanorum iz vremena prvih vladara dinastije Severa, kao dedikant tri votivna spomenika iz Ravne (*Timacum Minus*). Jedan žrtvenik (*IMS III/2 8*) i jednu ploču (*IMS III/2 9*) je posvetio Marsu Konjičkom (*Mars Equitum*), dok ime božanstva na trećem spomeniku nije sačuvano (*IMS III/2 19*).⁴¹ Sve tri dedikacije su prvobitno bile posvećene za zdravlje Septimija Severa, Karakale i Gete, između 208. i 211. godine. Kada je Geta 212. godine osuđen na *damnatio memoriae*, njegovo ime je izbrisano, kao i čitav tekst iza njega. Potom su i ime dedikanta i naziv jedinice kojom je zapovedao ponovo uklesani.⁴²

Četvrti zapovednik iz redova viteškog staleža je tribun Marko Aurelije Kvadratijan. Sa žrtvenika koji je posvetio Dijani saznajemo da je obnovio i boginjin hram u vikusu logora *Timacum Minus* (*IMS III/2 4*).⁴³ Kvadratijan je po svoj prilici komandovao kohortom II Aurelia Dardanorum, premda to nije navedeno u njegovom natpisu. Kao *terminus post quem* za datovanje spomenika treba uzeti vladavinu Marka Aurelija, zbog gentilnog imena *Aurelius*. Kohorta II Aurelia Dardanorum je u utvrđenju *Timacum Minus* bila od osnivanja 169. godine.⁴⁴

Viteškom staležu je po svoj prilici pripadao i Aurelije Maksimijan, prefekt legije IV Flavia. Žrtvenik koji je posvetio Geniju potmenute jedinice i careva Dioklecijana i Maksimijana nađen je u Viminacijumu (*IMS II 9*). Aurelija Maksimijana bi trebalo identifikovati sa istoimenim namesnikom Numidije 290—293. godine. Kao

³⁹ Dušanić, *IMS I* p. 106 smatra da je kohorta V Lucensium na Kosmaju verovatno boravila u vreme kada tu nije bila ni kohorta I Ulpija Pannoniorum, ni II Aurelia nova.

⁴⁰ R. O. Fink, *Roman Military Records on Papyrus*, Princeton 1971, n° 63, II 21 sq.: *equites II in Dardania ad metella* (!).

⁴¹ P. Petrović, *IMS III/2* p. 74 ad n° 19 smatra da je reč o Marsu.

⁴² Petrović, *IMS III/2* p. 67 ad n° 8.

⁴³ Dijanino svetilište se verovatno nalazilo južno od logora, na putu koji je vodio na sever ka dunavskom limesu (cf. Petrović, *IMS III/2* p. 42).

⁴⁴ Petrović, *IMS III/2* p. 44.

praeses Numidije, ovaj *vir perfectissimus*, posvedočen je posle 290. godine. Na votivnom natpisu iz Cirte u Numidiji, posvećenom Dio-klecijanu i Maksimijanu, carevi nose počasnu titulu *Persici Maximi*, koja im je dodeljena 290. godine (*CIL VIII* 7003).⁴⁵ Ukoliko prihvativmo predloženu identifikaciju, Aurelije Maksimijan je prefekt legije IV Flavia morao biti pre 290. godine. *Terminus post quem* je 286. godina, kada je Maksimijan proglašen za Dioklecijanovog savladara, budući da je žrtvenik posvećen Geniju dvojice careva.

Marko Lelije Maksim, legat legije VII Claudia u Viminaciju-mu, pripadao je senatorskom staležu. On je ovu dužnost vršio sredinom poslednje decenije II veka. Osim na žrtveniku koji je posvetio Dijani (*IMS II* 5), pominje se i na laterkulusu vojnika viminacijum-ske legije koji su otpušteni 195. godine (*IMS II* 53). A. von Domaszewski je prepostavio da bi ga verovatno trebalo identifikovati sa Markom Lelijem Maksimom Emilijanom, konzulom 227. godine.⁴⁶ Ova hipoteza je teško prihvatljiva, jer je u normalnim okolnostima između zapovedništva legijom i konzulata prolazilo 10 godina.⁴⁷ Vremenski razmak između poslednje decenije II veka i 227. godine previše je dugačak, čak i ako uzmememo u obzir da je Lelije Maksim legijom VII Claudia možda zapovedao u vanrednim okolnostima, u vreme građanskog rata Septimija Severa i Pescenija Nigera (193—194. godine). Legat gornjomezijske legije pre bi se mogao identifikovati sa Markom Lelijem Firminom Fulvijem Maksimom, pretorom i prijateljem Marka Juvencija Sekunda, konzula s kraja II ve-ka.⁴⁸ On bi takođe mogao biti i otac već pomenutog konzula iz 227. godine.⁴⁹

Još jedan dedikant iz redova viših oficira gornjomezijskog garnizona bio je Saturnin, tribun legije VII Claudia, čije gentilno ime nije sačuvano (*IMS VI* 24). Njegovo ime čita se na prednjoj strani žrtvenika posvećenog nepoznatom božanstvu za spas careva čija su imena vremenom izbrisana. Na levoj strani spomenika uklesan je još jedan natpis koji su posvetili legija VII Claudia i centurion Kla-

⁴⁵ H.-G. Kolbe, *Die Statthalter Numidiens von Gallien bis Konstantin (268—320)*, München 1962, 40 sqq.; A. H. M. Jones, J. R. Martindale, J. Morris, *The Prosopography of the Later Roman Empire I: A.D. 260—395*, Cambridge 1971, 572 sq., *Maximianus* n° 4; Mirković, *IMS II* p. 65 ad n° 9.

⁴⁶ Domaszewski, *CIL III* p. 1448 ad n° 8103.

⁴⁷ J. Fitz, Legati legionum Pannoniae Superioris, *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 9, 1961, 169.

⁴⁸ *PIR² L* 52.

⁴⁹ G. Barbieri, *L'Albo senatorio da Settimio Severo a Carino (193—285)*, Roma 1952, n° 322 i 323 smatra da su Marko Lelije Maksim, legat legije VII Claudia i Marko Lelije Firmin Fulvije Maksim, pretor, dve različite ličnosti.

udiye Divus. Budući da je dobar deo teksta prvog natpisa izbrisana, nije jasno da li je Saturnin pripadao viteškom ili senatorskom staležu.

Jedinice

Jedan broj votivnih spomenika nađenih u Gornjoj Meziji posveštene su čitave jedinice ili njihove veksilacije. Ova praksa je širom carstva posvedočena kada je u pitanju zvanična religija rimske vojske, čiji je sastavni deo bio i carski kult. Legije, *auxilia* i drugi odredi često su deifikovanim carevima posvećivali žrtvenike ili statue.⁵⁰ U Gornjoj Meziji su pronađena dva spomenika carskog kulta čiji su dedikanti čitave jedinice. Reč je o žrtvenicima u čast Gordijana III., nađenim u Beogradu, odnosno Ravnoj. Spomenik iz Ravne je 242. godine posvetila cohorta II Aurelia Dardanorum, stacionirana u utvrđenju *Timacum Minus* (*IMS* III/2 22). Navođenje imena namesnika Gornje Mezije Lucija Katija Celera, uz formulu *dedicante*, ukazuje na formalnu ceremoniju konsekracije spomenika.⁵¹ Žrtvenik iz Beograda je posvetila legija IV Flavia (*IMS* I 24). Čini se da ga takođe treba datovati u 242. godinu i ova dva spomenika povezati sa Gordijanovim prolaskom kroz Gornju Meziju u proleće te godine.⁵² Obe jedinice, i legija IV Flavia i cohorta II Aurelia Dardanorum, nose počasni epitet *Gordiana*.

Legija VII Claudia, čiji je matični logor bio Viminacijum, javlja se kao dedikant dve votivne are iz Gornje Mezije. Već smo napomenuli da je na levoj strani žrtvenika koji je posvetio vojni tribun Saturnin uklesan natpis čiji su dedikanti pomenuta jedinica i centurion Klaudije Divus (*IMS* VI 24). Ime božanstva, koje nije sačuvano, verovatno se nalazilo na vrhu spomenika, iznad natpisnog polja.⁵³ Legija VII Claudia je posvetila i jedan žrtvenik Neptunu, nađen u Viminacijumu (*IMS* II 38). Spomenik je, prema paleografskim odlikama slova, datovan na kraj III ili početak IV veka. Neptun je nazvan *Conservator Augustorum et Caesarum duorum*, što ukazuje na vladu Dioklecijana i Maksimijana i njihovih savladara Galerija i Konstancija Hlora.⁵⁴

⁵⁰ O. Stoll, The Religions of the Armies, u: *A Companion to the Roman Army*, ed. P. Erdkamp, Oxford 2007, 461.

⁵¹ Stoll, Religions of the Armies (n. 50), 461.

⁵² HA *Gord.* 26. Cf. Mirković, *IMS* I 58 ad n° 24.

⁵³ B. Dragojević-Josifovska, *IMS* VI p. 62 ad n° 24.

⁵⁴ A. von Premerstein — N. Vulić, Antike Denkmäler in Serbien, *Jahreshefte des Österreichischen archäologischen Instituts in Wien* 3, 1900, Bbl. 110 ad n° 5.

Ispod zidina tvrđave u Ramu u živoj steni je uklesana dedikacija Jupiteru Kapitolinskom (*IMS* II 293). Posvetila ju je veksilacija legije VII Claudia, pod komandom centuriona Gaja Licinija Rufina.⁵⁵ Ona je u Ramu mogla boraviti privremeno, sa zadatkom da izgradi put ka Lederati i utvrđenje na levoj obali Dunava.⁵⁶ Ne treba odbaciti ni mogućnost da je u pomenutom kastelu bila stacionirana kao njegova stalna posada tokom II ili III veka.

Među jedinicama gornjomezijskog garnizona koje su podizale votivne spomenike posvedočen je, pored kohorte II Aurelia Dardanorum, još jedan pomoćni odred. Kohorta I Cretum, koja je u II i III veku bila stacionirana u Gornjoj Meziji,⁵⁷ posvetila je Jupiteru Dolihenu bronzanu ploču nađenu u Egeti (*AE* 1966, 336). Praksa da čitave jedinice ili veksilacije budu dedikanti spomenika relativno je dobro posvedočena kada je reč o kultu ovog božanstva.⁵⁸

Na kraju treba pomenuti i regrute iz Kilikije posvedočene u Singidunumu. Žrtvenik Jupiteru za zdravlje Septimija Severa, Karakale i Gete posvetili su *Cilices contirones* (*IMS* I 3). Nema sumnje da su služili u legiji IV Flavia, iako to nije navedeno u natpisu. Malo je verovatno da su unovačeni u neku drugu jedinicu, te da su aru posvetili prolazeći kroz Singidunum, na putu ka svom budućem garnizonu.⁵⁹ Regruti iz Kilikije su u gornjomezijsku legiju stupili 196. godine.⁶⁰ Ona je učestvovala u građanskom ratu protiv Pescenija Nigera.⁶¹ Gubici koje je pretpela u borbama protiv njegovih snaga mogli su biti nadoknađeni regrutacijom na licu mesta, u istočnim provincijama. Tada su u legiju IV Flavia unovačeni i naši Kilikijci.⁶² Okolnost da su žrtvenik Jupiteru posvetili kao grupa svedoči o očuvanju svesti o zajedništvu koja se zasniva na etničkoj pripadnosti.

⁵⁵ O centurionima kao zapovednicima legijskih veksilacija cf. R. Saxon, *Untersuchungen zu den Vexillationen der römischen Kaiserheeres von Augustus bis Diokletian*, Epigraphische Studien 1, Köln—Graz 1967, 129 sq.; Domaszewski, *Rangordnung*² (n. 12), 108.

⁵⁶ Mirković, *IMS* II 195 ad n° 293.

⁵⁷ *CIL* XVI 110; *RMD* 55, 247.

⁵⁸ M. P. Speidel, *The Religion of Jupiter Dolichenus in the Roman Army*, Leiden 1978, 5 sqq. sa primerima.

⁵⁹ Cf. H. Nesselhauf, *Zwei Inschriften aus Belgrad*, *Živa Antika* 10, 1960, 194; Mirković, *IMS* I p. 46 ad n° 3.

⁶⁰ M. P. Speidel, *Contirones and Geta dominus noster*, *Živa Antika* 39, 1989, 55 sq.

⁶¹ E. Ritterling, *RE* XII 1310 sq., s. v. *legio*.

⁶² S. Ferjančić, *Regrutacija gornjomezijskih legija IV Flavia i VII Claudia*, *Zbornik radova Narodnog muzeja* 38, 2008, 68. O Kilikijcima u Singidunumu cf. D. Grbić, *Cilices u Singidunumu — Beleške iz vojničke epigrafike i topografije*, *Starinar* 57, 2007, 221—227.

Epigrافски материјал из Горње Мезије сведоčи да су votivne споменике посвећивали како обићни војници, тако и официри и заповедници легија или помоћних одреда. Међу војничима преовлађују *principales*. Razlog томе треба тражити у њиховом имовинском стању. Они су примили једну и по или двоstruko већу плату од обићних војника и *immunes*. Самим тим су имали више могућности да испуњавају завете боговима. Када дедиканти votivnih споменика посведочени су и официри и заповедници сенаторског и viteškog staležа. Jedan број natписа посветиле су читаве единице или njihove veksilacije.

Официри и заповедници сенаторског и viteškog staležа као дедиканти votivnih споменика

Ime zapovednika	Karijera	Božanstva	Testimonia	Datum
M. Laelius Maximus	a) praetor b) legatus legionis VII Claudiae (Viminacium)	Diana	IMS II 5	око 195. године
Cn. Clodius Classicianus	a) tribunus cohortis XVIII voluntariorum civium Romanorum (Pannonia) b) tribunus cohortis II Ulpiae Pannionorum (Космад)	Iuppiter Optimus Maximus	IMS I 97	166/7—169. године
C. Atrius Decoratus	tribunus cohortis II Aureliae Dardanorum (Timacum Minus)	Mars Equitum (1, 2) nepoznato (3)	1) IMS III/2 8 2) IMS III/2 9 3) IMS III/2 19	208—211. године
M. Aurelius Quadratianus	tribunus cohortis II Aureliae Dardanorum (Timacum Minus)	Diana Augusta	IMS III/2 4	posle 169. године
Aurelius Maximianus	a) praefectus legionis IV Flaviae (Singidunum) b) praeses Numidiae (290—293)	Genius legionis IV Flaviae felicis et dominorum nostrorum Diocletiani et Maximiani Augustorum	IMS II 9	286—290. године
C. Gellius Exoratus	praefectus cohortis V Callaeorum Lucensium (Космад)	Iuppiter Optimus Maximus	IMS I 97	pre 166/7. године?
Saturninus	tribunus legionis VII Claudiae	nepoznato	IMS VI 24	

Vojne jedinice kao dedikanti votivnih spomenika

Jedinica	Božanstva	Testimonia	Datum
cohors II Aurelia Dardanorum Gordiana	Imperator Caesar M. Antonius Gordianus Pius Felix Invictus Augustus	IMS III/2 22	242. godine
legio IV Flavia Felix Gordiana	Imperator Caesar M. Antonius Gordianus Pius Felix Invictus Augustus	IMS I 24	242. godine
legio VII Claudia	Neptunus Conservator Augustorum et Caesarum duorum	IMS II 38	prva tetrarhija
legio VII Claudia et Claudius Divus centurio	nepoznato	IMS VI 24	II ili III vek
vexillatio legionis VII Claudiae	Iuppiter Optimus Maximus	IMS II 293	II ili III vek
cohors I Cretum	Iuppiter Optimus Maximus Dolichenus	AE 1966, 336	II ili III vek

SPISAK SKRAĆENICA

AE = *L'année épigraphique*, Paris

CBFIR = *Corpus der griechischen und lateinischen Beneficiarer-Inschriften des Römischen Reiches. Der römische Weihebezirk von Osterburken I*, ed. E. Schallmayer — K. Eibl — J. Ott — G. Preuss — E. Wittkopf, Stuttgart, 1990.

CIL = *Corpus Inscriptionum Latinarum*

Devijver, PME = H. Devijver, *Prosopographia militiarum equestrium quae fuerunt ab Augusto ad Gallienum I—V*, Leuven 1976—1993.

ILJug = A. Šašel — J. Šašel, *Inscriptiones Latinae quae in Jugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt*, Ljubljana 1963; *Inscriptiones Latinae quae in Jugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt*, Ljubljana 1978; *Inscriptiones Latinae quae in Jugoslavia inter annos et inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt*, Ljubljana, 1986.

IMS = *Inscriptions de la Mésie Supérieure I, II, III/2, IV, VI*, Beograd, 1976—1995.

OPEL = *Onomasticon provinciarum Europae Laitmarum I—IV*

PIR² = *Prosopographia Imperii Romani. Saec. I, II, III I—VII/1*, Berlin 1933—1999.

RE = A. Pauly — G. Wissowa, *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*

RMD = Roman Military Diplomas I—IV, London 1978—2003.

Snežana Ferjančić

VOTA SOLVERUNT LINBETES MERITO
A NOTE ON THE RELIGION OF THE ROMAN ARMY
IN MOESIA SUPERIOR

Summary

Soldiers stationed in Moesia Superior observed both the official religion of the roman army and private cults, worshipping greek, oriental and indigenous deities. Examination of the military hierarchy indicates that the majority of votive monuments was set up by *principales*. Receiving a pay and a half or a double pay of ordinary soldiery, they were wealthy enough to fulfill the vows given to various deities and seek their protection and favor. *Tesserarii* were *sesquiplicarii*; *optiones* and *aquiliferi*, as well as men serving in the *officia* of provincial governors and officers (*beneficiarii consularis*, *stratores consularis*, *speculatores*, *frumentarii*, *cornicularii*) were *duplarii*. All these ranks are attested on votive inscriptions from Moesia Superior.

A number of altars was dedicated by centurions and senior officers or commanders of the equestrian and senatorial rank. Nassius Dexter held the post of *praefectus castrorum* or *praefectus legionis* in the IV Flavia legion during the second half of the second century A.D. (AE 2001, 1727). Four equestrians commanded auxiliary units. C. Atrius Decoratus (*IMS* III/2 8, 9, 19) and M. Aurelius Quadratianus (*IMS* III/2 4) were tribunes of the cohort II Aurelia Dardanorum, which garrisoned the fort of Timacum Minus. Decoratus has dedicated three monuments — two to Mars Equitum, and one to an unknown deity. Two commanders of equestrian rank set up dedications in the mining district of Kosmaj. Cn. Clodius Classicianus commanded the cohort I Ulpia Panniorum (*IMS* I 97). The unit protected Kosmaj in the wake of the Marcomannic wars of Marcus Aurelius, presumably from 166/167 to 169 A.D. C. Gellius Exoratus, *praefectus* of the cohort V Callaecorum Lucensium, dedicated an altar to Jupiter (*IMS* I 98). The reasons for his stay on Kosmaj are not easily explained. His unit might have protected the mines at the time of Trajan's Dacian campaigns. Aurelius Maximianus, a former prefect of the legion IV Flavia, also belonged to the officers of equestrian rank (*IMS* II 9). He is identified with the homonymous praeses of Numidia (290—293 A.D.). M. Laelius Maximus, of senatorial rank, has dedicated an altar to Diana in Viminacium (*IMS* II 5). He commanded the legion VII Claudia ca. 195 A.D. He should be identified with the praetor M. Laelius Firminus Fulvius Maximus (end of the second century A.D.).

Epigraphic evidence from Moesia Superior testifies to whole units or their detachments dedicating votive monuments. This practice was fairly common throughout the Roman empire. All the altars and inscriptions of this group were set up by units stationed in Moesia Superior: the legions IV Flavia and VII Claudia and the cohorts II Aurelia Dardanorum and I

Cretum. Finally, one must mention *Cilices contirones* serving in the legion IV Flavia (*IMS* I 3). The fact that they dedicated an altar to Jupiter as a group implies that they kept their ethnic identity.

ПРВА ИСТРАЖИВАЊА
RESEARCH DEBUTS

Немања Вујчић

Философски факултет, Београд

„ПРВИ ГРАД АЗИЈЕ И ТРОСТРУКИ НЕОКОР”

Титуле и борба за престиж између
градова провинције Азије

АПСТРАКТ: Рад се бави проблемом друштвене и идеолошке улоге званичних титула које су носили највећи градови римске провинције Азије (Ефес, Пергам, Смирна, Милет и други) између I и III века н.е. Титуле који су градови користили у званичном контексту (јавна документа и легенде на градском новцу) су могле бити и последица и по-кretач спорова између водећих градова, поготову звање „неокора” (*νεοχώρος*), блиску везано са царским култом. Сукоби настали на основу титуларних претензија су повремено добијали такве размере да је била неопходна и интервенција самог цара. Ривалитет између градова кроз борбу око звања може се пратити од Августовог времена до позне антике. Ова историјска појава је рано изазвала интересовање модерне науке али упркос томе, њено тумачење је и данас спорно.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: неокор, градске титуле, Мала Азија, полис, култ царева, Римско царство

Историја међусобних односа грчких градова не престаје нити постаје маргинална са успостављањем Римског царства. Вековима након што је Август поставио медитерански свет на нове темеље, градови су наставили да живе под сопственим традицијама, установама и магистратима, као и да одржавају међусобне везе на више нивоа. Али такво стање није искључивало стално присуство и мешање представника римске власти у живот градова. У овом односу се од kraja I века н.е. јавља нов моменат: појава званичних титула којима су градови настојали да истакну свој положај и значај. Једном када је пресе-

дан направљен, титуле су постале саставни део званичне идеологије градова, предмет званичне бриге, разлог за локални понос и чак узрок снажног и, на моменте, грубог ривалства између градова. Спорови око титула, односно око формалног ранга у оквиру провинције су могли до те мере реметити нормалне односе између градова, да је била потребна интервенција римских званичника па чак и самог цара. Мада нарочито везан за провинцију Азију, феномен градских титула је већ у раној фази изашао из њених оквира. Градске титуле, мада се ретко и само узгредно спомињу у античкој књижевности, оставиле су велики траг у епиграфским документима и на новцу. Хронолошки, овај феномен је један од дуготрајнијих у историји грчко-римској цивилизације, пошто први познати пример потиче с краја I века н.е. а последњи из средине V.

Порекло градских титула

Титуле азијских градова су биле новина царског доба. Сличне формуле се никада не срећу у јавним документима ранијих епоха. Један такав документ класичног или хеленистичког доба би садржао формулу да је одлука доносена у име „већа и народа” (ретко само већа или само народа) датог града, без посебних атрибута. Иста пракса се среће у рано царско доба. Промена је наступила тек у последње две деценије I века н.е. и била је повезана са развојем царског култа у провинцији. Култ Августа у источним провинцијама представља сложен друштвени, политички али и религијски феномен који не може бити детаљније размотрен на овом месту. Довољно је рећи да он има извесну предисторију у култовима хеленистичких краљева и култу богиње Роме који су били раширени по источном Средоземљу у последњим вековима ст.е. Ови ранији култови нису у погледу друштвеног значаја и форме били потпуно аналогни каснијем култу римских царева. Значајно је истаћи две појединости: култ је најпре организован управо у провинцији Азији и од почетка је био извор великог престижа и, стога, предмет за озбиљно ривалство између градова. Питање престижа биће и главни катализатор ширења употребе градских титула.

Савез градова Азије је 29. ст.е. званично тражио од Рима да успостави култ Октавијана. Допуштење је дато и монументални храм за ту намену је подигнут у Пергаму, али у новом култу нису смели да учествују Римљани настањени у провинцији. Њима је био намењен постојећи култ богиње Роме и Бо-

жанског Јулија (деификованог Гаја Јулија Цезара).¹ Општеазијски храм дуго времена је постојао само у Пергаму.² Немамо података да ли је такво стање већ у првим годинама изазивало завист других градова провинције. Индикативно је да су неки други градови, мада нису имали одобрење да подигну велики храм посвећен цару, ипак креирали царски култ у неком виду, кроз увођење свештеника Августа у постојеће храмове или градњу мањих светилишта.³

Године 23. н.е. Савез градова Азије одлучио је да подигне други велики храм, овај пут посвећен Тиберију. Уз извесно негодовање, одобрење је дато али сада по први пут видимо оно што се раније само наслућивало: између градова је избио оштар спор око питања где треба саградити нови храм. Ни после три године овај проблем није решен и на крају је било неопходно да се Рим умеша. Чак 11 делегација из провинције Азије се сменило пред царем и Сенатом, покушавајући да их убеде да је баш њихов град идеално место за изградњу храма. На крају је ова нарочита част припада Смирни.⁴ Током већег дела I века н.е. монументалне и званично одобрене царске храмове имали су у Азији само Пергам и Смирна. У осталим градовима је обележавање царског култа остало у оквирима увођења поје-

¹ Cassius Dio, LI 20, 6—7. B. Burrell, *Neokoroi. Greek Cities and the Roman Emperors*, Leiden 2004, 275—276.

² Интересантно је додати да упркос дуготрајним археолошким истраживањима, никакв траг овог храма до сада није откривен, в. S. Friesen, *Twice Neokoros. Ephesus, Asia and the Cult of the Flavian Imperial Family*, Leiden 1993, 11—15.

³ G. W. Bowersock, *Augustus and the Greek World*, Oxford 1966, 112—121; S. R. F. Price, *Rituals and Power. The Roman Imperial Cult in Asia Minor*, Cambridge 1987, 58—60, 65—70. Према Price-у (оп. сиц. 59), до почетка III века н.е. било је у Малој Азији чак 77 светилишта у којима је практикован царски култ. Иако изгледа да није било потребно посебно одобрење, Рим је обавештаван и о оснивању ових локалних култова; cf. *IGR* IV 1756, 22—27 где је послата делегација у Рим да извести о подизању култне статуе Јулија Цезара у Сарду и организовања фестивала поводом Августовог рођендана.

⁴ Tacitus, *Annales* IV 55—56. Најразличитији аргументи су коришћени у овој расправи, економски, географски, историјски и псевдоисторијски. Четири града (Хипаипа, Трајес, Лаодицеја и Магнезија) су одбачени због недовољне величине и економске моћи, Пергам зато што је већ имао храм Августа, Илиј јер није могао да наведе себи у прилог ништа изван митске историје, а Ефес и Милет зато што су њихова велика светилишта Артемиде и Аполона морала да им окупирају већи део пажње и средстава. На крају су сучељени аргументи два преостала града, Сарда и Смирне, и представници Смирне су се показали убедљивијим. Burrell, *Neokoroi*, 276—277; R. G. Lewis, *Sulla and Smyrna*, *The Classical Quarterly* 41—1 (1991), 126—129; A. Lintott, *Imperium Romanum: Politics and Administration*, London — New York 2005, 179.

диначних свештеника Августа у постојеће храмове. Калигулин покушај да има сопствени храм у Милету (присвајањем Аполоновог храма у изградњи) је окончан његовом смрћу.⁵ Кизик је добио одobreње да подигне храм посвећен Августу, али није успео да овако велики пројекат оствари у разумном року и Тиберије га је зато казнио одузимање статуса слободног града.⁶

Градска титула се први пут јавља у вези са изградњом царског храма у Ефесу, 89—90. н.е. У целом каснијем комплексу борбе око титула највише се спомињу три града — Ефес, Смирна и Пергам и то није случајно. Ова три града су по својој величини, економском и административном значају као и по месту које су имали у историјској традицији, остављали за собом све остале у провинцији. Као седиште проконзула и најмноголюднији град у провинцији, по рангу је прво долазио Ефес, који је поседовао и најугледније светилиште, велики Артемидин храм. Но, управо у погледу царског култа Ефес је упадљиво заостајао за друга два велика града који су већ дуго времена имали царске храмове (118, односно 63. године). Ово заостајање је несумњиво погађало иначе веома поносно становништво ове метрополе, која ја, треба подсетити, послала своје представнике у Рим 26. године, у покушају да добије царски храм. Стога није изненађујуће да се у начину на који је устављен царски храм у Ефесу крије покушај да се он издвоји и уздигне у односу на оне који су већ постојали.

Ефески храм је, по допуштењу Домицијана, подигнут 89—90. године н.е. Први документи који спомињу овај догађај су 12 дедикација упућених цару из разних градова провинције (свакако мали део веће, несачуване серије) поводом отварања новог храма.⁷ У натпису на бази статуе коју народ Афродизијаде у Карији посвећује цару стоји да је статута постављена „у заједничком храму градова Азије који је у Ефесу посвећеном Августима, због сопствене побожности према Августима и до-

⁵ Suetonius, *Calligula* 21; Cassius Dio LIX 28, 1; I. Didyma, 148 — једини натпис из провинције Азије који спомиње Калигулу као божанство (θεὸν Σεβαστὸν, ред. 2); L. Robert, *Le Cult de Caligula à Milet et la province d'Asie*, Hellenica 7 (1949), 206—238 (текст натписа на стр. 206—207). Friesen, *Twice Neokoros*, 21—22; Price, *Rituals and Power*, 68. Cf. Josephus, *De bello Iudaico* II 10, 1—5 — сличан Калигулин покушај да постави свој кип и уведе свој култ у храму у Јерусалиму.

⁶ Tacitus, *Annales* IV 36; Cassius Dio LVII 24, 6. Поред пропуста са изградњом светилишта, Кизичани су скривили и то што су затворили неке римске грађане.

⁷ I. Ephesos 232—235, 237—242, 1498, 2048.

бре воље према Ефесу, граду *неокору*⁸. Три детаља су овде изузетна: наглашено је да је храм заједнички за целу Азију, храм је посвећен *Августима* (у множини) и град Ефес је титулиран као *неокор* (*νεωκόρος*). Мада су и претходна два велика храма били под заједничким старањем Савеза градова Азије, то није било наглашавано у јавним документима.⁹ Храм је посвећен у плуралу τῶν Σεβαστῶν не τοῦ Σεβαστοῦ, чиме се највероватније желело нагласити да је посвећен *свим* царевима, а не само Августу или Тиберију.¹⁰ Најзад, ту је реч *νεωκόρος*. Овај термин се среће у грчком језику много пре I века н.е. — од архајског до римског доба, њиме је именован сакрални званичник који се старао о материјалној страни функционисања једног светилишта, али који је могао преузети и свештеничке дужности. Израз се описно може превести као „чувар храма” (*temple warden*).¹¹ Серија дедикација из 89—90. представља преседан јер се ту први пут овај термин користи у епиграфском документу као део званичне титуле једног града. Међутим, постоје (истина, мали број) ранији примери који показују да се и пре тога израз могао употребљавати као атрибут града, иако у јед-

⁸ I. Ephesos 233, 9—14: χάριτι ναῷ τῶν ἐν Ἐφέσῳ[ι] || τῶν Σεβαστῶν κοινῷ τῆς Ἀστ[ας] | ἰδίᾳ | χάριτι διὰ τε τὴν πρὸς τοὺς [Σε] | βαστούς εὐσέβειαν καὶ τὴν π[ρὸς] | τὴν νεωκόρον Ἐφεσίων [πό] | λιν εὔνοιαν.

⁹ S. Friesen, *The Cult of Roman Emperors in Ephesus: Temple-Wardens, City Titles and the Interpretation of the Revelation of John* у: H. Koester, *Ephesos — Metropolis of Asia*, Cambridge MA 2004, 234 види у овом тексту покушај осталих градова Азије (у конкретном примеру Афродизијаде) да прикажу Ефес у подређеном положају, као рецептора који је храм Августа примио на поклон од Савеза градова Азије, слободних градова за разлику од Ефеса. Тешко је сложити се са овако слободним тумачењем једноставног текста, поготову што Friesen аргументе налази само у реду речи и избору атрибута: у односу према Августима је употребљена именица εὐσέβεια (побожност) а за град Ефес „само“ εὔνοια (добра воља, наклоност), као да би употреба речи εὐσέβεια у другом случају имала смисла!

¹⁰ Постоје и друга тумачења. Старо објашњење гласи да је у питању култ цара и царице (Домицијана и Домиције). Friesen, *Twice Neokoros*, 35—37 сматра да се ради о култу династије Флавија. У првом случају недостаје и објашњење зашто је култ настављен и пошто је Домицијан постхумно осуђен на *damnatio memoriae*. У складу са одлуком Сената Домицијаново име је доследно избрисано са велике већине споменика у Ефесу; избрисан је чак и епитет „Германик” (*Germanicus*) који је цар носио 83—84. а који је био део имена неких владара из куће Клаудија (v. R. Merkelbach, *Ephesische Parerga 26: Warum Domitians Siegernname „Germanicus“ eradiert worden ist*, ZPE 34 (1979), 62—64). Friesen-ово мишљење се базира на (непоткрепљеној) претпоставци да нови храм није могао међу цареве којима је посвећен да убраја ни Августа ни Тиберија, пошто су они већ имали своје храмове.

¹¹ Burrell, *Neokoroi*, 3—6.

ном мање формалном контексту. Битно је и то да су један или два ранија примера пореклом из Ефеса.¹²

Ова промена се убрзо примећују и у званичним актима самог Ефеса. Тамо где су јавне одлуке раније доношene просто у име „већа и народа Ефеса” сада се среће дужа титула која гласи „већа и народа Ефеса, *πρωτὸς ἡράς Αἰγαίου καὶ νεοκόρης Αὐγούστας*” или чак „*πρώτη καὶ ναϊνέτη μετροπόλεως Αἰγαίου καὶ νεοκόρης Αὐγούστας*”.¹³ Идеолошки, ово је значило да Ефес отворено иступа са претензијом на прво место у провинцији.

Реконструкција спора

Како је објава посебног статуса Ефеса била примљена у Смирни, Пергаму и осталим центрима провинције, може се само нагађати. У сваком случају, као седиште проконзула, Ефес је имао формално право на звање првог града Азије и то је — макар у почетку — било тешко оспоравати. Али звање неокора је нешто сасвим друго и већ неколико година касније срећемо слично формулисане титуле у јавним текстовима других градова. Већ у Трајаново време у развој градских титула улази нов моменат: Пергам добија одobreње да подигне још један царски храм и, сходно новој ситуацији, узима титулу „двоствруког неокора”, чиме накратко добија истакнутији положај у односу на ривале.¹⁴ Око две деценије касније (123), са Хадријановим одобрењем, Смирна подиже још један царски храм и такође постаје „двоствруки неокор”. Најзад, приликом Хадријанове друге посете Јонији (129—130), Ефешани су освештали монументални храм цару као Зевсу Олимпијском и стекли право на другу неокорију. Ефес је сада био „Прва и највећа метропола Азије и двоструки неокор Августа” (*πρώτη καὶ μεγίστη μετρόπολις τῆς Ασίας καὶ δίς νεωκόρος*).¹⁵

¹² Први пример је серија новца из 65—66. н.е. која на реверсу носи представу храма и легенду *ΕΦΕΣΙΩΝ ΝΕΩΚΟΡΩΝ*; алузија је вероватно на Ефес као неокора Артемидиног храма (v. Burrell, *Neokoroi*, 60—61; Friesen, *The Cult of Roman Emperors in Ephesos*, 231). Други пример је реченица у *Acta Apostolorum* XIX 35. Међутим, иако остаје могућност да *Дела апостолска* потичу с краја I века н.е., већина аутора данас сматра да овај текст спада у прву половину II века ст.е. те није много вероватно да претходи дедикацијама из 89—90.

¹³ *I. Ephesos* 683B, 1—3.

¹⁴ Burrell, *Neokoroi*, 279—281.

¹⁵ *I. Ephesos* 1913, 2—7.

Идеолошки ривалитет је затровао односе између градова. Најпре су грађани Смирне — у једном декрету донетом око 140. — изоставили пуну титулу Ефеса (избачено је „први град Азије“). Ефешани су умањивање титуле доживели као узурпацију својих права и реаговали тако што су у сопственим декретима почели систематски да изостављају титулу Смирне. У Смирни су одговорили истом мером, истовремено уводећи атрибут „првог града Азије“ у сопствену титулатуру. Онда се у спор на неки начин умешао и Пергам, такође умањујући титулу Ефеса и проширујући сопствену. Проблем је у толикој мери превазишао локалне границе да се на крају умешао сам Антонин Пије. У писму упућеном свим умешаним градовима тражио је од Ефеса да пређе преко једне грешке и не умањује звање Смирне и Пергама, док су ови градови опоменути да поштују примат Ефеса као центра провинције.¹⁶ Иако је царско наређење у начелу морало бити прихваћено, и у другој половини II и у III веку н.е. има примера да се Смирна или Пергам називају „првим градом Азије“.¹⁷ Очигледно, царева интервенција није успела да оконча спор. Надаље, једно место код Касија Диона, допушта да се наслути да ова царска интервенција није била појединачан случај већ један у низу.¹⁸ Али ни највиши ауторитет није могао да стане на пут овој манифестији локалног патриотизма.¹⁹ За суседну провинцију Битнију постоје изворни подаци о сличном спору између Никомедије и Никеје за титулу провинцијске метрополе.²⁰

Звање неокора је остало нарочито важан део стремљења сваког града. Међутим, како су цареви, нарочито од Хадријана па надаље, све већем броју градова допуштали да узимају звање неокора тако је опадала и његова вредност. Најпре су Кикик и Сард добили допуштење да уведу неокорат као део своје

¹⁶ *I. Ephesos* 1489 (= *Syll.*³ 849; Oliver, *Greek Constitutions* 135A) и Oliver, *Greek Constitutions* 135B; *SEG* XLV 1577.

¹⁷ *I. Smyrna* 640, 3—12. Документ је из времена треће неокорије, дакле после 214—215. Cf. и *OGIS* 513 (= *IGR* IV 451), 2—6 (из 217—218), почасни натпис издат у име ἡ βουλὴ καὶ ὁ δῆμος τῆς πόλεως | μητροπόλεως τῆς Ἀσίας καὶ τοῖς | νεωκόρου τῶν Σεβ(αστῶν) Περγαμηνῶν || πόλεων...

¹⁸ Cassius Dio LII 37, 9—10. У оквиру говора који је наводно Мецена одржао пред Августом, нашло се места и за савет о поступању са градовима који узимају „празне титуле“ и улазе у међусобне сукобе. Место је, наравно, анахронично и не пружа податке о времену Августа (када никакве градске титуле и не постоје) већ управо о добу у којем Дион пише (права трећина III века), одражавајући ставове који су били актуелни у то време.

¹⁹ L. Robert, *Sur des inscriptions d'Éphèse. I. Lettres impériales à Éphèse*, *OMS* V 384—404.

²⁰ Dio Chrysostomos, *Or.* XXXVIII 7, 21—29, 38—39.

титуле, правдајући то чињеницом да се у њиховим главним светилиштима упражњава и царски култ.²¹ У време Антонина Пија истим путем (и са истим оправдањем) пошли су и Никомедија и Тарс а затим и многи други. До краја века термин „неокор” је постао саставни део титулатуре многих градова, у свим малоазијским провинцијама. У првим годинама Каракалине владавине Ефес се прогласио троструким неокором, односно двоструким неокором Августа и неокором Артемиде.²² Ни ово није прошло без реакције ривала, па је Каракала већ 214—215. дозволио и Смирни и Пергаму да узму звање „троструког неокора”. Елагабал је неколико година касније допустио Ефесу да се назива и „четвроструким неокором” али је већ Александар Север ову милост повукао.²³

До средине III века н.е. дуге формалне титуле постају уобичајни украс готово свих познатих градова провинције Азије. Мада су постојале велике варијације, извесна општа шема се уочава. Заједничка тенденција свих титула је да покажу посебност града, у неком смислу и на неки начин. Пре него што је постао троструки неокор (а када се није титулисао као први град Азије) Пергам је иступао са титулом првог града који је био двоструки неокор ($\delta\acute{\iota}\varsigma \nuεωχόδος πρώτη$).²⁴ Ако је то било могуће, један град наглашава свој примат — примат у провинцији, у својој области, па чак и унутар неког врло уског географског контекста.²⁵ Сард је у својој, иначе врло дугој, титули наводио и да је „метропола Азије и читаве Лидије” ($\muητρόπολις τῆς Ἀσίας καὶ Λυδίας ἀλάσης$), чиме се подвлачило да у границама Лидије није било града који се с њим могао поредити.²⁶ На исти начин, Стратоникеја се називала „метрополом Карије”.²⁷

²¹ Burrell, *Neokoroi*, 281—286.

²² Спомиње се по први пут у тексту дедикације Артемиди Ефеској из 211/212, у име Каракале, Гете и Јулије Домне — *I. Ephesos* 3001, 3; cf. R. Merkelbach, *Ephesische Parerga* (10), ZPE 25 (1977), 280. У неким документима је збир неокорија растумачен, v. *I. Ephesos* 300, 11—12 где је дедикација дата у име већа Ефеса, $\tauοὶς νεωχόδου πρώτης, δις μὲν τ<ῶ>ν Σεβαστ<ῶ>ν, ἄλαξ δὲ τῆς Ἀρτέμιδος...$ Cf. *I. Ephesos* 291, 8—9; 647, 6—7; 740, 6—7.

²³ *I. Ephesos* 625, 2—4. D. Magie, *Roman Rule in Asia Minor* I, Princeton 1950, 635—637; II 1497—1498, nap. 21; Burrell, *Neokoroi*, 286—296.

²⁴ На пр. *I. Pergamon* 30, 3.

²⁵ Magie, *Roman Rule* I, 637 за (иначе, потпуно маргиналне) градове Теномотире и Силанд на граници Лидије и Фригије, као „метрополе Мокадене”; v. и W. Ramsey, *The Historical Geography of Asia Minor*, London 1890, 122—123 и 148—149.

²⁶ SEG XXXVI 1096, 6—7. Cf. и *IGR* IV 1528, 3—5.

²⁷ *I. Stratonikeia* 15, 2.

Звање неокора се временом толико ширило да је од привилегије око које су се отимала три града постало атрибут у готово свакој градској титули. До времена Каракале критеријуми за узимање звања неокора постали су крајње произвољни. Не само да више није било нужно да град има монументални храм посвећен царевима, било је прихватљиво поседовање важнијег светилишта у којем је секундарно практикован и царски култ а у неким случајевима и било каквог светилишта од ширег значаја, без обзира да ли је имало неке везе са култом Августа. Неки градови су формулисали титуле тако да подвку и место које су имали у грчкој традицији и (легендарној) историји. Пуна титула Милета гласила је „Први насељени град Јоније и метропола многих и великих градова на Понту и у Египту и у многим другим деловима настањеног света”.²⁸ Титула је служила као подсећање на традицију по којој је Милет први грчки град основан у Јонији, а и на улогу коју је Милет имао као оснивач градова у архајско доба. Пошто је идеолошка основа из које су се могли узети елементи за титуле била врло широка, није чудно што се примери звучних титула виде и код мањих градова.²⁹ Као што се види, готово све титуле су садржале и чисто украсне, мада бесадржајне атрибуте као што су ἀριστη, καλλιστη, φιλοσεβάστη, ἀρχαιοτάτη, λαμπροτάτη итд. Уколико се није могло нешто конкретније навести, титула се могла састојати и само из оваквих атрибута. Тако се Перге у Памфилији крајем II века представљао као „свети, сјајни, знаменити и неокор”.³⁰

Сврха титула?

Дескрипција појаве је само један ниво. Тумачење је посебан проблем, у ово случају крајње контроверзан. Захваљујући неким местима у античкој књижевности и обиљу епиграфских споменика и градске титуле и ривалитет који су изазивале су рано уочени. Закључци и интерпретације су се претежно кретале у оквирима које су постављале (и данас) раширене пред-

²⁸ *Milet I* 7, 240 (= *LBW* 212), 1–7: [τῆς π]ρωτης [τ]ῆς Ἰων[ι]α[ρ]ιστης καὶ μητροπόλεως πολλῶν καὶ μεγάλων | πόλεων ἐν τε τῷ | Πόντῳ | καὶ τ[ῆ]ς || Αἰγύπτῳ καὶ πολλαχοῦ τῆς οἰ[λ]ικουμένης Μιλησίων πόλεως... Cf. *Milet I* 7, 262.

²⁹ На пр. Тралес у Карији (*I. Tralles* 52, 4–9) или Езани у Фригији (*IGR IV* 581, 1–5).

³⁰ *IGR III* 793, 2–5.

расуде о стању и животу грчких заједница под Римским царством. Став старије историографије али и великог броја новијих аутора се у најбољем случају своди на довођење у питање смисла и важности читаве појаве. У горем случају, модерни истраживачи неувијено исказују презир према напорима које су азијски Грци улагали у хијерархију и титуле својих градова. Карактеристичан је већ Mommsen-ов став да је ривалитет азијских градова био „тако енергичан и једним делом, тако детињаст” („so energisch und zum Theil so kindisch”) и да је у њему најважнија компонента била претензија на титуларно прво место у провинцији око које су се борили Пергам, Ефес и Смирна. Ово је ометало нормалан живот и односе, приморавајући цара и Сенат да често интервенишу.³¹ Како се показало, Mommsen-ово мишљење је било врло типично али и једно од умренијих. Од раних мишљења о овом питању издваја се оно М. Rostovtzeff-а који је у борби око ранга и титула видео знак животији грчко-римског града и развијене локалне свести.³²

Други су били много оштрији. Значајан рад Abbot-а и Johnson-а о градској управи у римском царству тумачио је градски ривалитет и титуле као вид скретања пажња становништва које више никакав вид политичке слободе није имало.³³ У (и даље) највећој историји античке римске економије ривалитет између градова је оцењен као економски штетан феномен који је водио ка расипним трошковима; ривалитет је довео до појаве и ширења почасних титула све док ове нису имале никакве везе са стварним рангом између градова.³⁴ А. Н. М. Jones, иначе аутор капиталног дела о посткласичном грчком граду дао је можда најоштрије тумачење феномена титула као симптома „дегенерације” јавног живота у античким градовима уопште. Ривалитет који је стајао иза титула имао је као свог покретача

³¹ Th. Mommsen, *Römische Geschichte* V: die Provinzen von Caesar bis Diocletian, Berlin 1927, 303—304.

³² М. Ростовцев, *Историја старог свијета*, Нови Сад 1974, 438: „И на Западу и на Истоку људи су се живо интересовали за послове свога града... Магистрати и већа били су пуни локалпатриотизма. У Малој Азiji стално се водила борба за примат међу главним градовима; борили су се и за почасну титулу *neocori*, или 'чувари царског храма'”.

³³ F. F. Abbot, A. Ch. Johnson, *Municipal Administration in the Roman Empire*, Princeton 1926, 81.

³⁴ T. R. S. Broughton, *Roman Asia Minor* у: F. Tenney (ed.), *An Economic Survey of Ancient Rome* VI, Baltimore 1938, 740—744: “Rivalry among several of the larger and more ambitious cities became intense, led to a great wasteful display, and by the second century resulted in a general increase in honorific titles until they bore little relation to the relative station and importance of the cities. The virus spread into smaller cities...”

најгори вид таштине а манифестовао се кроз неукусну јавну екстраваганцију. Појава није била тек последица већ и узрочник, пошто је изазивала све веће мешање Римљана и даље ограничавање ионако ограничених градских слобода, творећи чинилац у спирали њиховог пропадања.³⁵ Мада се детаљно бавио свим питањима унутрашњег живота малоазијских провинција, ни David Magie није могао да се ослободи утиска да су спорови око титула и саме титуле биле нешто недостојно и апсурдно. По њему, иза тога је стајала обична таштина и ништа више.³⁶ James H. Oliver, у своје време један од највећих стручњака за институције грчко-римског града писао је овим поводом: „Очигледна је апсурдност амбиције која је стајала иза *искрАЗних тишикула...*“³⁷ Званична совјетска историографија, која се током XX века са западном науком конфронтirала по готово свим питањима, у овом случају је делила иста схватања, до душе изражена својственим речником.³⁸

Све до друге половине 70-их година XX века није било озбиљнијих покушаја да се изађе из ове идејне матрице и по нуди засновано и мање субјективно тумачење. Један покушај (A. Macro) се састојао у третирању титула и ривалитета као својеврсног психополитичког феномена. Они су били последице емотивног патриотизма који је доминирао животом грчких градова вековима уназад. Исти нагон који је подстицао спектакуларне политичке и војне подухвате се нашао спутаним под римском влашћу. Израз је нашао у јавним манифестацијама и споровима око титула, а пошто му је сфера у којој је могао да се покаже била ограничена, претеривање и ексцес су били логичне последице. Мада не у потпуности оригинално, ово објашњење очито иде даље од онога што су нудили ранији аутори.³⁹ Такође иновативно објашњење, мада сасвим супротно

³⁵ A. H. M. Jones, *The Greek City from Alexander to Justinian*, Oxford 1966², 303.

³⁶ Magie, *Roman Rule I*, 635—637.

³⁷ J. H. Oliver, *Greek Constitutions of the Early Roman Emperors from Inscriptions and Papyri*, Philadelphia 1987, c. 294: “The absurdity of ambition behind vain titles is obvious...”

³⁸ А. Б. Ранович, *Восточные провинции Римской империи I—III вв.*, Москва—Ленинград 1949, 66: „Местный патриотизм и возникавшее на этой почве соперничество между городами принимали во условиях полного упадка политической жизни уродливые формы... но в этих смешных и порой уничижительных формах сказывалось и стремление к сохранению хотя бы видимости самостоятельности.”

³⁹ A. D. Macro, *The Cities of Asia under the Roman Imperium*, ANRW II 7, 2 (1980), 682—683.

Масго-овом, понудио је S. Mitchell. Он у истицању титула није видео ни таштину нити било какав спонтани израз јавне свести. У питању је био, напротив, смишљени поступак чији је циљ био искључиво материјалан. Борећи се за примат и узимајући звучне титуле, тврди Mitchell, градови су се заправо борили за привилегије да организују фестивале, буду центри судских округа и да привлаче што већи број људи у своје границе. Радило се, у крајњој линији, о покушајима да се повећају приходи.⁴⁰

Најаргументованије тумачење титуле неокора дао је S. Price, кроз низ студија посвећених римском царском култу у провинцији Азији. Као што ни култ царева, доказује Price, није пуком форма или чисто политичка институција, тако и титула неокора има дубље значење и друштвени смисао. У свом класичном раду о царском култу, Price је тумачио култ као друштвену и религијску институцију која је омогућавала градовима да кроз ритуал позиционирају царску власт Рима у свом систему вредности, којем је такав ауторитет иначе био туђ. У том смислу је и звање неокора израз потребе да се и формално и декларативно изрази тај однос, у коме је цар поседовао моћ која је била сасвим изван ранијих оквира (па стога, аналогна моћи божова) или у коме су градови и њихове институције и даље поседовали сопствени простор и извесну слободу, коју је и царска власт поштовала.⁴¹ Од Price-овог тумачења пошао је S. Friesen и изнео тврђњу да је главна сврха титула била да створе — раније непостојећу а у новим околностима преко потребну — хијерархију градова. Арбитар те хијархије био је царски ауторитет и титуле које је он одобравао омогућавале су градовима да се позиционирају једни према другима.⁴² Најзад, Barbara Burrell, аутор најисцрпнијег дела о самој неокорији заузела је став — негде на средини између Mitchell-а и Friesen-а. Сврха борбе око титула јесте било утврђивање хијерархије који је признавао и Рим, зато што су веће почасти, награде и добочинства биле крајња последица високог места у хијерархији.⁴³

Није потребно посебно анализирати и коментарисати већину наведених мишљења. Из старијих тумачења градских титула дефинитивно није стајао неки озбиљнији покушај разу-

⁴⁰ S. Mitchell, *Anatolia: Land, Man and Gods in Asia Minor I*, Oxford 1993, 206.

⁴¹ Price, *Rituals and Power*, 234—248.

⁴² Friesen, *The Cult of Roman Emperors in Ephesos*, 239—245.

⁴³ Burrell, *Neokoroi*, 355—356.

мевања појаве у њеном историјском контексту, ма како да је занатски део научног задатка био добро одрађен. Тумачења Macro-а и Mitchell-a су интересантна сама по себи али почивају на врло ограниченим доказима и доста слободној интерпретацији. Градске титуле нису прозвод патриотизма чији су носиоци били доведени до очајања нити лукав начин да се увећају градски приходи. Нема доказа да је ово био главни мотив, још мање једини, као што је уопште тешко доказати да је борба око престижа донела градовима неку директну материјалну корист.

Са своје стране Price је свакако у праву али његова анализа објашњава само једну компоненту титула, компоненту која је у почетку можда била и најважнија али је временом отишла у други план и постала општи епитет. Friesen-ов модел настоји, са друге стране, да објасни читав феномен али ипак то не успева у потпуности. Он је несумњиво у праву када је појаву титула повезао са оснивањем првог храма у Ефесу. Титуле су довеле до стварања извесне хијерархије али и то је само једна од последица. Не треба мислiti да су градови уводили титуле само из намере да формирају формалну хијерархију нити да је таква, потпуно јасна и недвосмислена, хијерархија икада изграђена до краја. Усуђујем се да предложим објашњење које полази од питања шта су титуле представљале из перспективе локалног идентитета а које узима у обзир и конкретан историјски тренутак и околности када су оне најпре настале.

Није било ничег нужног или неизбежног што је довело до појаве титула. Ривалитет, локални понос и спорови између градова су постојали много пре њих и без њих. Оне се јављају у одређеном тренутку за време Домицијанове владавине и имају временско и географско трајање. Везане су пре свега за Малу Азију а тек изузетно и спорадично се срећу ван ње (Сирија, Македонија).⁴⁴ Повод за њихову појаву је очигледно везан за изградњу царског храма у Ефесу. Дакле, један конкретан град је себе истовремено огласио за првог у (провинцији) Азији и „чуварем царског храма”. Ако се пође од локалног индентитета онда се увођење титуле најлакше објашњава потребом грађана Ефеса да надоместе предност коју су два друга велика

⁴⁴ На пр. L. Jalabert, R. Mouterde (edd.), *Inscriptions grecques et latines de la Syrie III-2: Antiochène*, Paris 1953, 1071B-i (Антиохија у Сирији, натпис на тегу: Ἀντιοχέων τῆς | μητ[ροπό]λεως καὶ | ἴερᾶς καὶ ἀσύλου | καὶ αὐτονόμου) или Archaiologikon Deltion 2 (1916) 156, 14, 9–12 (дедикација Валеријану из Берое у Македонији: ἡ μητρόπολις καὶ | δίς νεωκόρος | Βέροια). Ове ванмало-азијске титуле су генерално краће и скромније.

града дugo времена уживала. Ефес се и раније борио да добије храм и није у томе успео; сада када га је имао учињен је покушај да се нагласи његова посебност. Уједно се истиче нарочит положај града у провинцији (седиште проконзула) што је производ исте потребе и служи истој сврси. Када је један град узео титулу и остали су морали некако да се одреде према тој чињеници. Дедикације поводом отварања новог храма из 89—90. показују да је новина била прихваћена, други градови помињу Ефес са титулом, у чему је свакако од пресудног значаја била царска подршка. Коначна и сасвим очекивана последица овог прихватања била је увођење титуларних форми у јавним документима осталих градова.

Када се говори о претеривању са титулама, често се превиђа једна једноставна чињеница: из перспективе локалног идентитета оне увек изражавају истину. Украсне епитете на страну, нема случаја да титуле садрже оне атрибуте који би се могли сматрати лажним представљањем. Само се Ефес, највећи град и седиште проконзула, доследно називао првим градом Азије и само су Смирна и Пергам, једина два града упоредива по величини и значају повремено иступали са сличном претензијом. Њихова стремљена била су заснована на раширеним схватањима њихових житеља о својој позицији, традицији и значају. Титула Милета као матица многих великих градова је у том смислу сасвим на месту, Сард јесте највећи град Лидије, Стратоникија јесте метропола Карије. Чак и звање неокора, које је временом изгубило на вредности, одражава ову свест. Док је било прихваћено да само монументални храм цара оправдава тај атрибут, носили су га само Пергам, Смирна и Ефес. Када су касније критеријуми попустили и број неокора је увећан у складу са њима, све док неокорат није постао још један украсни атрибут. Но чак и такве титуле, без конкретнијих елемената, имале су извесну функцију у служби локалног идентитета и омогућавале чак и сасвим беззначајним градовима да се бар на неки начин уклопе у постојећи идеолошки систем.

За титуле и ривалитет између градова се може рећи да су били манифестије грађанске свести и снаге локалног идентитета. Важно је стога још једном приметити како је у науци често о овом феномену доношен сасвим супротан закључак. Забринутост и агилност грађана око титула и престижа њиховог града су се парадоксално тумачили управо као недостатак јавне свести и пропадање јавног живота. Али једна објективна анализа мора узети у обзир и ставове самих актера. Мада су ове и друге манифестије градског идентитета могле да попри-

ме претеране размере и изазову неки облик римске интервенције, то не значи да су нормалним условима, када их није практио експрес, градске титуле посматране као нешто неодмерено или непотребно. Неки од грчких ретора и писаца онога времена заиста имају озбиљне примедбе на претераност коју су у вези са почастима и титулама показивали њихови суграђани.⁴⁵ Поново, треба подсетити да се притужба односи на екстремне манифестације једне појаве која је имали и свој потпуно нормалан и примерен облик. А људи од којих је критика потекла били су истакнути интелектуалци, никако типични грађани. Маса обичних људи тешко да је делила њихове ставове. Кроз титуле, становници малоазијских градова су изражавали своје виђење себе, свог града и места које је он заузимао у односу на остale.

Nemanja Vujičić

“THE FIRST CITY OF ASIA AND THREE TIMES NEOKOROS”
Titles and the Struggle for Prestige Between the Cities
of the Province of Asia

Summary

Formal titles, which can be seen in the official documents and on the coins of the Asian cities, are one of the novelties of the early Empire — they are not encountered during Classical or Hellenistic times. Their appearance and development was tied with the spread of the Roman imperial cult in Asia Minor, a process that begins in the early years of the rule of Augustus. A formal city-title — there is some informal usage of earlier date — appears first in connection with the building of the first temple of the Augusti (the Sebastoi in Greek) in Ephesus (circa 90 AD); from this occasion there are twelve dedications, originating from the various provincial cities, in which Ephesus is addressed as “the neokoros (temple warden) city”. In the last decade of the 1st century AD, citizens of Ephesus began to refer to their city in the public context as “the first city of Asia and neokoros”. Gradually, the official titles were accepted by nearly all of the provincial cities and they become a usual component of the most public documents. In the early years, the title “neokoros” was the most esteemed part of any title and, together with the attributes “the first city” or “the first metropolis”, the cause for intense and, at times, bitter rivalry between three major urban centers of the province: Ephesus, Smyrna and Pergamon. At

⁴⁵ На пр. Dio Chrysostomos, *Or.* XXXVIII, XL, XLI; Aelius Aristides, *Or.* XXXIII 53; Cassius Dio LI 20, 6—7.

least at one occasion (in 140 AD) the direct intervention of the emperor himself was necessary to keep the conflicting cities in line.

During the 2nd and 3rd centuries there was a development of various city titles throughout the province of Asia and beyond. Once exclusive for those cities that possessed a monumental temple dedicated solely to the Augusti, the title of “neokoros” was taken over by many other cities, some of them having little (or none whatsoever) real justification for it. Especially after the time of Caracalla, the “neokoros” became one of the many purely decorative attributes that were contained in the titles. But there were many other components of, by now long and elaborate, city-titles. Through these titles the cities expressed their size (“the largest city of”), status (“free”, “having the right of asylum” etc), predominance over their neighbors (“metropolis of”), loyalty towards the emperors (“emperor-loving”) and the place they had in the common Greek (pseudo-)historical tradition. This gradual increase of the city-titles also led to the appearance of many purely decorative and meaningless attributes, used especially by the less prominent cities.

This interesting socio-historical phenomenon was and, in a sense, still is an object of the most diverse opinions and interpretations. A typical opinion is that the city-titles and the intense rivalry that was sometimes caused by them were signs of an empty civic vanity, consequence of the decline of the public consciousness and the city life in general. Some of the more objective interpretations were brought forward in the last quarter of 20th century. But the single most important moment was the publication of the ground-breaking work of Simon Price (*Rituals and Power. The Roman Imperial Cult in Asia Minor*) in 1984. Price explained the phenomenon of the Roman Imperial cult and the title of “neokoros” from the standpoint of an anthropologist and a student of the religious practice. Using the conclusions of Price, Stephen Friesen forwarded a thorough explanation of the titles phenomenon, seen as a conscious attempt by the people of Roman Asia Minor to create a full-scale hierarchy of cities. It was a hierarchy that didn’t exist in earlier times but was allegedly necessary in the new conditions of the early Roman Empire.

Another explanation, however, can be attempted, this time from the standpoint of the local communities themselves. Local identity was obviously a powerful force behind the actions of the citizens of any given city in the province of Asia. It was no historical necessity but the outcome of one specific moment that the citizens of Ephesus began to use a formal title. But once it did happen, other cities were naturally inclined to emulate it. The titles were modeled to suit the local identity, the view citizens had of themselves and their city. Thus, they necessarily encouraged local boasting and inter-city rivalries and at times prompted the direct intervention from Rome. In spite of these side-effects, the city-titles and rivalries should primarily be seen as a sign of the still healthy and vibrant public life in the cities of Asia Minor during the first three centuries of the Empire.

Ирена Ђубомировић
Философски факултет, Ниш

ЗАНАТСКА ДЕЛАТНОСТ У НАИСУ У IV ВЕКУ НОВЕ ЕРЕ

АПСТРАКТ: У овом раду треба да се покаже како је богато рудно залеђе утицало на формирање радионица у Наису и како су историјски догађаји утицали на избор предмета који су у официнама израђивани. Поново су анализирани натписи који нам расветљавају прилике у граду и његовој околини у IV веку нове ере и који нам потврђују присуство одређених кохорти и њихову делатност у рудничким дистриктима.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Наис, рударство, радионице, царска даривања, украсни предмети

Експлоатација и прерада руда била је важан сегмент економске структуре позног Римског царства. Колики је значај имало рударство за економију целог Царства указује чињеница да је, кад год би био онемогућен редован прилив метала, постојала опасност да ковање новца и привреда западну у кризу.¹ Због тога је царска власт настојала да обезбеди што боље функционисање органа власти у богатим рударским подручјима. Потреба за металима имала је предност над многим другим потребама због чега су Римљани интензивирали рударску производњу нарочито у оним провинцијама које су биле богате рудним благом. Од балканских провинција рудним залихама истицала се Горња Мезија која је важила за провинцију рудар-

¹ S. Dušanić, Army and Mining in Moesia Superior, у: *Kaiser, Heer und Gesellschaft in der Römischen Kaiserzeit, Gedenkschrift für Eric Birley*, Stuttgart 2000, 343—363.

ства, као што је Африка била земља жита.² Међу горњомезијским рудницима најзначајнији су дардански, у долинама Ибра, Топлице, Биначке Мораве, Моравице, Јужне Мораве и око изворишта Тимока. У овим рудницима копало се злато сребро, олово, бакар и гвожђе. Потреба за обрадом руда условила је оснивање радионичких и занатских центара у којима су настали бројни уметнички производи.³

Најзначајније рудне области које су гравитирале ка античком Нишу (*Naissus*) биле су територија Равне код Књажевца (*Timacum Minus*) и Беле Паланке (*Remesiana*). *Timacum Minus* је аугзилијарно утврђење и станица на путу између Ниша и Рацијарије (дан. Арчар код Видина у Бугарској).⁴ На основу објављеног епиграфског материјала са територије Равне, извесно је да античка Равна није имала муниципални статус, већ је реч о насељу чија је главна функција била да контролише и води послове рудника.⁵ Епиграфски споменици указују да је у кастелу била стационирана коњичка кохорта II Aurelia Dardanorum.⁶ Овакви одреди су посебно били погодни за чување рудника и транспорт руде. С обзиром да су варвари могли угрозити безбедност рудника јавила се потреба да се они што боље заштите. Та улога биће поверена коњичким кохортама које су у рудничке дистриктете и дуж рудничких путева постављане још крајем I и почетком II века нове ере.⁷ Епиграфски подаци потврђују и тачан распоред кохорти: две кохорте *Delmatarum* су биле стациониране у источној и централној Далмацији, две кохорте *Aureliae Dardanorum* у јужном делу Горње Мезије (*I Aurelia Dardanorum* је била у Наису, док се *II Aurelia Dardanorum* налазила у Равни). Задатак коњичких кохорти у овим рударским ре-

² И. Поповић, Кatalog у: *Античко сребро / in Antique Silver from Serbia* (ed. I. Popović), Београд 1994, кат. 13.

³ A. H. M. Jones, *The Later Roman Empire* (284—602). A social, economic and administrative survey, Volume II, Oxford 1973. (у даљем тексту: Jones, LRE), 855—865.

⁴ Опширије о овоме код: П. Петровић, Станица Timacum на путу Naissus—Ratiaria и античко насеље код села Равна, *Старинар* XXVI, 1976, 43—56; исти, *Inscriptions de la Mésie Supérieure*, vol. III/2: *Timacum Minus et la valée du Timok*, Beograd 1995, 19—50.

⁵ Епиграфски материјал је објављен у: P. Petrović, *Inscriptions de la Mésie Supérieure*, vol. III/2: *Timacum Minus et la valée du Timok*, Beograd 1995, 19—50.

⁶ IMS III/2, 66. n 7, 66. n 8, 67. n 9, 73. n 18, 74. n 19, 75. n 20, 82. n 29, 91. n. 42, 92. n 43, 93. n. 44, 94. n 45, 95. n 46, 95. n 47, 96. n 48, 97. n 47, 98. n 50, 98. n 51, 99. n 52.

⁷ S. Dušanić, Army and Mining in Moesia Superior, 351—352, v. n. 1.

вирима био је да прате и штите споро покретљиве конвоје, да извиђају терен, прикупљају храну и друге потрепштине. Потребни око заштите и организације рудника биће искључиво у надлежности кохорти до друге половине II века када ће део рудничких послова прећи у надлежност градова најближих рудницима.⁸ Поред тога што је била седиште тимочких рудника, у Равни се налазила и царинска станица.⁹ У науци је дуго преовладавало мишљење да је положај царинске станице одређен близином провинцијске границе. Такво гледиште оповргао је С. Душанић указујући да су овакви пунктови настали да би унутар провинције раздвојили територију града и царског поседа.¹⁰

Претпоставља се да су се племенити метали са подручја Равне користили и за израду предмета у наиским радионицама, али до данас није обављена никаква хемијска анализа која би ово потврдила. Веза између насеља *Timacum Minus* и Наиса епиграфски је посведочена,¹¹ као што је у насељу *Timacum Minus* забележен и боравак странаца који нису били војници, а долазили су из удаљених области.¹² Античко рударство на територији Равне и подручју Старе планине потврђено је и бројним покретним налазима.¹³ Међу пронађеним предметима су делови рударске опреме, секире — крампови, шљакишта која указују да се руда и топила. Римљани су топионице градили близу водених токова и војних логора. Огради Старе планине обилују брзацима који током целе године имају воде, док је у Равни потврђено и постојање војног логора, тако да су оба услова за рударење била испуњена.

⁸ *Idem*, 362.

⁹ С. Душанић, Организација римског рударства у Норику, Панонији, Далмацији и Горњој Мезији, *Историјски гласник* 1–2, 1980, 7–57; исти, Две римске стеле из Србије, *Зборник Народног музеја у Београду* VIII, 1975, 131–137.

¹⁰ *ИСГИ*, Историјски гласник 1–2, 1980, 40.

¹¹ *IMS III/2*, 129, n 102 = *CIL*, III, 14572.

¹² *IMS III/2*, 63 и даље; натписи сведоче о саставу становништва античке Равне, међу којима је био знатан проценат грчких досељеника, који су у средишту тимочких рудника могли наћи посао, а долазили су из Мале Азије или из трачких области. С. Душанић. Две римске стеле из Србије, *Зборник Народног музеја у Београду* 1977, 131–139. наводи да малоазијски досељеници тешко да су у овим областима радили као копачи руде јер је тај посао био изузетно тежак а мало исплатив. Пре су могли да се баве обрадом метала (рад у радионицама) или су експлоатисали каменоломе.

¹³ С. Јовановић, О античком рударењу на Старој планини, *Гласник Српског археолошког друштва* 3, Београд (1986), 199.

Други рударски центар, Ремесијана налазио се на путу *Nassisus—Serdica*.¹⁴ М. Мирковић сматра да је Ремесијана имала градску аутономију.¹⁵ Тврђа је заснована на натпису пронађеном на територији Ремесијане на коме је реч *Ulpiana* протумачена као атрибут Ремесијане који је она могла да добије за време Трајана.¹⁶ То није био случај само са Ремесијаном, већ су и неки други градови у Мезији и Тракији од цара добијали градски статус чиме би понели и атрибут *Ulpia*.¹⁷ Насупрот овом ставу је тврђа С. Душанића да Ремесијана није била град са судском самоуправом и да натписи из Северевог времена указују на зависност Ремесијане од Улпијане.¹⁸ Натписи које у Ремесијани цару Септимију Северу и члановима његове породице диже *r(es) p(ublica) sua Ulp(iana)* указују на чињеницу да је Улпијана могла бити главни град великог царског поседа.¹⁹ Натписи су постављени у Ремесијани јер је кроз њу цар пролазио на свом путу ка Улпијани. Док М. Мирковић скраћеницу R. која се наводи као *origo* неких војника легије VII *Claudia* регрутованих 195. године, разрешава као *R(emesiana)*,²⁰ С. Душанић указује да слово R. може бити почетно слово речи *r(egione)*. Потврђено је да је Ремесијана била епископско седиште, али та чињеница нас не наводи на закључак да је Ремесијана имали муниципални статус, јер су епископе имали и царски и приватни поседи.²¹ У ремесијанском дистрикту, поред сребра и олова, посебно је потврђена и експлоатација гвожђа и злата.²² Ремесијански агер је спадао у царске поседе и на истоку се простирао све до границе Горње Мезије, док се територија рудника протезала и на простор западне Тракије. Централна власт је настојала да што интензивније и брже романизује природно богата подручја како би што лакше експлоатисала руде.

¹⁴ О Ремесијани види следеће радове: П. Пејић, Прилог топографији Ремесијане, *Нишки зборник* 11, 1992, 79–83; С. Гушић, Урбанизам Ремесијане од I до VI века, *Саопштења XIX* (1987), 21–35; Г. Милошевић, Ремесијана — слика једног античког града, *Пешчаник* 2, Ниш 2004, 121–133; Ђ. Мано Зиси, Љ. Поповић, Бела Паланка (Remesiana), *Старијар IX–X* (1958–1959), 381–382.

¹⁵ М. Мирковић, Провинцијски сабор Горње Мезије, ЗФФ XI-1, Београд 1970, 83–89.

¹⁶ *IMS IV*, 101, n 69 = CIL, III, 1685

¹⁷ М. Мирковић, ЗФФ XI-1 (1970), 87.

¹⁸ С. Душанић, *Историјски гласник* 1–2 (1980), 31.

¹⁹ Исти, Из историје римског рударства у Горњој Мезији, *Археолошки весник* 28 (1977), 163–177.

²⁰ М. Мирковић, ЗФФ XI-1 (1970), 87. n 25

²¹ С. Душанић, *Историјски гласник* 1–2 (1980), 31 n. 173

²² Исто, 32. n. 178

То је један од главних разлога због којих је и територија Ремесијане добила топоним *Dalmates*.²³ Будући да је вађење руде изнајмљивано ситним закупцима, док су производњу метала монополисале царске радионице, врло је могуће да су Далмати могли наћи посао у наиским радионицама у које се сливао метал из оближњих рударских окана. Према подацима које пружа Прокопије²⁴ у ремесијанској области (*chora Remesianensis*), обновљено је око 30 кастела,²⁵ што указује да је експлоатација руде у овој области настављена и у периоду позне антике.

Од племенитих метала израђивани су разноврсни уметнички предмети, посуђе и накит, а кован је и новац. Занатски центри, које су у провинцијама успоставили Римљани, израђивали су предмете по укусу освајача. Међутим, упоредо са радом ових радионица, локалне занатлије су производиле предмете према страним узорима који су одговарали потребама локалног становништва. Спис *Notitia dignitatum* потврђује да се у Наису налазила радионица (*fabrica armorum*) за производњу војне опреме.²⁶ Радионице су подизане у близини рудника из којих су се добијали метали, потребни за израду оружја, пре свега гвожђе. Фабрике су биле организоване као делови војних јединица и њима су управљали надзорници. Оружјем, које се производило у радионицама у Наису, снабдеване су војне јединице дуж Дунава. Постојање једне такве *fabrica armorum* у граду било је значајно и за владаре који су пролазили кроз Наис. Јулијан Апостата, спремајући се за сукоб са Констанцијем, боравиће у Наису од октобра до краја новембра 361. године.²⁷ Избор овог града, да у њему борави неко време пре сукоба са Констанцијем, није био случајан. Најважнији су били војни разлози, будући да је у Наису могао да попуни своје трупе ретрутуюћи илирске и друге војнике, који су могли да пролазе кроз град. За Јулијана је, у току грађанског рата, од велике важности морало да буде и контролисање радионице војне опреме каква је постојала у граду.

²³ S. Dušanić, *Arh. vestnik* 28, 165—167. n. 39; Procop. *De aed.* IV 4, употребио је за Ремесијану овај топоним.

²⁴ Procop. *De Aed.* IV, 1, 32; 6,19 превод: Ф. Баришић, *Византијски извори за историју народа Југославије* I, 63.

²⁵ Подробније о ремесијанским кастелима код П. Петровић, *Ниш у античко доба*, Ниш (1976), 109; Ф. Папазоглу, *Средњебалканска љемена у преримско доба*, Сарајево (1964), 198—199.

²⁶ *Not. dig.* XI, 37.

²⁷ О боравку Јулијана Апостате у Наису видети рад: W. E Kaegi, The Emperor Julian at Naissus, *L'Antiquité classique* XIV (1975), 161—171.

Најпознатији предмети од племенитих метала произведени у нишкој радионици су Лицинијеви сребрни тањири израђени поводом царевих деценалија 316/17. године.²⁸ Тањири су за-право колотасте зделе са натписом *Licini Auguste semper vincas* иза кога је у пунци печат са ознаком *Na/iss(us)*. Средишњи део зделе украшен је венцем, у чијем центру је натпис у два реда *Sic X/sic XX*.²⁹ Осамдесетих година XX века у нишкој тврђави пронађено је неколико шамотних калупа који су могли да послуже за ливење ових тањира. Ови налази указују и на то да су се радионица и пећи за топљење метала налазиле изван градских бедема. Ови објекти откривени су приликом ископавања током 1972. године на територији северно од Арсенала. Недалеко од пећи, испод пода просторије пронађене су две оставе. Прва остава је чувана у дрвеном сандуку (сачувана је брава), који је временом иструнуо и у њој су чуване три бронзане посуде и 10 крстастих фибула, 5 калупа од шамота за ливење металних посуда, делови статуeta, бакарне жице и др. На основу налаза може се претпоставити да је реч о радионици и инвентару мајстора. У другој остави чуван је новац кован у периоду између 383. и 392. године. Сачуван је и најмлађи примерак из времена Аркадија (395—408). Претпоставља се да су предмети у оставама сакривени пред најездом Гота.³⁰ И у другим центрима (*Carnuntum, Lovere, Diana*) производили су се овакви предмети од стакла, бронзе или олова без натписа, тако да су први официјелни производи са натписима биле ове зделе из нишке официне.³¹ Оригиналне посуде требало је да буду додељене заслужним појединцима као царска *donativa*, међутим, како је Лициније после пораза у сукобу са Константином напустио град, зделе нису подељене. Ове нишке посуде послужиле су као узор за израду сличних у неким радионицама и на западу и на истоку и претпоставља се да су тамо доспеле као део личне својине појединача који су долазили са територије Балкана.

²⁸ О години прославе Лицинијевих деценалија види: М. Мирковић, *Зборник Филозофско-факултета*, XII/1 (1974), 145—150; *idem*, *Decennalia des Licinius und die Schlacht bei Cibalae*, *Živa antika* 47 (1997), 145—158; М. Васић, *ЗНМ* VIII (1975) 221—228.

²⁹ Види: М. Мирковић, *ЗФФ* XII-1, Београд (1974), 145. 1974; П. Петровић, *Старинар XXVI*, Београд (1976), 127, сл. 52; Р. Петровић, *IMS vol. IV*, Beograd (1979), 129, 133.

³⁰ *Античко сребро / Antique Silver*, 1994, кат. 265—267;

³¹ I. Popović, The activity of the Naissus workshop in the fourth century and the finds of the valuable objects from the western provinces of the empire, *Ниш и Византија* IV, (2006), 113—126.

Официне за израду сребрног посуђа у Наису почеле су да раде у првим деценијама IV века, да би своју делатност наставиле и за време владавине Константинових наследника.³² Поводом прославе деценалија Константина II и Криспа израђени су здела и плитки тањир који су пронађени у богатој остави сребрног посуђа откривеној у Кајзераугсту (*Castra Raurica*) у Швајцарској. На једном тањиру из ове оставе налази се име мајстора, а пунцираним словима убележено је и име града и тежина: EVTICIVS NAISSI PV. Потврђено је да је тањир израђен поводом прославе Констансових деценалија 342/343. године, када су браћа могла да буду у пролазу кроз Наис, јер су крајем лета 343. године учествовали на сабору у Сердикама.³³ Наиме, на нишком тањиру налазе се декоративни елементи који се јављају само још на Аријаднином тањиру из Кајзераугста и на једном тањиру из трезора у Шкотској, тако да су модел по коме је израђен нишки примерак владари могли да понесу са собом.³⁴

За производњу предмета од племенитих метала нишке радионице су се могле снабдевати сировинама из оближњих рудника. Сребрне руде, бакра и гвожђа било је на територији Старе планине и у долини Тимока одакле је руда интензивно експлоатисана.³⁵ Поред сребрног посуђа у нишкој радионици израђивани су и различити украсни предмети и накит. Нарочито су израђиване фибуле, које се од II и III века срећу у различитим типовима и варијантама, као и од различитог материјала. У овом периоду и војнички појасеви били су укращавани фибулама посебно у Панонији и Илирику, где су чинили саставни део униформе.³⁶ Фибуле су углавном израђиване од бронзе, али је било и луксузних примерака и од злата и сребра.³⁷ Ефекат луксузца и раскоши могао је бити постигнут и на примерима бронзаних позлаћених фибула. Поступак оплемењивања бронзе златом често је коришћен у току IV века и то нарочито у случају масивних крстастих луковичастих фибула. Овакве фибуле израђене од племенитих метала вероватно су биле царска

³² И. Поповић, Каталог у: *Античко сребро*, 61.

³³ О овоме види: T. D. Barnes, *Athanasius and Constantius: theology and politics in the Constantinian empire*, Harvard University Press Cambridge Massachusetts, London (1993), 71—81.

³⁴ И. Поповић, *Ниши и Византија* IV (2006), 122.

³⁵ С. Јовановић, ГСАД 3 (1986), 195—199.

³⁶ *Античко сребро / Antique Silver*, 53.

³⁷ И. Поповић, *Римски накит у Народном музеју у Београду II, Златан накит*, Београд: Народни музеј, (1996), 48—50.

donativa и даривање су истакнутим официрима или цивилним службеницима.

Посебан тип фибула са гребенастим луком, слабо развијеним бочним луковицама и главом у облику полуокружне плочице пронађен је у Блацу недалеко од Прокупља и има аналогоје са налазом из Тријера.³⁸ И. Поповић сматра да је фибула израђена за Константинова царска *donativa* после његове победе над Лицинијем у *Campus Ardiensis*-у у Тракији крајем 316. године.³⁹ С обзиром да је фибула из Блаца најсличнија онима из Келна и Тријера, које су даривање поводом Константинових деценалија прослављених 25. јула 315. године, претпоставља се да су исти мајстори израдили и фибулу из Блаца у част Константиновог тријумфа над Лицинијем. Ипак, то не значи да је фибула из Блаца произведена у радионици у Тријеру, већ је врло могуће да су занатлије из царске радионице у Тријеру премештене у Наис, где су заједно са локалним мајсторима произвели фибуле, у радионици у којој су већ настајали други официјелни предмети.⁴⁰

Током археолошких ископавања која су обављена на кастроантичкој некрополи у Јагодин-мали 1958. године пронађена је једна бронзана крстаста фибула са позлатом и орнаменталним садржајем на луку.⁴¹ Ова фибула посебно је значајна јер је једини примерак са портретном представом на територији Горње Мезије. Сличне крстасте фибуле, али без портрета, пронађене су у Тврђави.⁴² Фибула из Јагодин-мале је у горњем делу украшена плитко урезаним геометријским орнаментом који је распоређен између три кружна медаљона. У медаљонима су приказана три мушка портрета.⁴³ Број портрета на сличним фибулама могао је бити различит: један, три, четири, пет, девет и десет. У овом случају ради се о типу фибуле са три лица какав је посведочен и у Бугарској и у околини Базела. Три портрета могу бити представе Константинових синова Константина II, Констанција II и Констанса. Фибуле с овим портретима вероватно су настале у периоду између смрти Кон-

³⁸ *Idem*, 227.

³⁹ *Idem*, 233.

⁴⁰ *Idem, Certain Traits of the Roman Silver Jewelry Manufacture in the Central Balkans, Старинар XLVII* (1996), 139—154.

⁴¹ А. Јовановић, О проблему фибула са портретима, *ЗФФ XIII-1*, Београд (1976), 43—50

⁴² Исти, Крстасте фибуле из Народног музеја у Нишу, *ЗНМ VIII*, Београд (1975), 235—245

⁴³ Исти, *ЗФФ XIII-1* (1976), 239, сл. 1 и 2

стантина I, маја 337. и смрти Константина II 340. године. Фибуле су могле бити израђене поводом проглашења тројице Цезара за Августе септембра 337. године. Овакве фибуле владари су додељивали заслужним лицима из војне или цивилне службе поводом неке своје прославе (*decennalia*, *vicennialia* или проглашење за Цезаре и Августе).⁴⁴ Таква царска *donativa* до-приносила су афирмацији чланова царске куће, чemu су прибешавали владари из куће Флавијеваца. Будући да су налази ових фибула били концентрисани у одређеним регионима отвара се могућност постојања центара у којима су они израђивани. Фибуле са портретима пронађене у Наису и његовом ширем окружењу указују на то да ови предмети потичу из нишке радионице где су израђивани и други предмети за царска даривања.⁴⁵

Поменути сребрни тањири Лицинија израђени су као царска *donativa* и владар их је поклањао својим службеницима да би обезбедио њихову лојалност. Поред тањира, израђивано је и „прстење оданости“ на којима су посведочени натписи сличне садржине.⁴⁶ Два примерка овог „прстења оданости“ пронађена су на путу од Наиса ка Сердики, у граду Ремесијани. Константин је кроз овај град морао проћи на свом путу према Сердики, у којој је боравио, како је потврђено, почетком децембра 316. године.⁴⁷ Радионице у Наису, које су производиле и сребрне тањире за Лицинијеве деценалије могле су да производе и наведено прстење. Један од примерака пронађених у Ремесијани био је мањих димензија, лошијег квалитета злата и нешто другачијег облика у односу на остale примерке.⁴⁸ Слабији квалитет овог прстена могао би се објаснити приликама у којима је настао у некој од нишких радионица. Наиме, до производње је могло доћи одмах пошто је Наис припао Константину, а будући да сукоб између двојице владара није био окончан није било ни потребне контроле племенитих метала која је обавезно спровођена. Потврђено је да је Константин у Наису боравио 25. јула 319. године када је пролазећи кроз Ремесијану

⁴⁴ *Isčio*, 48.

⁴⁵ О овоме види радове: И. Поповић, Делатност нишке радионице у IV веку и налази драгоцености из западних провинција Царства, *Ниш и Византија* IV, 2006, 113—126; Исто, “Fidelity rings” to the Emperors of the Constantian house, *Starinar* L (2000 изд. 2001), 187—199; Исто, Specific variants of gold and silver early zwiebelknopf fibulae from eastern Serbia, *Starinar* LIII—LIV, 2003—2004, 225—239.

⁴⁶ I. Popović, *Starinar* L (2001), 194—195.

⁴⁷ *Cod. Theod.* I, 1.

⁴⁸ I. Popović, *Starinar* L (2001), 192—193.

могао да дарује ово прстење.⁴⁹ Вероватно је Константиново „прстење оданости“ даривано како би се потврдила и осигуравала лојалност војних трупа (у Галији и германским провинцијама) и да би владар придобио на своју страну неке истакнуте војне команданте који су могли бити у редовима Лицинијеве војске у Панонији и Средоземној Дакији.

Приликом боравка у Наису, септембра 339. године,⁵⁰ припремајући се за обрачун са Константином II, Констанс је могао доделити „прстен верности“ неком високом официру легије VII Флавија, како би на тај начин обезбедио његову оданост.⁵¹ Овај прстен, иако пронађен у Виминацијуму, вероватно је израђен у нишкој радионици приликом поменутог Констансовог и Констанцијевог дужег боравка у граду. Наиме, Констанс је следио пример свог оца, који је ово прстење даривао поводом сукоба са Лицинијем, док је Констанс исти овакав метод користио како би потиснуо свог брата.

Важно је поменути и Аркадијев печатни прстен пронађен у Нишкој бањи педесетих година XX века.⁵² Сребрни прстен се чува у Народном музеју у Нишу (инв. 110/V) и на њему је приказан мушки портрет у профилу налево са дијадемом на глави.⁵³ На прстену се налази натпис који је раније читан на следећи начин: *Iste anulus ART sig()*, под претпоставком да би група ART требало да означава име власника печатног прстена и то би могла да буде особа са именом *Artemidoros* или *Artemius*, док је SIG скраћеница за *sigillum*.⁵⁴ И. Поповић предлаже прихватљивије читање натписа и слово T у речи ART замењује словом C јер су и доњи и горњи крај слова лучно повијени, тако да га то разликује од слова T у првој речи *iste*.⁵⁵ С унетом изменом натпис би гласио: *Iste anulus ARC sig()*, тако да би могао да буде протумачен и преведен на следећи начин: *Iste anulus Arc(adii) sig(illum)* тј. „Овај прстен је Аркадијев печат“. Стога, печатни прстен није морао припадати неком приватном лицу, већ можда цару Флавију Аркадију (383—408), коме је отац Теодосије I оставио на управу источни део Царства.⁵⁶ Пр-

⁴⁹ *Cod. Theod.* II, 15.1; 16.2.

⁵⁰ *Cod. Theod.* XIV, 8.1.

⁵¹ I. Popović, *Starinar* L (2001), 187—199.

⁵² I. Popović, Arcadius' signet ring from Naissus, *Niš i Vizantija* V, Niš (2007), 243—250.

⁵³ S. Drča, *Arheološko blago*, (2004), 190, kat. 138.

⁵⁴ P. Petrović, *IMS* IV, 140, n 141.

⁵⁵ I. Popović, *Niš i Vizantija* V (2007), 245.

⁵⁶ Опширније о овоме види: Jones, *LRE*, 170—216.

стен није био део царског гробног инвентара и зато се поставља питање како је доспео на територију Наиса. Ивана Поповић сматра да се одговор налази у сложеним историјским околностима тога времена. Пошто су Теодосијеви синови у тренутку његове смрти били млади добили су туторе. Старијем Аркадију тутор је био Руфин, док је млађем Хонорију додељен Стилихон.⁵⁷ Стилихон је био способан германски војсковођа који није пристао да преда Средоземну Дакију и Македонију источном делу Царства, због чега се сукобио са Руфином. Стилихон је склопио савез са Готима, а потом је успео да на своју страну придобије и цара Аркадија који је уклонио свог тутора Руфина. Међутим, Аркадије је почeo да уклања варваре из војске и административне управе, што је довело до њиховог отпора. Могуће је да је у таквим условима сталних сукоба између варварских војсковођа, али и војних заповедника и самих владара, поменути печатни прстен цара могao бити додељен неком од варварских вођа као потврда савеза или је у питању био начин комуникације са владарем. Будући да је Наис био најзначајнији град у региону, а улазио је у састав провинције Средоземна Дакија чије је припајање источном делу Царства и довело до сукоба између царевих тутора, могуће је да је прстен додељен управо у овом граду. Прстен је могao настати у варварској средини, а вероватно га је цар доделио неком варварском команданту како би обезбедио његову лојалност.

У околини Наиса пронађени су и разноврсни украсни предмети, углавном накит израђен од сребра или злата. Међу налазима се посебно издвајају сребрна наруквица у облику змије нађена у Кутини код Ниша;⁵⁸ златне минђуше пронађене у Доњој Врежини код Ниша и примерак минђуша у облику жичаног привеска на који је навучен звонолики украс од лима из IV века пронађен у Ремесијани.⁵⁹ Минђуше у облику затворене карике са пребаченим и спирално намотаним крајевима из IV века нађене су у Нишкој Бањи и на Градском Пољу у Нишу.⁶⁰ Цилиндричне перле од златног лима познате су још из хеленистичког периода, а пронађене су на локалитету Виник код Ниша (датоване су на крај III и почетак IV века).⁶¹

⁵⁷ Jones, *LRE*, 172—173.

⁵⁸ И. Поповић, Каталог у: *Античко сребро*, кат. 117, 118

⁵⁹ И. Поповић, *Златан накит*, 17.

⁶⁰ А. Јовановић, *Накит у римској Дарданаји*, Београд 1978, 40, кат. 20, 21, сл. 69.

⁶¹ И. Поповић, *Златни накит*, 22.

Сви ови примерци накита из околине Ниша настали су према хеленистичким узорима, што се може објаснити приливом великог броја придошлица из источних провинција, који су могли да буду и златари у локалним центрима.⁶² На пронађеном накиту није утиснуто име радионице у којој је израђен, а досадашњи налази нису довольни да бисмо могли да створимо јасну слику о производњи у нишким тореутским и златарским радионицама у периоду касне антике.

Нишка официна у којој се обављало ливење и прерада племенитих метала дugo је била активна. Пронађена је полуѓа од злата из Трансильваније на којој се налазе имена службених лица која су контролисала квалитет и тежину метала. Име мајстора забележено на полузи прочитано је као *Eutropius*, а полуѓа је датована у 379. годину. На полузи је печат с натписом *Nais(s)i* и представа богиње заштитнице града што указује да је произведена у радионици у Наису.⁶³

Иако се Наис налазио у провинцији Средоземној Дакији, богати рудници у ремесијанском агеру, чија се територија простијала на западну Тракију, утицали су да град више гравитира ка свом богатом рудном залеђу тј. ка Тракији. Експлоатација и прерада руде условили су оснивање развијених радионичких и занатских центара за прераду богатих залиха скупоцнене руде. Видели смо да је и град Наис био један такав центар занатске производње.

⁶² И. Поповић, Каталог у: *Античко сребро*, 31; И. Поповић, *Златан нација*, 31.

⁶³ Јелена Кондић, Касноантичко сребро, у *Античко сребро*, 61.

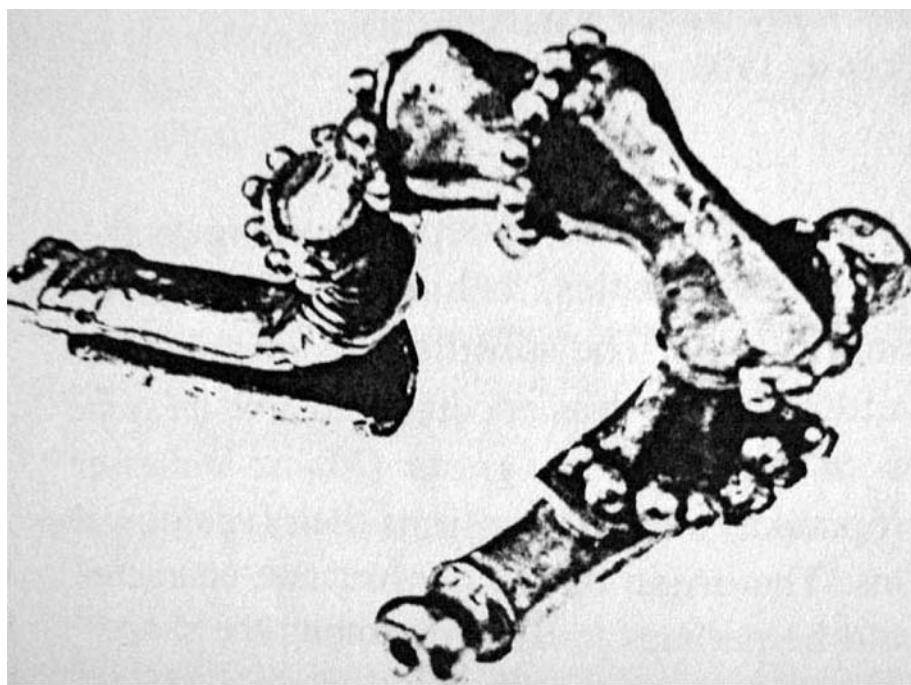
Слика 1. Лицинијев тањир из Наиса

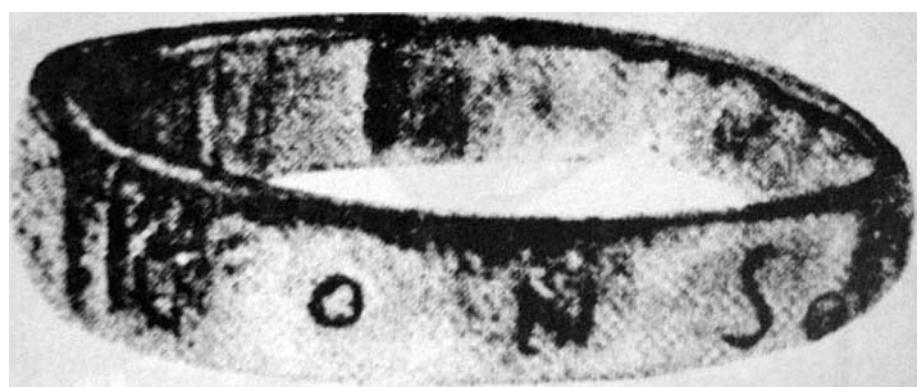
Слика 2. Сребрни тањир из Наиса

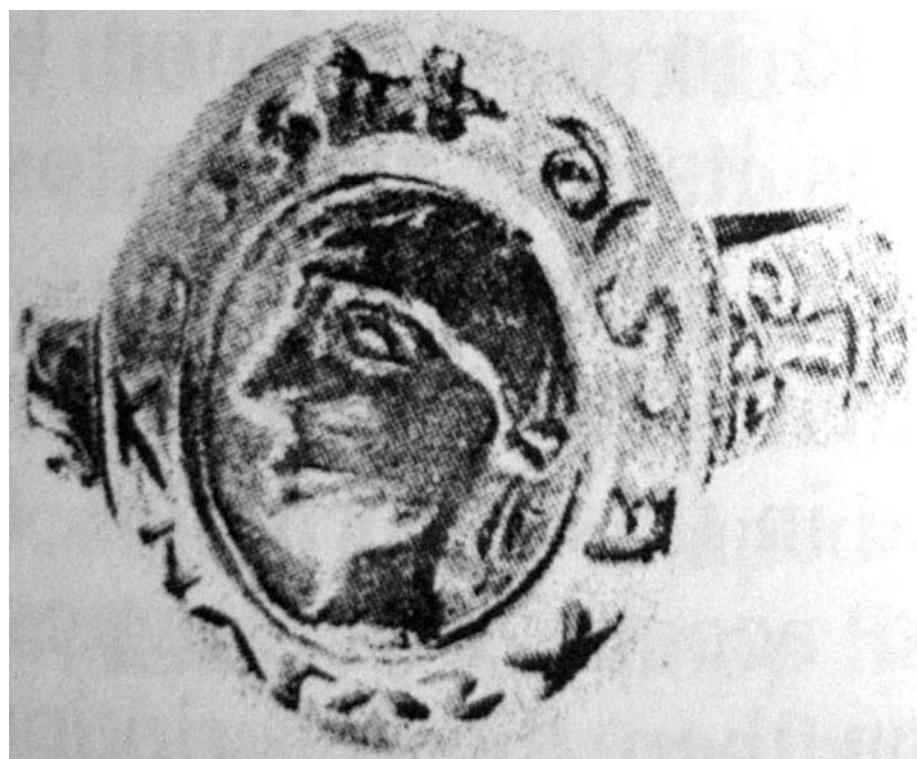
Слика 3. Шамотни калуп из Наиса

Слика 4. Фибула из Блаца

Слика 5. Константинов прстен оданости из Ремесијане

Слика 6. Аркадијев печатни прстен из Наиса

Irena Ljubomirović

THE ACTIVITY OF CRAFTSMEN IN NAISSUS
IN THE FOURTH CENTURY A. D.

Summary

During the third and fourth century Naissus became an important political, economic and military centre. The town was an important crossroads and halting place on the transcontinental road, while the Nišava River made the development of river traffic possible. The economic and material prosperity of the town in the fourth century attracted skilled craftsmen who improved manufacture in the town workshops. The geopolitical and strategic position of the town, as well as its economy, influenced conflicting emperors in their efforts to establish a protectorate over this territory. At that time they used the workshops in the town for the manufacture of munitions. The Emperors also needed different objects as gifts and to avoid transporting them at long distances they used the services of local craftsmen in the city workshops.

The paper lists most of these finds.

Самир Аличић

Правни факултет, Нови Сад

ГРАНИЦЕ ПОЈМА АКВИЛИЈАНСКЕ ШТЕТЕ
(*DAMNUM*) У КЛАСИЧНОМ РИМСКОМ ПРАВУ.
Правно-терминолошка анализа

АПСТРАКТ: У овом раду разматра се значење речи *damnum* у текстовима класичних римских правника који се односе на одговорност по Аквилијевом закону (*lex Aquilia*) за противправно уништење или оштећење туђе ствари (*damnum iniuria datum*). Значење израза *damnum* разматра се са два аспекта: негативног одређења овог појма, односно шта се не подразумева под *damnum*, и позитивног, односно на који начин класични правници дефинишу овај појам. Аутор најпре анализира однос израза *damnum* са другим правнотехничким изразима, чије значење представља лимите појма *damnum*: *ruptio*, *contumelia*, *impensa*, *lucrum*. Посебан део рада посвећен је одређењу значења појма *damnum* од стране класичних правника. Они га дефинишу као умањење имовине (*demutatio patrimonii*), и као губитак неке имовинске корисности (*commodum*).

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *damnum*, *contumelia*, *ruptio*, *impensa*, *lucrum*, *commodum*, *lex Aquilia*, штета, римско право.

1. Увод. Појам *штете* (*damnum*) римски правници су изградили углавном на основу аквилијанске одговорности. Иако се термин *damnum* помиње још у Закону XII таблица,¹ ширу примену добио је захваљујући Аквилијевом закону (*lex Aquilia de damno*), плебисциту непознатог датума, донетом вероватно у првој половини трећег века п.н.е., који санкционише противправно наношење имовинске штете, пре свега путем оштећења и уништења туђе ствари. Као што је опште познато, овај закон поставио је темеље римског и савременог одштетног

¹ VIII.16; XII.3; August., de civ. Dei 21.11; Cicero, *De Oratore* 1.149.

права. Упркос огромном значају, Аквилијев закон није сачуван у оригиналу. Ипак, о његовој садржини детаљно нас информишу класични извори.² Наравно, концепт *damnum* нашао је примену и у другим областима права, али његов значај остаје највећи на плану права накнаде противправно нанете имовинске штете.

Аквилијанска *штета* (*damnum*) до сада је интересовала романисте углавном са аспекта процене висине одштетног износа (*aestimatio damni*), при чему су разматрани најразличитији аспекти: процена вредности уништене или оштећене ствари, смањење вредности других ствари, афективна вредност ствари, изгубљена добит, трошкови настали услед оштећења ствари или телесне повреде лица, итд.³ Међутим, правнотехничком и

² D.9.2.1pr ULPIANUS libro octavo decimo ad edictum *Lex Aquilia omnibus legibus, quae ante se de damno iniuria locutae sunt, derogavit, sive duodecim tabulis, sive alia quae fuit: quas leges nunc referre non est necesse*. § 1. *Quae lex Aquilia plebiscitum est, cum eam Aquilius tribunus plebis a plebe rogaverit.* (Улпијан, из осамнаесте књиге о едикту: Аквилијев закон је дероџирао све законе који су йре њега донети о проправно учињеној штети, како Дванаест таблица, тако и друге који су постоеали; на које законе сада није потребно освртати се. § 1. Споменути Аквилијев закон је плебисциј, будући да ћа је Аквилије, плебејски трибуни, предложио плебсу. Види и G.3.210 и I.4.3pr); D.9.2.2pr GAIUS libro septimo ad edictum provinciale *Lege Aquilia capite primo cavetur: ut qui servum servatve alienum alienatve quadrupedem vel pecudem iniuria occiderit, quanti id in eo anno plurimi fuit, tantum aes dare domino damnas esto*: § 1 et *infra deinde cavetur, ut adversus infitiantem in duplum actio esset.* (Гај, из седме књиге о провинцијском едикту: У првом послављу Аквилијевог закона је предвиђено: „ако неко роба или робињу друゴда или друге, чејвороножну животињу или марвинче, проправно убије, колико је то у оног години највише вредело, шолико новца нека буде осуђен да даде господару.” § 1. И затим је даље прописано, да штукса пропав оноћ који пориче буде на двоструки износ.); G.3.215 CAPITE SECUNDO ADVERSUS ADSTIPULATOREM, QUI PECUNIAM IN FRAUDEM STIPULATORIS ACCEPTAM FECERIT, QUANTI EA RES EST, TANTI ACTIO CONSTITUITUR. (Другим послављем је пропав адстипулатора, који учини акцептацију ради изиздавања стипулатора, колико та ствар вреди, на шолико установљена штуба.); G.3.216 ...EA LEGE ADVERSUSS INFITIANTEM IN DUPLUM AGITUR. (...то овом закону штукса пропав оноћ који пориче је на двоструки износ; D.9.2.27.5 ULPIANUS libro octavo decimo ad edictum *Tertio autem capite ait eadem lex Aquilia: Ceterarum rerum praeter hominem et pecudem occisos si quis alteri damnum faxit, quod usserit fregerit ruperit iniuria, quanti ea res erit in diebus triginta proximitis, tantum aes domino dare damnas esto.*” (Улпијан, из осамнаесте књиге о едикту: У трећем, так, послављу Аквилијев закон исцело тако каже: „Ако би неко учинио штету пошто би проправно смилио, сломио или унишилио, колико је та ствар вредела у пропеклих тридесет дана, шолико новца нека буде осуђен да даде господару.”).

³ Нпр.: G. Valditara: *Superamento dell'aestimatio rei nella valutazione del danno aquiliano ed estensione della tutela ai non domini*, Milano 1992; G. Valdita-

лингвистичком значењу појма *damnum* је посвећено мало радова.⁴ Остављајући по страни питање процене висине одштетног износа, у овом раду бавићемо се правнотехничким значењем израза *damnum* у римским правним текстовима о аквилијанској одговорности из класичног периода.⁵ Питање значења овог израза је од великог правног значаја, јер је постојање *damnum*-а један од услова за настанак аквилијанске одговорности. Ако у одређеном случају нема *damnum*-а, то значи да не може ни бити осуде по тужби из Аквилијевог закона чак ни ако су испуњени остали услови за аквилијанску одговорност, те се питање процене штете не може ни поставити.⁶

ra: *Dall'aestimatio rei all'id quod interest nell'applicazione della condemnatio aquiliana; La responsabilità civile da atto illecito*, Torino 1995, стр. 76—87; R. Wittmann: *Die Körperverletzung an Freien im klassischen römischen Recht*; München 1972; R. H. Below: *Die Haftung für lucrum cessans im römischen Recht*; München 1964, стр. 7—45; F. Pringsheim: *Die Verletzung Freier und die "lex Aquilia"*; SDHI XXVIII, Romae 1962, стр. 3—13, S. Tafaro: *La interpretazio ai verba "quanti ea res est" nella giurisprudenza romana. L'analisi di Ulpiano.*; Napoli 1980; C. Bontemps: *Essai sur la théorie des dommages et intérêts en droit romain et dans les droits savants. Thèse.*; Paris 1968.

⁴ D. Liebs: *Damnum, damnare und damnas* (*Zur Bedeutungsgeschichte einiger lateinischer Rechtswörter.*); ZSS 85/1968, стр. 173—252; D. Daube: *On the Use of the Term *damnum**, Collected Studies in Roman Law, Frankfurt a. M., 1991, стр. 279—339. (прештампано из: *Studi in onore di Siro Solazzi nel cinquantesimo anno del suo insegnamento universitario*, Napoli 1949, стр. 93—156).

⁵ Под класичним периодом подразумеваћемо класични период у развоју римског права. Подсећамо да се он не поклапа са класичним раздобљем римске књижевности. Под класичним периодом римског права романисти подразумевају приближно првих 230 година нове ере.

⁶ У сачуваним цитатима, реч *damnum* налазимо само у трећем поглављу Аквилијевог закона. Ипак, нема сумње да је цео Закон схвatan као *закон о штети* (*lex Aquilia de damno* — D.9.2.1pr), на шта указује и Гајева констатација да се и друго поглавље Закона, које у класичном периоду више није било у примени а у коме се говори о одговорности адстипулатора који без сагласности повериоца опрости дуг дужнику, односило на штету (*qua et ipsa (scil. secunda) parte legis damni nomine actionem introduci manifestum est* — G.3.216). M. F. Cursi: *Iniuria cum damno (antigiuridicità e colpevolezza nella storia del danno aquiliano)*, Milano 2002. 147—165, стр. 210. Биркс сматра да *damnum* није услов за одговорност по првом поглављу Закона. По овом аутору, чињенице да су роб или животиња убијени (*occisus*) и да постоји *iniuria* једини су потребни услови за осуду по овом поглављу Закона, а *damnum*, тј. умањење имовине које је претрпео господар, има значаја само за могућност процене штете. Дакле, у случају убиства оistarелог или болесног роба који је представљао само терет за господара, или животиње која је и мртва имала вредност у виду меса и коже, делинквент би могао бити осуђен иако за власника није наступао материјални губитак. Међутим, не би се могла извршити процена губитка (*damnum*) који је власник претрпео, те делинквент не би могао бити принуђен да плати износ штете. У трећем поглављу Аквилијевог закона, међутим, *damnum* је један од четири услова за само постојање одго-

У тексту који следи, покушаћемо најпре да утврдимо шта се **не** подразумева под *штетом* у аквилијанском смислу. Након негативног одређења, настојаћемо да откријемо шта класични правници подразумевају под штетом у позитивном смислу, и да ли одређују појам *damnum* и на који начин.

До одговора на ова питања покушаћемо да дођемо путем анализе текстова у којима се *damnum* супротставља правнотехничким изразима чије поље примене представља границу употребе појма *damnum* (*ruptiones, contumelia, impensa, lucrum, contumodum*).

2. *Damnum – rupitiones*. Изразом *damnum* означава се **уманење или ѡубашак имовине, а не физичко оштећење ствари**. Проблем етимологије израза *damnum* сам је по себи занимљив, и дugo је заокупљао пажњу како романиста тако и лингвиста. Данас он изгледа решен извођењем порекла речи *damnum* од корена **dap-*, уз указивање на везу са праиндоевропском речју **dapnōm*⁷ и латинским изразом *daps* (свештена ѡозба која се чини уз велике издатке, *расићање* у част богова).⁸ *Damnum* настаје спајањем основе *dap-* и суфикса *nom:* *damnum* < **dap-nom*.⁹ Ова етимологија је данас општеприхваћена од стране лингвиста, и тиме су изгубиле подршку како традиционална (до XIX века једина) етимологија од израза *ademptio* и *diminutio* која се заснива на Вароновим разматрањима, тако и неке новије теорије.¹⁰

ворности, уз *iniuria, datum* и *corpore*. Р. Birks: *Ulpian 18 ad edictum: introducing damnum iniuria*, Collatio ivris romani I, Amsterdam 1995, стр. 21—22. Изгледа да се овде ради о вештачком правном проблему, јер га класични правници нису постављали. Они су полазили од питања, да ли у конкретном случају неко може бити принуђен да накнади штету или не, а не да ли може бити осуђен. Другим речима, занимао их је коначни исход. За постојање обавезе накнаде штете по пресуди, постојање имовинског губитка на страни оштетеног било је услов по свим поглављима закона.

⁷ Тако, Liebs, *op. cit.*, стр. 189—193. и Е. Бенвенист: *Речник индоевропских устаниова (йивреда, сродство, друштво, власи, право, религија)*, Превео с француског и поговор и допунске напомене написао Александар Лома, Сремски Карловци — Нови Сад 2002, стр. 47—49, 402—404.

⁸ Бенвенист, *ibid.*

⁹ Од праиндоевропског корена **dap-* изведена је реч *daps*, која у почетку значи *жртвена ѡозба*, да би касније почела да означава *узалудни издашак* у ширем смислу. *Damnum* (**dap-nom*) извorno означава *оно што је йошрошено* *йуриком daps-а*, да би касније почело да означава и *узалудни ћрошак, ѡубашак* у ширем смислу, и, на крају, *штету*. *Damare*, које је у почетку означавало *јринудиши неко да јрејтии damnum* временом почиње да значи *осудиши*. Бенвенист, *ibid.*

¹⁰ Од новијих теорија, вреди споменути следеће. Једно време је владајућа била теорија која је изводила порекло израза *damnum* од **da-menom*, ста-

Ниједна од теорија о пореклу израза *damnum*, како она данас прихваћена, тако ни оне које су раније биле у оптицају, не указује да би његово изврнто значење било *оштећење* (ствари). Утолико више зачуђује што је израз *damnum* у Аквилијевом закону дуго времена (почевши од средњег века па све до пре неколико деценија) скоро једногласно превођен као *физичко оштећење, штета нанета на ствари*. У складу са тиме, створен је и израз *damnum corpore corpori datum* (*оштећење нането телом телу*) којим се традиционално означава аквилијански казуалитет. Овакво становиште потиче од погрешног читања речи Аквилијевог закона *si quis alteri damnum faxit, quod usserit fregerit ruperit iniuria* (D.9.2.27.5). Њих су старији аутори читали заједно, полазећи од претпоставке да се *damnum* односи на *usserit fregerit ruperit*.¹¹ Тек крајем деветнаестог века неки романисти су почели да указују на погрешност оваквог приступа и предложили алтернативне начине читања.¹²

рог партиципа презента од *dare*. По присталицама ове етимологије, израз *damnum* изврнто значио *оно што треба да буде дато*. Временом почиње да се користи у значењу *одштетног износа, глобе*, да би тек касније почeo да означава *штету*. По другој (никада већински прихваћеној) теорији, чији је главни заступник Макс Казер, полази се од морфолошке сличности са грчком речи *damao* (δαμάω) или (ређе) *damnao* (δαμνάω) којом се означава *кроћење, притисномљавање*, али и *вршење насиља време некоме*. Покушаје да се *damnum* представи као позајмљеница из грчког критика је једногласно одбацила, а нешто успеха имала је теорија, чији је заступник Казер, по којој се *damnum* везује за латински глагол *domare*, који има слично значење као грчко *damao* (δαμάω). Liebs, *op. cit.*, стр. 176—189.

¹¹ Списак литературе види у: Daube, *op. cit.*, стр. 284, нап. 35. За неке новије романисте који прихватају овакво мишљење, види Cursi, *op. cit.*, стр. 197, нап. 94.

¹² Тако, по Mommsen-овом мишљењу, *damnum* у Аквилијевом закону и даље има значење *новчане казне, глобе*, које значење је ова реч имала и у Закону XII таблица. Он сматра да израз *damnum iniuria* значи *казна која треба да буде исплаћена због инјурије*, исто као и у изразу *damnum decidere* у Закону XII таблица. Према Mommsen-у, изрази попут *damnum iniuria datum* у којима *damnum* значи *штета* каснијег су датума. Mommsen иде толико далеко да тврди да су се у формули тужбе из Аквилијевог закона налазиле речи *pro iniuria damnum decidere*. T. Mommsen: *Römisches Strafrecht*, 1899, стр. 13, нап. 1. Mommsen-ова теорија значајна је као покушај да се докаже неисправност до тада увреженог мишљења о значењу израза *damnum* као физичког оштећења ствари. Ипак, његово тумачење израза *damnum* као *казне* није шире прихваћено. Willems, полазећи од ставова Pernice-а, сматра да *damnum* у римском праву означава имовински губитак, а *noxia* материјално оштећење ствари: *La portée étymologique et historique du mot "damnum" a fait l'objet d'une étude spéciale de la part de Pernice. Comme lui, nous estimons que ce mot désigne spécialement un dommage subi dans la fortune de la personne lésée, par opposition au mot "noxia", visant plutôt l'atteinte matérielle, quoisque toutefois le droit romain n'observe pas strictement la distinction de ces termes.* J. Willems: *La loi*

Но, тек је Daube обимном егзегезом извора непобитно доказао да *damnum* у *lex Aquilia*,¹³ као и у свим римским текстовима који се односе на проблематику Аквилијанске одговорности,¹⁴ означава имовинску *штете*, *ћубићак* који је претрпео оштећени, а никад *материјално оштећење* самог објекта, како се тврдило у старијој литератури. Ово становиште брзо је постало општеприхваћено.¹⁵ Тиме расправа о овом питању изгледа завршена. Међутим, пошто нетачан (и у изворима непостојећи) израз *damnum corpore corpori datum* није нестао из романичке литературе, није лоше још једном указати на значај Daube-ових закључака, и поткрепити их новим аргументима.

У свим класичним римским текстовима о *lex Aquilia*, објекат *damnum*-а увек је оштећено лице, најчешће власник ствари, а не сама ствар. Анализирајмо следећи пример:

D.9.2.29.1 ULPIANUS libro octavo decimo ad edictum *Si protecum meum, quod supra domum tuam nullo iure habebam, reccidisses, posse me tecum damni iniuria agere Proculus scribit: debuisti enim mecum ius mihi non esse protectum habere agere: nec esse aequum damnum me pati recisis a te meis tignis. aliud est dicendum ex rescripto imperatoris Severi, qui ei, per cuius domum traiectus erat aquae ductus citra servitutem, rescripsit iure suo posse eum intercidere, et merito: interest enim, quod hic in suo protexit, ille in alieno fecit.*¹⁶

Улпијан каже да *није јправично да ја ћртим ћубићак мојих ћреда које су исекао* (*nec esse aequum damnum me pati recisis a te meis tignis*). Дакле, штету не трпе саме греде, него њихов власник.¹⁷ Слично, у наредном параграфу у коме се помиње

Aquilienne (théorie du dommage aux choses en droit romain), Louvain 1896, стр. 20 и даље.

¹³ *Damnum in the third chapter of the lex Aquilia means “loss suffered by the owner”*. Daube, *op. cit.*, стр. 283.

¹⁴ *Damnum means “loss suffered by the owner” in all Roman texts on the lex Aquilia*. Daube, *op. cit.*, стр. 287.

¹⁵ Тако, U. von Lübtow: *Untersuchungen zur lex Aquilia de damno iniuria dato*, Berlin 1971, стр. 24—25.

¹⁶ D.9.2.29.1 Улпијан, из осамнаесте књиге о едикту: *Ако су одсекао моју надснагу коју сам, без икаквог јправа, имао изнад ћвоје куће, Прокул ћије да ће могућу штети због ћртавне штете; ћребало је, наиме, да подићем штету да (би доказао да) ја немам јправо да имам надснагу; није јправично да ја ћртим ћубићак мојих ћреда које су исекао. Другачије ћије да имам водовод а да није постојала службеност, оштетишао да ћа може прекинути ћије основу сопственог јправа, и ћије с разлогом; од значаја је, наиме, ћије је онај јправио надснагу на свом, а овај ћрадио на ћућем (земљишту).*

¹⁷ Упореди: Daube, *op. cit.*, стр. 287—288.

случај брода који је ударио у чамац и оштетио га, Улпијан каже:

D.9.2.29.2 *Si navis tua impacta in meam scapham damnum mihi dedit, quaesitum est, quae actio mihi competeret. et ait Proculus, si in potestate nautarum fuit, ne id accideret, et culpa eorum factum sit, lege Aquilia cum nautis agendum, quia parvi refert navem immittendo aut serraculum ad navem ducendo an tua manu damnum dederis, quia omnibus his modis per te damno adficior: sed si fune rupto aut cum a nullo regeretur navis incurrisset, cum domino agendum non esse.*¹⁸

Штета је налетом брода на мој чамац нанета *мени (damnum mihi dedit)*, ја сам тај који трпи штету коју си ми ти причинио (*per te damno adficior*).¹⁹ Штета се може нанети *преко ствари (in re, in meam scapham)*, али се у сваком случају наноси власнику. Слична употреба речи *damnum* запажа се и у другим текстовима који се односе на Аквилијев закон, и ван поглавља Дигеста *Ad legem Aquiliam* (нпр. G.3.212—214), али и у текстовима који третирају питања сродна Аквилијевом закону, попут *damnum infectum*-а (D.39.2.24.4; 39.2.24.9; 39.2.44pr; 8.2.18; 39.2.12; 39.2.39pr; 39.2.25; 50.16.81; 43.8.2pr; 43.8.2.2; 43.8.2.11; 39.3.1pr; 47.8.2pr).²⁰

У складу са тиме, Daube сматра да су латински изрази попут *damnum corpore corpori datum*, односно *damnum corpori datum*, као и неки изрази који су се одомаћили у савременим језицима као превод израза *damnum*, попут *damage to property* и *Sachbeschädigung*, неисправни термини. Они немају никакво упориште у изворима. Њих су конструисали средњовековни правници, а неки романisti су их некритички прихватили.²¹

У дискусију о томе када су ови изрази настали нећемо улазити, јер то питање излази из оквира теме овог рада, али морамо приметити да је Daube-а тврђња да извори овакве изразе не познају тачна. У текстовима се говори о *damnum datum*

¹⁸ D.9.2.29.2 Улпијан, из осамнаесте књиге о едикту: *Ако ми је твој брод начинио штету ударивши у мој чамац, поставља се тештаве која ми је тужска бригадала? И Прокул каже, ако је било у моји морнаре да се то не догоди, и ако се десило због њиховог немара, морнаре треба тужити на основу Аквилијевог закона; јер мало има значаја да ли си нанео штету наводећи брод, или управљајући кормилом брода, или сопственом руком, јер у свим овим случајевима штету тврдим због тебе; али ако се сударио услед тучана конойца, или са бродом којим нико није управљао, власник не може бити тужен. Један сличан Улпијанов текст налази се и у Coll. 2.4.1. Види: Cursi, op. cit., стр. 113 и даље.*

¹⁹ Упореди: Daube, *ibid.*

²⁰ Daube, *op. cit.*, стр. 287—293.

²¹ Daube, *op. cit.*, стр. 306—323.

corpore suo (нпр.: G.3.219; I.4.3.16), али, о *damnum datum corpori*, никада.

Штавише, класични правници праве јасну разлику између оштећења ствари и имовинске штете која је овим оштећењем изазвана, као што показује следећи текст:

D.9.2.27.17 ULPIANUS libro octavo decimo ad edictum *Rupisse eum utique accipiemus, qui vulneraverit, vel virgis vel loris vel pugnis cecidit, vel telo vel quo alio, ut scinderet alicui corpus, vel tumorem fecerit, sed ita demum, si damnum iniuria datum est: certum si nullo servum pretio viliorem deterioreme fecerit, Aquilia cessat iniuriarumque erit agendum dumtaxat: Aquilia enim eas ruptiones, quae damna dant, persequitur. ergo etsi pretio quidem non sit deterior servus factus, verum sumptus in salutem eius et sanitatem facti sunt, in haec mihi videri damnum datum: atque ideoque lege Aquilia agi posse.*²²

Овај фрагмент саопштава да, чак и уколико је роб повређен, тј. уколико постоје *оштећења* (*ruptiones*) на ствари, не значи нужно да постоји и *штета* (*damnum*). Ако вредност роба није умањена, може се тужити само за инјурију, али тужба по Аквилијевом закону није могућа, *Аквилија, наиме, кажњава она оштећења* (*ruptiones*) којима се причињава *штета* (*quae damna dat*) (*Aquilia enim eas ruptiones, quae damna dant, persequitur*). Могућа је и ситуација да на самој ствари нису причињена трајна оштећења, али да *damnum* ипак постоји, што ће се десити ако је господар имао трошкове око лечења повређеног роба.²³

За обе могућности, *ruptiones* без *damnum*-а, и *damnum* без *ruptiones*, осим наведеног, постоје и други примери у изворима. Тако, *actio damni iniuriae* постоји и у ситуацији када сама ствар није уопште оштећена, већ изгубљена, на пример уколико неко избије другом новац из руке, и он падне на место где се више не може наћи:

²² D.9.2.27.17 Улпијан, из осамнаесте књиге о едикту: *Свакако, прихватајмо да је „уништио“ (rupisse) и онај који је ранио, или штабама или бичевима или љесницама ударао, или оружјем или нечим другим, да би расекао нечије тело или начинио оток, али само уколико је учинјена пропиштравна штета (damnum); али уколико вредност роба није умањена нити је он обезvreђен, Аквилија се не применjuje и треба тужити само за инјурију; Аквилија, наиме, кажњава она оштећења (ruptiones) којима се причињава штета (quae damna dat).* Дакле, и уколико роб у Јоханесу цене зајраво није учињен мање вредним, али су начињени трошкови због његовог здравља и здравствено стања, у овоме (случају) ми се чини да је причињена штета; као и да се према томе може тужити по основу Аквилијевог закона.

²³ Тако и: Cursi, op. cit., стр. 115—117.

D.9.2.27.21 ULPIANUS libro octavo decimo ad edictum *Si quis de manu mihi nummos excusserit, Sabinus existimat damni iniuriae esse actionem, si ita perierint, ne ad aliquem pervenirent, puta si in flumen vel in mare vel in cloacam ceciderunt...*²⁴

Такође, могуће је да на самој ствари није нането физичко оштећење које би је учинило неупотребљивом, али је на тај начин индиректно нанета имовинска штета. Таква ситуација постоји, на пример, ако неко избрише таблице на којима је исписан тестамент или признаница. Брисањем слова воска на коме се налази текст саме таблице нису уништене нити је смањена њихова употребна вредност, али ипак може постојати тужба из Аквилијевог закона ако је неком на тај начин нанета имовинска штета (D.9.2.40—42).

Насупрот наведеним ситуацијама у којима постоји имовинска штета, али не и оштећење ствари, Улпијан помиње више ситуација у којима постоји физичко оштећење ствари, али ствар тиме није учињена мање вредном. На пример, уколико неко побере туђе зреле плодове, и при томе их не однесе и не уништи, не постоји могућност за примену Аквилијевог закона.²⁵ Слично томе, уколико неко насече врбово пруће, а при томе не повреди стабло, неће одговарати по Аквилијевом закону.²⁶

Посебно је значајан следећи параграф, у коме Улпијан цитира правника Вивијана, који каже да се у случају када неко

²⁴ D.9.2.27.21 Улпијан, из осамнаесте књиге о едикту: *Ако ми неко избие новчанице из руке, Сабин проценује да постоји штукса збој пропаштравне ћешће, ако су изубљене на тај начин да не моду никоме пристаси, на пример ако су пале у реку, или у море, или у канализацију...*

²⁵ D.9.2.27.25 ULPIANUS libro octavo decimo ad edictum *Si olivam immaturam decerpserit vel segetem desecuerit immaturam vel vineas crudas, Aquilia tenebitur: quod si iam maturas, cessat Aquilia: nulla enim iniuria est, cum tibi etiam impensis donaverit, quae in collectionem huiusmodi fructuum impenduntur: sed si collecta haec intercepitur, furti tenetur. Octavenus in uvis adicit, nisi, inquit, in terram uvas proiecitur, ut effunderentur.* (Улпијан, из осамнаесте књиге о едикту: *Ако побереш незреле маслине, или шокосиц незреле усеве или још недорасле чокошће, подлећи ћеш Аквилију; а ако су већ зрели, Аквилија се неће примењивати; наиме, није пропаштравно да ши неко, исти шако, шоклони издашке који се праше приликом скупљања шаквих плодова; али ако је оно што је скупио присвојио, одговара за крађу. Октавен у посledу дрожа додаје, уколико није, каже, дрожаје бацао на земљу, шако да буде разбацано.)*

²⁶ D.9.2.27.27 ULPIANUS libro octavo decimo ad edictum *Si salictum maturum ita, ne stirpes laederes, tuleris, cessare Aquiliam.* (Улпијан, из осамнаесте књиге о едикту: *Ако насечеш зреле врбе шако да не повредиш стабло, Аквилија се не примењује.)*

кастрира роба и тиме га учини вреднијим не може применити тужба из Аквилијевог закона:

D.9.2.27.28 ULPIANUS libro octavo decimo ad edictum *Et si puerum quis castraverit et pretiosiorem fecerit, Vivianus scribit cessare Aquiliam, sed iniuriarum erit agendum aut ex edicto aedilium aut in quadruplum.*²⁷

Овде постоји физичко оштећење ствари, а очигледно да постоје и други услови за аквилијанску одговорност (субјективни однос учиниоца и противправност). Међутим, Аквилијев закон се не примењује, јер, иако постоји повреда роба, тиме није нанет имовински губитак господару. Дакле, и други правници, а не само Улпијан, разликовали су *damnum*, као имовинску *штету* нанету оштећеном лицу, од *оштећења* саме ствари. За постојање одговорности по Аквилијевом закону било је потребно да буду испуњена оба наведена предуслови. У противном, може да се примени нека друга тужба, нпр. *actio iniuriarum* (ако нема имовинског губитка услед оштећења ствари или повреде лица) или *actio doli* (ако штета није нанета оштећењем ствари него на неки други начин, на пример преваром).

Аквилијев закон садржи посебне правнотехничке изразе којима се означава *уништење* или *оштећење* ствари. У првом поглављу, којим се регулише ситуација убиства роба или животиње, помиње се глагол *occidere* (убити), — D.9.2.2pr. У трећем поглављу помињу се глаголи *irere* (свалити), *frangere* (ломити) и *rumpere* (у ширем смислу унишитити) — D.9.2.27.5. Ови изрази били су предмет детаљне елаборације од стране класичних правника, али будући да нису од значаја за нашу тему, њима се нећемо бавити, те упућујемо на литературу која се бави овим питањем.²⁸ Ипак, треба указати на један битан аспект. Иако су ови изрази тумачени доста широко (нарочито *rumpere*, које је изједначавано са *corrumpere*), и иако је под њих подвођено готово свако уништење туђе ствари, они ипак имају и лимите. Постоје ситуације у којима класични правници не дају аквилијанску тужбу иако постоји физичко

²⁷ D.9.2.27.28 Улпијан, из осамнаесте књиге о едикту: *А* ако неко *кастрира* *дечака* и *тиме* *да учини* *вреднијим*, *Вивијан* *пише* *да се* *Аквилија* *не* *при мењује*, *већ* *потреба* *штужити* *због* *инјурије*, *или* *на* *основу* *едикта* *едила*, *или* *на* *чештвост руки* *износ*.

²⁸ P. Ziliotto: *L'imputazione del danno aquiliano (tra iniuria e damnum corpore datum)*, 2000, S. Schipani: *Responsabilità "ex lege Aquilia". Criteri di imputazione e problema della colpa.*, Torino 1969.

оштећење ствари, уколико се деликтна радња не може описати као *occidere*, *urere*, *frangere*, или *rumpere*, чак и ако постоји имовинска штета.²⁹ И ово показује да су постојање имовинске штете и оштећење ствари два различита услова за аквилијанску одговорност, што је нашло израза и на терминолошком плану.

3. *Damnum — contumelia*. *Damnum* је само имовинска, а не и морална штета. Анализирајмо два фрагмента који су у тексту Улпијанове 18. књиге о едикту вероватно били повезани, да би били раздвојена од стране Јустинијанових компилатора:

D.9.2.3 ULPIANUS libro octavo decimo ad edictum *Si servus servave iniuria occisus occisave fuerit, lex Aquilia locum habet. iniuria occisum esse merito adicitur: non enim sufficit occisum, sed oportet iniuria id esse factum.*³⁰

D.9.2.5.1 ULPIANUS libro octavo decimo ad edictum *Iniuriam autem hic accipere nos oportet non quemadmodum circa iniuriarum actionem contumeliam quandam, sed quod non iure factum est, hoc est contra ius, id est si culpa quis occiderit: et ideo interdum utraque actio concurrit et legis Aquiliae et iniuriarum, sed duae erunt*

²⁹ Изгледа да класични правници нису сматрали да постоји уништење у аквилијанском смислу у ситуацији када је неко употребио туђу потрошну ствар у складу са њеном наменом: D.9.2.30.2 PAULUS libro vicensimo secundo ad edictum *Si quis alienum vinum vel frumentum consumpsert, non videtur damnum iniuria dare ideoque utilis danda est actio.* (Паул, из двадесет друге књиге о едикту: Ако неко конзумира туђе вино или жито, не би се рекло да је причињена пропизиварна имовинска штета, и због шога треба даши тужбу из разлога корисности.). По свему судећи, овде се не даје директна аквилијанска тужба због тога што ствар није уништена ни на један од начина које предвиђа Аквилијев закон у трећем поглављу, и зато се даје тужба *utilis causa* (Lübtow, *op. cit.*, стр. 185). Биркс сугерише да се овде можда ради о недостатку елемента *iniuria* (P. Birks: *Other Men's Meat: Aquilian Liability for Proper User*; The Irish Jurist 16, Dublin 1981, стр. 141—185). Међутим, постоје и друге ситуације када су правници изгледа у недоумици да ли постоји уништење ствари у физичком смислу или не. Тако, видели смо да Сабин у ситуацији када неко избије другом ствар из руке, тако да она буде неповратно изгубљена али не и физички уништена, даје директну тужбу из Аквилијевог закона (D.9.2.27.21). Међутим, други правници у сличним ситуацијама дају тужбу *in factum* (D.19.5.14.2; D.19.5.23). У овим ситуацијама несумњиво постоји губитак, *damnum*, али је питање да ли постоји *laesio corporalis*, и да ли се може применити директна аквилијанска тужба (R. Zimmermann: *Law of Obligations (Roman Foundations of the Civilian Tradition)*, Oxford 1995, стр. 987).

³⁰ D.9.2.3 Улпијан, из осамнаесте књиге о едикту: Ако је роб или робиња пропизиварно убијен или убијена, примењује се Аквилијев закон. „Пропизиварно убијено“ се с разлогом додаје: наиме, није довољно „убијено“, већ је по потребно да је то учинено пропизиварно.

aestimationes, alia damni, alia contumeliae. igitur iniuriam hic damnum accipiemus culpa datum etiam ab eo, qui nocere noluit.³¹

На основу ових Улпијанових текстова, можемо закључити да он прави разлику између имовинске *штете* (*damnum*) и моралне *штете*, односно *йовреде часни* (*contumelia*). Концептом *contumelia* и његовим односом са концептом *iniuria* нећемо се бавити.³² Ипак, треба истаћи да се овде тај термин јавља као супротстављен термину *damnum*. Од одговора на питање: да ли постоји *damnum*, или *contumelia*, или и једно и друго, зависи и одговор на питање: која ће се тужба применити у конкретном случају, да ли *actio damni iniuriae* (тј. *actio legis Aquiliae*), или *actio iniuriarum*.

Damnum и *contumelia* су термини са различитим значењем, али се међусобно не искључују. Улпијан каже да се једном истом деликтном радњом може причинити и *damnum* и *contumelia*, и у таквом случају постоји конкуренција тужбе из инјурије и тужбе из Аквилијевог закона, тј. тужбе због противправне штете (D.9.2.5.1). Оштећено лице може да поднесе било коју од ове две тужбе, али процена неће бити иста у оба случаја, јер једно је процена имовинске штете (*damnum*), а друго моралне штете (*contumelia*). Уколико је деликтном радњом нанета имовинска штета (*damnum*), али не и увреда (*contumelia*), пријениће се *actio damni iniuriae*. Уколико, пак, нема *damnum*-а, тј. имовинске штете, може се користити само *actio iniuriarum*.³³

4. *Damnum — impensae.* *Damnum* је *зубишак* или *умањење имовине* које је бескорисно и нането некоме против његове волје, а не *шрошак* учињен намерно и са одређеним циљем. Да би означили *шрошак*, *расход*, *издашак*, Римљани користе широку лепе-

³¹ D.9.2.5.1 Улпијан, из осамнаесте књиге о едикту: *Међуим*, под „*шрошивправним*“ (*impensae*) треба да подразумевамо не оно што се под штиме подразумева код тужбе за инјурију због *йовреде часни*, већ оно што није учињено у складу са правом, што значи *шрошив права*, то јест ако неко својом кривицом убије; и стога се понекад стичу обе тужбе, и она из Аквилијевог закона, и то основу инјурије, али ће постоеати две процене, једна имовинске *штете* (*damni*), друга *йовреде часни* (*contumeliae*). Стога, као *шрошивправну* прихватајамо ону *штету* која је учињена нехайлом, чак и од стране оноћ који није хтeo да нашкоди.

³² Види о томе нпр: E. Polai: *Iniuria Types in Roman Law*, Budapest 1986, стр. 181—184.

³³ Подсећамо на раније цитирани текст D.9.2.27.28, у коме се каже да се у случају када неко кастрира роба и тиме га учини вреднијим не може применити тужба из Аквилијевог закона, али може тужба из инјурије.

зу израза.³⁴ Најчешћи су они настали од праиндоевропског корена *pend: *impendere*, *impendum* и *impensa*.³⁵ Пореклом и значењем ових израза нећемо се бавити. Задовољићемо се да заинтересоване упутимо на изванредну и свеобухватну морфолошко-семантичку анализу коју је извршио Reszczynski.³⁶ Указаћемо само на односе између термина *impendum* и њему сродних израза, и термина *damnum*.

Impendum је волни *шрошак* учињен са неким циљем. То може бити одређени материјални циљ, али исто тако и морални, политички, итд. Поред тога што је учињен ради стицања неке користи (не искључиво материјалне), *impendum* је учињен свесно и намерно.³⁷

За разлику од тога, *damnum* је *зубићак* од кога се не очекује било каква корист, и до кога долази без воље, а по правилу и против воље лица које га трпи. Због тога, у случају самопроузроковања штете се, у чисто техничком смислу, и не сматра да постоји штета:

D.50.17.203 POMPONIUS libro octavo ad Quintum Mucium *Quod quis ex culpa sua damnum sentit, non intellegitur damnum sentire.*³⁸

³⁴ Између осталог: *expendere*, *expensa*, *expensare*, *impendere*, *impendum*, *impensa*, *erogare*, *erogatio*, *dependere*, *depensio*, *depensum*, *dispensare*, *dispensatio*, *dispendium*, *emponemata*, *iactura*, *insumere*, *insumptio*, *meliorare*, *melioratio*, *sumptus*. J. Reszczynski: *Impendere, impensa, impendum (sulla terminologia delle spese in diritto romano)*; SDHI LV, Romae 1989, стр. 193.

³⁵ Reszczynski, ibid.

³⁶ Reszczynski, *op. cit.*, стр. 191—252.

³⁷ A che scopo un romano intraprendeva un atto denominato da lui “impendere”? Quali mezzi costituivano l’oggetto di questo atto? Si poteva dunque IMPENDERE per fini denominati in modo personale; l’indicazione dell’oggetto dello spendere riporta allora il nome di chi si avvantaggia delle spese: “impendere sibi et populo romano”, “in eos” oppure “in illis”, “militibus”. Lo scopo dell’IMPENDERE poteva essere mostrato anche in modo impersonale. Le spese erano fatte “direttamente” per una cosa o per dare sostegno a un certo tipo di agire dell’uomo... Così si spendeva: *in rem*, *o in re*, *in eas res*, *pro agro*, *in habitationes*, *in vivatica*, *pro sumpta aedificationis*, *in fabris*, *in bellum*, *in ludos*, *gulae ac libidini*, *exhibendis muneribus...* Sembra che i fini dell’IMPENDERE racchiudano tutte le forme dell’attività umana, nella sua ricca e quasi illimitata diversità delle imprese. D’altro canto l’elenco presenta vari bisogni dell’uomo dell’epoca che richiedevano una sua reazione; questa reazione comprendeva anche un elemento sostanzialmente materiale, cioè le spese. Reszczynski, *op. cit.*, стр. 198—199. Così IMPENDERE sembra avere valore caratteristico di un’attività ragionevole, legata a oggetti preesistenti, appoggiata al principio di finalità e — non di rado — di redditività. Reszczynski, *op. cit.*, стр. 203.

³⁸ D.50.17.203 Помпоније, из осме књиге о Квинту Муцију: Ако неко јре ѕирину штетеју својом крвицом, не сматра се да је јре ѕиринео штетеју.

Субјекат који врши *impendit* мора бити *човек* који *ћарши*, за разлику од *damnit*, који може *нанети* (*damnit facere*, *damnit dare* итд.) и животиња или природна сила (нпр. у D.9.2.5.2), мада тако нанета штета није релевантна за аквилијанску одговорност.

Damnit трпи човек (*damnit patere*, *damnit sentire* итд.), док је објекат *impendere* скоро увек новац, ретко имовина уопште, или нека потрошна ствар.³⁹ Док *damnit* може бити нанет како узалудним трошком, тако и губитком или оштећењем неке ствари, или спречавањем увећања имовине, *impendit* се врши пре свега плаћањем новца.⁴⁰

Тек у каснијем латинском језику, али само у књижевним текстовима, *impendit* понекад поприма значење штете, губитка.⁴¹ У правном речнику *impendit* сам по себи нема никад таакво значење. У неким текстовима се *impensa* јасно разликује од *damnit*-а. Тако, у Јустинијановим Институцијама налазимо конструкцију *damnit et impensa litis* — I.4.16.1. И у Дигестама налазимо текстове у којима се разликују *damnit* и *impensa*. У изворима који третирају контрактну или стварноправну проблематику, разликују се вольни *ћаршкови* (*impensa*) од *штеше* коју је неко претрпео против своје воље (*damnit*). Тако, неко ко држи туђег роба може имати неке штете коју је претрпео од тог роба, али и трошкове око његовог чувања, храњења итд. (D.21.1.29.3 ULPIANUS libro primo ad edictum aedium curulium *Si quid tamen damni sensit vel si quid pro servo impendit*, ...). Такође, на заједничкој ствари неко може да претрпи штету од сувласника, а може да има и трошкове око ствари (D.44.7.46 PAULUS libro septimo ad Plautum Furiosus et pupillus ...*si communem fundum habeo cum his et aliquid in eum impendero vel damnit in eo pupillus dederit*...). У складу с тим, класични правници познају различите термине за *накнаду* *штеше*

³⁹ Reszczynski, *op. cit.*, стр. 200—201.

⁴⁰ Le IMPENSAE venivano effettuate essenzialmente per il tramite di soldi. Reszczynski, *op. cit.*, стр. 207.

⁴¹ Nel tardo latino accade tuttavia che IMPENDIUM assuma il significato di “uscita” che ha valore di sacrificio e si avvicina — a causa della mancanza di un giovamento — al danno. Le fonti rivelano, quindi, che l’IMPENDIUM — incominciando all’epoca postclassica può significare “sacrificio, fatica, sforzo” e finalmente “perdita, detrimento”. Reszczynski, *op. cit.*, стр. 210. Списак цитата из литерарних дела у којима се појављује реч *impendit* у значењу штете или губитка показује да он када говори о посткласичном периоду мисли на оно што тиме подразумевају лингвисти, дакле приближно првих 100 година нове ере, а под касним латинским језиком период од епохе Антонина па приближно до краја шестог века. Види: Reszczynski, *op. cit.*, стр. 210, нап. 113 и 114 и стр. 195, нап. 17.

(*damnum sarcire, praestare*) и *иовраћај трошкова* (*impendia restituire*).⁴²

Међутим, у *ширеју* у аквилијанском смислу урачунавају се и *трошкови* које је неко имао услед оштећења ствари или телесне повреде. Тако, Улпијан у тексту који представља наставак расправе о познатом случају обућара који је шегрта, слободног *filius familias-a*, ударио обућарским калупом и избио му око (D.9.2.5.3), каже следеће:

D.9.2.7pr ULPIANUS libro octavo decimo ad edictum *Qua actione patrem consecuturum ait, quod minus ex operis filii sui propter vitiatum oculum sit habiturus, et impendia, quae pro eius curatione fecerit.*⁴³

Impendia учињена за лечење повређеног лица улазе у процену штете (*damni aestimatio*) у случају телесне повреде и у случају примене *actio de pauperiae* (D.9.1.33 — *impensarum in curationem factarum*) и *actio de effusis et deiectis* (D.9.3.7 — *mercedes medicis praestitas ceteraque impendia, quae in curatione facta sunt*).

Према томе, *impendia* улазе у *damni aestimatio* код аквилијанске одговорности (а и деликтне и квазиделиктне одговорности уопште) уколико се ради о трошковима који су последица нанете повреде. Они су учињени вольно од стране оштећеног лица, и са одређеним циљем (излечења). Међутим, ове трошкове оштећено лице не би имало да није било нанете повреде, те се зато они ипак урачунавају у штету коју је претрпело. Дакле, *damnum* и *impensa* су различити појмови, али се делом могу поклапати.

5. Damnum — lucrum. *Damnum* постоји независно од тога да ли је неко имао користи од туђег губитка или не, али се по Аквилијевом закону одговара искључиво за штету учињена *damni dandi causa*, а не и за ону која је учињена *lucri faciendi causa* (D.19.5.14.2). Корен речи *lucrum* је у праиндоевропском *lau-*.⁴⁴

⁴² D.43.24.11.4 ULPIANUS libro septuagensimo primo ad edictum *si tamen, inquit, ex opere damnum datum fuerit aut dominus aut is, cuius fundo nocitum erit, sua impensa id sustulerit, utilius probari, quod Julianus temptat, ut et damnum sarciantur et impendia restituantur;* D.39.3.4.2 ULPIANUS libro quinquagensimo tertio colonom autem interdicto *quod vi aut clam impensam quoque restituendi operis et damnum, si quod ex eo datum fuerit, praestare cogendum...*

⁴³ D.9.2.7pr УЛПИЈАН, из осамнаесте књиге о едикту: *Овом ћужбом ошаћ ће добити онолико колико буде имао мање од рада свој сина због уништеног ока, и трошкове које је имао за његово лечење.*

⁴⁴ Ова реч, потиче од истог корена као речи са сродним значењима у другим аријевским језицима: готско *lau* (награда), староиндијско *lota-* и *lo-*

Значење речи *луцрум* је добитак, корист, схваћена као нешто ненадано, неочекивани приход.⁴⁵

Треба истаћи да се *damnum* и *lucrum* често јављају као супротни појмови. Ово уочавамо већ у раним латинским књижевним текстовима.⁴⁶ У још већој мери него у књижевним делами, контрапозиција *damnum* — *lucrum* уочљива је у правним текстовима, и то већ у расправи преткласичних правника о уделу у добитку и губитку у ортаклуку коју препричава Гај:

G.3.149 *Magna autem quaestio fuit, an ita coiri possit societas, ut quis maiorem partem lucretur, minorem damni praestet. Quod quintus mucius contra naturam societatis esse existimavit et ob id non esse ratum habendum. Sed servius sulpicius, cuius etiam praevaluit sententia, adeo ita coiri posse societatem existimavit, ut dixerit illo quoque modo coiri posse, ut quis nihil omnino damni praestet, sed lucri partem capiat, si modo opera eius tam pretiosa videatur, ut aequum sit eum cum hac pactione in societatem admitti:*⁴⁷

Антитета *damnum* — *lucrum* (губитак — добитак) још се изразитије уочава у следећем Пајловом фрагменту, у коме он наводи мишљења Муција и Сервија у вези са ортаклуком:

D.17.2.30 PAULUS libro sexto ad Sabinum *Mucius libro quarto decimo scribit non posse societatem coiri, ut aliam damni, aliam lucri partem socius ferat: Servius in notatis Mucii ait nec posse societatem ita contrahi, neque enim lucrum intellegitur nisi omni damno deducto neque damnum nisi omni lucro deducto: sed potest coiri societas ita, ut eius lucri, quod reliquum in societate sit omni*

tra- (йлен), прасловенско **lovu* (йлен, улов) и **loviti* (ловиши), грчко *leis* — λήις (йлен), *leizomai* (домоћи се плена) и *leistor* (разбојник). Према Бенвенисту, корен *lau-* је добро њосведочен, ћре свеђа латинским речима *lu-crūm* (од **lau-tlom*), *lucror*. Benvenist, op. cit., стр. 103—105.

⁴⁵ Benvenist, *ibid*. Било би занимљиво истражити да ли овај израз има неке везе са Етрурском речи — *lucumon* (бољаш, мажник). Види нпр. V. Carrer: *Voce “Lucumone”*, Novissimo Digesto Italiano IX, Torino 1963, стр. 1103—1104.

⁴⁶ Тако, код Плаута један лик саопштава да му новац мало значи, и да му је свеједно да ли остварује добитак (*lucrum*) или губитак (*damnum*): *Est etiam ubi profecto damnum praestet facere quam lucrum* (Capt. 327). Овде се *damnum* јавља као супротност добитака, *lucrum*-у. Daube, op. cit., стр. 280.

⁴⁷ G.3.149 Велико је, међутим, штање било, да ли се ортаклук може закључити шако да неко у већем делу извлачи добитак (*lucretur*), а у мањем одговара за губитак (*damni praestet*), за шта је Квинт Муције сматрао да је проптивно природи ортаклука и да није јправоснажно. Али Сервије Сулпиције, чије је мишљење исти шако преовладало, сматрао је да се ортаклук шако може закључити у шоликој мери, да је рекао да се може закључити и на шакав начин, да неко у штите не одговара ни за какав губитак (*damni*), а да сличе део добитака (*lucri*), уколико се сматра да је његов рад шолико важан да би било јправично укључити га у ортаклук ћо шаком сјоразуму. Види и: I.3.25.2.

*damno deducto, pars alia feratur, et eius **damni**, quod similiter relinquatur, pars alia capiatur.*⁴⁸

Овај пасус показује да преткласични правници нису изразима *lucrum* и *damnum* придавали увек иста значења. За Муција, *lucrum* је сваки *приход*, свака *зарађа* у пословању ортаклука, а *damnum* је сваки *გубიშაკ*. Он сматра да не може имати правну снагу ортаклук у коме једна страна сноси *lucrum* и *damnum* у неједнаком проценту. Паул не наводи који су разлози навели Муција да сматра овакав ортаклук непуноважним, али их наводи Гај у горе цитираном пасусу G.3.149: Муције сматра да је таква расподела *lucrum*-а и *damnum*-а противна природи ортаклука. Ипак, ово је било веома спорно, и на крају је преовладало мишљење Сервија, који је сматрао да је могуће да неко уопште не учествује у губицима, а да ипак стиче део прихода уколико су његова стручност и његов рад од великог значаја за успех заједничког предузећа.

Утолико би на први поглед могло да зачуди што се Сервије у пасусу D.17.2.30 слаже са Муцијем да није могуће уговорити ортаклук тако да један ортак истовремено сноси различит удео и у *lucrum*-у и *damnum*-у. Међутим, он тако мисли из чисто терминолошких разлога. *Lucrum*, према Сервију, није сваки *приход* у пословању, него укупна *добија* која остане када се одбију *губици* (*damnum*). На сличан начин, *damnum* није сваки *გубიშაკ*, него *укупни გубიშაკ* у пословању ортаклука, који се израчунава тако што се од укупних *გубიშაკов* одбију *приходи* (*lucrum*): *neque enim lucrum intellegitur nisi omni damno deducto neque damnum nisi omni lucro deducto*. Дакле, Сервије изразом *lucrum* означава *укупну добија*, *профит* који остане након покривања губитака, док изразом *damnum* означава *укупни გубიშაკ*, *минус* у *послову*, који преостане кад се одбију приходи. Зато није могуће уговорити различит удео у *lucrum*-у и *damnum*-у ортаклука. По Сервију, може се уговорити да ортак сноси различит удео у *lucrum*-у или *damnum*-у, у зависности од тога да ли ортаклук послује са добитком (*lucrum*), „у плусу”, или

⁴⁸ D.17.2.30 Паул, из шесте књиге о Сабину: *Муције у чејрнаесијој књизи ћише да се ортаклук не може закључити шако да један ортак сноси различити део გубиშაკа (*damni*) и добијка (*lucri*); Сервије у *Найоменама на Муција* каже да се ортаклук шако не може закључити, јер ништи се, наиме, може сматрати да њосију добија (*lucrum*) ако нису одбијени сви გубици (*damno*), ништи да њосију გубиშაკ (*damnum*) ако није одбијена сва добија (*lucro*); али ортаклук се може закључити шако да једноме ყрийадне различити део добији (*lucri*), која ყреостане у ортаклуку након одбијка свих გубиშაකов (*damno*), а други да сноси различити део გубиშაკа (*damni*), који исти шако ყреостане (након одбијка добији).*

са губитком (*damnum*), „у минусу”. Овако схваћени *lucrum* и *damnum* се међусобно искључују, може постојати или једно или друго.

И у класичним текстовима на много места се налази анти-теза *damnum* — *lucrum*. И даље су чести текстови који се односе на ортаклук.⁴⁹ И у текстовима који се односе на друге правне послове *damnum* и *lucrum* имају значење *губитака* и *прихода* које има једна странка, као што се види из следећег примера:

D.19.1.42 PAULUS libro secundo quaestionum ...sed rectius est in omnibus supra scriptis casibus **lucrum cum damno compensari et si quid deest emptori sive pro modo sive pro qualitate loci, hoc ei resarciri.**⁵⁰

⁴⁹ На пример: D.17.2.29.1 ULPIANUS libro trigensimo ad Sabinum *Ita coiri societatem posse, ut nullam partem **damni** alter sentiat, lucrum vero commune sit, Cassius putat: quod ita demum valebit, ut et Sabinus scribit, si tanti sit opera, quanto **damnum** est: plerumque enim tanta est industria socii, ut plus societati conferat quam pecunia, item si solus naviget, si solus peregrinetur, pericula subeat solus.* (Улпијан, из тридесете књиге о Сабину: Касије сматра да се ортаклук може закључити шако да један не осети ни део *губитка*, а да добиши, так буде заједничка; *што* ће важити само *шада*, како *ишице* и Сабин, ако рад вреди *шомлико* колико и *губитак*; често је наиме *шомлика* вредноћа ортаклака да дойриноси ортаклуку више него новац, затим, ако сам *шлови* и сам *шушује*, сам *шодноси* *шасноси*); D.17.2.29.2 ULPIANUS libro trigensimo ad Sabinum *Aristo referit Cassium respondisse societatem talem coiri non posse, ut alter **lucrum** tantum, alter **damnum** sentiret, et hanc societatem leoninam solitum appellare: et nos consentimus talem societatem nullam esse, ut alter lucrum sentiret, alter vero nullum **lucrum**, sed **damnum** sentiret: iniquissimum enim genus societatis est, ex qua quis **damnum**, non etiam **lucrum** spectet.* (Улпијан, из тридесете књиге о Сабину: Аристо наводи да је Касије одговорио да се не може закључити *шакав ортаклук*, да један сноси само *губитак*, а други само *добиши*, и уобичајено је да се *шакав ортаклук назива лавовским*; и ми смо сагласни да је *шакав ортаклук* *нишав*, у којем један осијварује *добиши*, а други не осијварује никакву *добиши*, нећо *губитак*; веома је *нейравична*, наиме, *врста ортаклака*, у коме неко *шрији губитак*, али му *на исти начин* не *припада добиши*); D.17.2.52.4 ULPIANUS libro trigensimo primo ad edictum ...nam sicuti **lucrum**, ita **damnum quoque commune esse oportet, quod non culpa socii contingit.** (Улпијан, из тридесет прве књиге о едикту: ...јер како добиши, *шако* и *губитак* треба *шакоје* да буде заједнички, у ономе *што* се *није дођодило кривицом ортака*); D.17.2.55 ULPIANUS libro trigensimo ad Sabinum *aequum est enim, ut cuius participavit **lucrum** participet et **damnum**.* (Улпијан, из тридесете књиге о Сабину: ...*правично је, наиме, да онај који је учествовао у добиши, учествује и у губитку*); D.17.2.67pr PAULUS libro trigensimo secundo ad edictum ...*societas cum contrahitur, tam lucri quam **damni** communio initur.* (Паул, из тридесет друге књиге о едикту: ... *када се закључује ортаклук, заснива се заједница како добиши, шако и губитка*.)

⁵⁰ D.19.1.42 Паул, из друге књиге питања: ...али истиправније је у свим *горе* *написаним случајевима добиши* *комензовати* *губитком* и ако *кућу* буде недостајало *нешишто* или у *поједу* *количине* (*земљишта*) или у *поједу* *квалишета локације*, да *му се то* *надокнади*.

Да се у односу *damnum* — *lucrum* ради о односу добићак — ћубићак јасно се види по томе што се у овом тексту каже да се они могу компензовати (*lucrum cum damno compensari*). Анализајмо и неке примере које се односе на наслеђе:

D.18.4.2.9 ULPIANUS libro quadragensimo nono ad Sabinum *Sicut lucrum omne ad emptorem hereditatis respicit, ita damnum quoque debet ad eundem respicere.*⁵¹

D.26.8.9.3 GAIUS libro duodecimo ad edictum provinciale *Hereditatem adire pupillus sine tutoris auctoritate non potest, quamvis lucrosa sit nec ullum habeat damnum.*⁵²

У овим текстовима, купац наслеђа, односно пупила који прихвата наслеђе, тиме стичу како корист тако и дугове, дакле, како *lucrum* тако и *damnum*. Наслеђе може бити и корисно, дакле незадужено (*lucrosa hereditas*), али да пупила од њега ипак има некакве штете (*ullum damnum*). Постоје, ипак, неке ситуације у којима се процењује да ли неко лице има само штету (*damnum*), или само добит (*lucrum*):

C.2.47.1pr. Sev. *qui restituitur in integrum, sicut in damno morari non debet, ita nec in lucro: et ideo quidquid ad eum pervenit vel ex emptione vel ex venditione vel ex alio contractu, hoc debet restituere.* *Sev. a. tatiano. **<Sine die et consule.>*⁵³

У овој конституцији императора Септимија Севера каже се да лице које врши повраћај у пређашње стање може да касни са извршењем или на своју корист (*IN LUCRO*), или на штету (*IN DAMNO*). И у другим текстовима се *damnum* и *lucrum* појављују као два супротстављена појма, те једно лице може у одређеном послу да оствари или једно или друго.⁵⁴

⁵¹ D.18.4.2.9 Улпијан, из четрдесет девете књиге о Сабину: *Будући да добићи привада кућу наслеђу у целости, тако и ћубићак треба да привадне исјом.*

⁵² D.26.8.9.3 Гај, из дванаесте књиге о провинцијском едикту: *Пупила не може да прихваћи наслеђе без сагласности управора чак ни ако доноси добић, да не би имао никаквог ћубићка.*

⁵³ C.2.47.1pr Север: *они који врше повраћај у пређашње стање, како не треба да касне на (своју) штету, тако не треба (да касне) ни на (своју) корист: и зашто шта год им привадне било из кућовине или из продаје или из другог контракта, треба да нам буде враћено.* Август Север, Тацијану. без ознаке датума и конзула.

⁵⁴ Нпр.: D.1.18.6pr ULPIANUS libro primo opinionum ...ne quis iniquum *lucrum aut damnum sentiat, praeses provinciae provideat.* (Улпијан, из прве књиге мишљења: ... намесник провинције треба да се смира да неко не претпреми неправичну добић или штету.); D.4.6.22.1 PAULUS libro duodecimo ad edictum ...igitur *damno eos adjici non vult, ita lucrum facere non patitur.* (Паул, из дванаесте књиге о едиктима: ...како се, дакле, њима не жели нанети штета, тако

Штавише, постоји већи број случајева, у којима се говори о ситуацији када једна странка остварује корист на *штету друге* (*ex damno alieno, cum damno alterius*):

C.5.54.1 Sev./ Ant. *heredes tutoris ob neglegentiam, quae non latae culpa comparari possit, > condemnari non oportet, si non contra tutorem lis inchoata est neque ex damno pupilli > lucrum captatum aut gratiae praestitum sit.* * Sev. et Ant. aa. Fusciano. **<A 197 pp. VI Id. mart. Laterano et Rufino consss. >*⁵⁵

У овом тексту се каже да ће наследници тутора, између остalog, одговарати и уколико је за њих остварена имовинска корист на штету пупиле (*EX DAMNO PUPILLI > LUCRUM CAPTATUM*). И у бројним другим текстовима, посебно онима који се односе на двостране правне послове, помињу се сличне ситуације у којима се *lucrum* остварује *ex damno alieno* или *cum damno alterius*.⁵⁶

се не жели ни да осішваре добиши.); D.10.3.6.2 ULPIANUS libro nono decimo ad edictum ...neque lucrum neque damnum sentire eum oportet...; (Улпијан из десетнаесте књиге о едикту: ...он не треба да претрпиши ни добиши ни штету...); D.37.1.3pr ULPIANUS libro trigesimo nono ad edictum ...sive damnum habent sive lucrum... (Улпијан, из тридесет девете књиге о едикту: ...било да имају штету било добиши...); D.43.16.3pr ULPIANUS libro sexagensimo nono ad edictum ...sufficit enim non in lucro versari eum heredem, non etiam damnum subire. (Улпијан, из шездесет девете књиге о едикту: ...довољно је, наиме, да тај наследник не осішвари добиши, а не још и да претрпиши штету.).

⁵⁵ C.5.54.1 Север и Антонин: наследнике тутора због непажње, која се не може свршити у ћруби нехашти, не треба осудити, изузев уколико проплив тутора није покренут саор, као и уколико је на основу или захваљујући штети коју је претрпео йушила убрана или осішварена добиши. Август Север и Антонин, Фусцијану, (године 197) шестог дана мартовских ида, за време конзула Латерана и Руфина.

⁵⁶ D.2.10.3.1 IULIANUS libro secundo digestorum ...ne propter dolum alienum reus lucrum faciat et actor damno adficatur. (Јулијан, из друге књиге Дигеста: ...да не би због штете зле намере штужени осішварио добиши а штужиошу била нанешта штета.); D.4.3.1pr ULPIANUS libro undecimo ad edictum ...ne vel illis malitia sua sit lucrosa vel istis simplicitas damnosa. (Улпијан, из једанаесте књиге о едикту: ...да не би једнами љубова злоба била на добиши, а другима на штету.); D.4.3.28 GAIUS libro quarto ad edictum provinciale ...quia non debet lucrari ex alieno damno... (Гај, из четврте књиге о провинцијском едикту: ...јер не треба да се осішвараје добиши из штете штете...); D.11.7.14.1 ULPIANUS libro vicensimo quinto ad edictum ...melius est legatarium non lucrari, quam emptorem damno adfici. (Улпијан, из двадесет пете књиге о едикту: ...боље је не обогаћишши легатара, него нанези штету куйцу.); D.23.3.6.2 POMPONIUS libro quarto decimo ad Sabinum ... quia bono et aequo non conveniat aut lucrari aliquem cum damno alterius aut damnum sentire per alterius lucrum. (Помпоније, из четрнаесте књиге о Сабину: ...јер није у складу са добротом и правичношћу било обогаћишши некоја јушием штете губитка, било претрпешши ѡубитке ради добиши другога.); D.23.3.16 ULPIANUS libro trigesimo quarto ad Sabinum ...nec debeat maritus lucrari

Ипак, *damnum* који неко лице претрпи не мора увек водити стицању *lucrum*-а на страни неке друге особе. Овде долазимо до питања које је од посебног значаја за наш предмет истраживања: какав је однос *damnum* — *lucrum* у погледу тужбе из Аквилијевог закона?

Упадљиво је одсуство остваривања *lucrum*-а на штету другог (*ex damno alieno*) у текстовима који се односе на аквилијанскую штету. Наиме, тужба из Аквилијевог закона се примењује, по правилу, само онда када нико није имао користи од тога што је нечија ствар уништена или оштећена. Анализирајмо поново Улпијанов текст о избијању новчића из рuke власника:

D.9.2.27.21 ULPIANUS libro octavo decimo ad edictum *Si quis de manu mihi nummos excusserit, Sabinus existimat damni iniuriae esse actionem, si ita perierint, ne ad aliquem pervenirent, puta si in flumen vel in mare vel in cloacam ceciderunt: quod si ad aliquem pervenerunt, ope consilio furtum factum agendum, quod et antiquis placuit. idem etiam in factum dari posse actionem ait.*⁵⁷

Улпијан цитира Сабина, који каже да се у случају када неко другоме избије новац из рукe, тако да он падне на неко место одакле га није више могуће повратити (нпр. у море или у канализацију), даје тужба због противправне штете. Међутим, ако је тај новац припао некоме, онда се даје *actio furti*. Улпијан наглашава да су на исти начин размишљали и стари правници. Такође, тврди да се у овом случају може користити и тужба *in factum*.

На први поглед би могло да делује да се за разграничење поља примене *actio furti* и *actio legis Aquiliae* користи „објективни” критеријум: да ли је остварена корист на страни неког трећег лица, или не? Ако је, дакле, неко стекао *lucrum ex damage*

ri ex damno mulieris: sufficit enim maritum indemnem praestari, non etiam lucrum sentire. (Улпијан, из тридесет четврте књиге о Сабину: ...*и нийши треба муж да оствари добиш на штешу жене; довольно је, наиме, обезбедиши да муж не требаш штешу, а не да оствари и добиш.*); D.27.9.13.1 PAULUS libro singulari ad orationem divi Severi... *si lucrum captet pupillus ex damno alieno.* (Паул, из једнотомне књиге о говору божанског Севера: ...*ако би бишила уграбио добиш на штешу другога.*)

⁵⁷ D.9.2.27.21 Улпијан, из осамнаесте књиге о едикту: *Ако ми неко избије новчанице из рукe, Сабин ироцењује да йосијоји тужба због ироћивправне штеше, ако су изубљене на тај начин да не можу никоме иријаси, на пример ако су йале у реку, или у море, или у канализацију; а ако су неком иријале, требало би тужиши за крађу (извршену) уз (нечију) йомоћ и савет, што су и стари мисили. Каже да се на исти начин може даши, тајкође, и тужба in factum.* Види и: G.3.202.

no alieno, не постоји тужба из Аквилијевог закона, него нека друга тужба, нпр. *actio furti*. Међутим, како ћемо видети, овде је од кључног значаја једно друго питање: да ли је учинилац имао **намеру** само да некоме причини штету, или да себи или другоме прибави имовинску корист.⁵⁸

То се види из једног сличног Улпијановог текста:

D.19.5.14.2 ULPIANUS libro quadragesimo primo ad Sabinum
*Sed et si calicem argenteum quis alienum in profundum abiecerit
damni dandi causa, non lucri faciendi, Pomponius libro septimo
decimo ad Sabinum scripsit neque furti neque damni iniuriae actio-
nem esse, in factum tamen agendum.*⁵⁹

Улпијан цитира Помпонија који каже да у случају кад неко баци туђи сребрни пехар у дубину са намером да његовом власнику нанесе штету, а не да оствари корист за себе или другог, неће постојати нити *actio furti* нити *actio damni iniuriae*, већ само *actio in factum*. Помпоније каже да се у овом случају не даје *actio furti* јер је пехар бачен са намером да се другом прозрокује штета (*damni dandi causa*), а не са намером да се оствари корист (*non lucri faciendi*). Директна аквилијанска тужба се не даје због тога што ствар није физички уништена него изгубљена. Уместо ње даје се преторска тужба *in factum*. При томе се, дакако, мисли на *actio in factum ex lege Aquilia*.

Дакле, правници су сматрали да не постоји *damnum iniuria datum* уколико је постојала намера да неко оствари корист од штете по друго лице. Наиме, и у случају крађе и у случају уништења или оштећења туђе ствари, оштећени трпи *damnum*. Али, *actio damni iniuriae* се не примењује ако је постојала намера учиниоца да он или треће лице путем деликта остваре *lucrum*.

У том погледу још је илустративнији следећи Гајев текст:

G.3.202 *Interdum furti tenetur, cum ipse furtum non fecerit, qualis est, cuius ope consilio furtum factum est. In quo numero est, qui nummos tibi excussit, ut eos alius subriperet, vel obstitit tibi, ut alius subriperet, aut oves aut boves tuas fugavit, ut alius eas exciperet. Et hoc veteres scripserunt de eo, qui panno rubro fugavit armentum; sed si quid per lasciviam et non data opera, ut furtum committeretur, factum sit, videbitus, an utilis actio dari debeat,*

⁵⁸ Тако и: J. A. C. Thomas: *Animus furandi*; IVRA XIX, Napoli 1968, стр. 11.

⁵⁹ D.19.5.14.2 Улпијан, из четрдесет прве књиге о Сабину: *А и ако туђи сребрни пехар баци у дубину да би његинио штету, а не да би сочекао добиш, Помпоније у седамнаестој књизи о Сабину јише да не постоји ни actio furti ни damni iniuriae, него да треба тражити in factum.*

cum per legem aquiliam, quae de damno lata est, etiam culpa puniatur.⁶⁰

Поред већ помињаног примера избијања новчића из руке да би их неко други покупио, Гај наводи још један пример крађе уз нечију помоћ: када неко растера крдо или стадо да би неко други украо животиње. Ипак, каже да ће се сматрати да постоји крађа само ако је то учињено уз намеру да се изврши крађа. Ако је неко растерао животиње из шале, неће постојати *actio furti*, него *actio utilis ex lege Aquilia*. У овом случају даје се, наравно, *actio utilis* tj. *in factum* уместо директне аквилијанске тужбе зато што штета није нанета *corpore*.

Гај поставља још једно питање: да ли постоји *damnum iniuria datum* и у ситуацији када је неко украо стоку коју је неко други растерао из шале? Одговор је потврдан, јер да би постојао *furtum*, мора постојати *animus furti*. Зато Гај у ситуацији када је штета нанета из нехата о томе да ли је дошло до обогаћења неког трећег лица уопште не води рачуна.

Интересантан у том смислу може бити и следећи текст:

D.9.2.41.1 ULPIANUS libro quadragensimo primo ad Sabinum
Interdum evenire Pomponius eleganter ait, ut quis tabulas delendo furti non teneatur, sed tantum damni iniuriae, ut puta si non animo furti faciendi, sed tantum damni dandi delebit: nam furti non tenebitur: cum facto enim etiam animatum furis furtum exigit.⁶¹

Улпијан овде преноси мишљење Помпонија, са којим се очигледно слаже будући да га хвали као добро елаборирано (*Pomponius eleganter ait*). Помпоније каже да се понекад дешава да онај који избрише таблице (тестамента) не одговара за крађу, него за противправно наношење имовинске штете. То се дешава уколико је избрисао таблице са намером да причини

⁶⁰ G.3.202: Понекад подлеже (штужби) због крађе онај, који сам није учињио крађу, какав је онај по чијем је савету учињена крађа. У шакве се убраја и онај, који ши избије новчиће, да би их други укради, или штоје овце или доведа растера, да би их други ухватали. И што су стари писали о ономе, који црвеном штаканином растера крдо; али ако шако нешто буде учињено из шале, а не да би се прчинила крађа, видећемо, да ли треба даши ацији утилис, јер по Аквилијевом закону, који је донео о штакашу, кажњава се и нехат.

⁶¹ D.9.2.41.1 Улпијан, из четрдесет прве књиге о Сабину: Помпоније елегантно каже да се понекад дешава да онај који избрише шаблице не одговара због крађе, већ само због пропливавне штакаше, уколико их је, на пример, избрисао не са намером да учини крађу, већ само да учини штакашу; јер неће бити одговоран због крађе, будући да се, наравно, уз радњу исто шако захтева и воља да се изврши крађа. Овај фрагмент био је раније нападан као интерполисан, али је од стране данашњих романиста углавном прихваћен као аутентичан (Thomas, *op. cit.*, стр. 11).

штету (*damni dandi animo*), а не са намером да учини крађу (*animo furti faciendo*), будући да се за постојање *furtum*-а захтева и *animus furti*.

Случајеви уништења докумената посебно су илustrативни за проблем разграничења поља примене *actio furti* и *actio damni iniuria*. Наиме, увек када неко уништи туђу писану исправу, неко други ће од тога имати користи, тј. постоји *lucrum ex damno alieno*. У горе наведеном примеру, уништењем таблици тестамента наследник или легатар ће остати без свог дела заоставштине, који ће стећи неко други, нпр. законски наследник. Исто тако, ако неко уништи писану исправу о облигационом потраживању, дужник ће остварити противправну добит јер његов поверилац не може да докаже постојање свог потраживања у поступку, затим у случају уништења исправе о исплати дуга, на добитку ће бити несавесни поверилац који би могао да захтева поново исплату истог дуга итд. Дакле, подручје примене тужби због крађе и противправне штете може се разграничити само полазећи од вољног елемента.

Дакле, питање да ли је неко стекао *lucrum ex damno alieno* није од значаја за постојање *actio damni iniuria*. Ова тужба ће постојати и уколико је неко остварио добит од туђег губитка, али само под условом да су испуњени услови који се односе на вољни елемент. Наиме, као што је опште познато, *damnum iniuria datum* постоји уколико је штета начињена из нехата (*culpa*) или зле намере (*dolus*). Уколико постоји *culpa*, јасно је да се примењује *actio damni iniuria*, али је ситуација сложенија уколико постоји *dolus*. У том случају, примењује се тужба из Аквилијевог закона само уколико је штета причињена *damni dandi animo*, тј. са намером да се оштећеном лицу причини имовинска штета, да му се нанесе губитак. Ако је, међутим, штета нанета са намером да се оствари добит за себе или другог, у том случају се не примењује *actio damni iniuria*, него нека друга тужба, нпр. *actio furti* или *actio doli*. Да ли постоји *animus damni dandi* фактичко је питање, које се утврђује према околностима случаја.

6. *Damnum—commodum*. Појам *damnum* класични правници дефинишу као умањење имовине (*deminutio patrimonii* — D.39.2.3) или ћубишак неке имовинске користи (*commodum* — D.43.8.2.11). У својој чувеној етимологији речи *damnum* Паул каже да овај израз потиче од речи којима се означава одузимање или умањење имовине:

D.39.2.3 PAULUS, libro quadragensimo septimo ad edictum: *Damnum et damnatio ab ademptione et quasi deminutione patrimonii dicta sunt.*⁶²

Да то није било мишљење само правника, потврђују и неправни извори, пре свега дела граматичара и ретора. И у њима се *damnum* одређује као умањење, односно *губитак имовине*.⁶³

Како смо већ поменули, ова етимологија данас више није прихваћена од стране лингвиста. Међутим, много више него о језичком пореклу израза *damnum*, она говори о схваташу значења овог израза од стране римских правника. Пајлову „етимологију“ (D.39.2.3) можемо прихватити као нешто што би било најприближније дефиницији појма *damnum*. *Damnum* је за класичне правнике *ademptio et deminutio patrimonii* (*одузимање и умањење имовине*).

И у другим текстовима Паул одређује *damnum* на сличан начин. Тако, у једном пасусу који се односи на Аквилијев закон, он изједначава *штету* (*damnum*) са *губитком* (*quod amisisse dicemur*). Губитак се састоји од *стварне штете* (*quod erogare cogimur*) и *изгубљене добиши* (*quod consequi potuimus*):

D.9.2.33pr PAULUS libro secundo ad Plautium: ...*in lege enim Aquilia damnum consequimur: et amisisse dicemur, quod aut consequi potuimus aut erogare cogimur.*⁶⁴

За разлику од Паула који *damnum* схвата једноставно као умањење имовине, Улпијан дефинише *damnum* као губитак неке *користи* (*commodum*):

D.43.8.2.11 ULPIANUS libro sexagessimo octavo ad edictum *Damnum autem pati videtur, qui commodum amittit...*⁶⁵

Ово није прилика да се нашироко бавимо пореклом и значењем израза *commodum*, али морамо напоменути неколико чињеница без којих је тешко разумети однос *damnum* — *commodum*. Као прво, *commodum* има шире значење него *lucrum*,

⁶² D.39.2.3 Паул, из четрдесет седме књиге о едикту: *Damnum u damnatio йоштичу од одузимања и, шакорећи, умањења имовине.*

⁶³ *damnum a demptione, cum minus re factum quam quanti constat* (Varro, *De lingua Latina* 5. 176); *damnum a diminutione rei vocatum* (Isidor. *Etym.* 5. 27. 5); *ego porro damnum existimo esse amissionem eorum, quae habueris* (Quint. Decl. 320. p. 256, 15); *damnum...esse fortuitam rerum amissionem* (Quint. Decl. 320. p. 257, 2).

⁶⁴ D.9.2.33pr Паул, из друге књиге о Плаутију: *Наиме, љо Аквилијевом закону захтевамо штету; и кажемо да смо изгубили или оно што смо могли да стекнемо, или оно што смо били присиљени да исплатимо.*

⁶⁵ D.43.8.2.11 Улпијан, из седамдесет осме књиге о едикту: *Међуши, сматра се да је претпослоје штету онај који је изгубио (неку) корист...*

јер се под њиме не подразумева само новчана добит, него било каква *корист* уопште, не искључиво материјална. У неким текстовима се користи у сличном значењу као *utilitas*:

D.50.16.239.3 POMPONIUS libro singulari enchiridii ‘*Munus publicum’ est officium privati hominis, ex quo **commodum** ad singulos universosque cives remque eorum imperio magistratus extraordinarium pervenit.⁶⁶*

У другим текстовима *commodum* понекад означава *погодност*, *преднос*, *привилегију*:

D.38.4.3.4 ULPIANUS libro quarto decimo ad Sabinum *Emancipatos quoque filios eius, cui adsignatus est libertus, habere **commodum** senatus consulti puto, non ut ad legitimam hereditatem admittantur, sed ad ea quae possunt.*⁶⁷

D.38.17.2pr ULPIANUS libro tertio decimo ad Sabinum *Sive ingenua sit mater sive libertina, habebit Tertullianum **commodum**.*⁶⁸

Ипак, *commodum* често значи имовински добићак, и користи се и као синоним за *lucrum*, нпр. у овом Гајевом тексту који се односи на ортаклук:

G.3.150 *Et illud certum est, si de partibus lucri et damni nihil inter eos convenerit, tamen aequis ex partibus **commodum** ut incommodum inter eos commune esse; sed si in altero partes expressae fuerint, velut in *lucro*, in altero vero omissae, in eo quoque quod omissum est, similes partes erunt.*⁶⁹

Гај овде користи изразе *damnum* — *lucrum* и *commodum* — *incommodum* као синониме, а исто можемо запазити и у текстовима других правника. Код Улпијана налазимо и израз *commodum cum damno compensari*, аналогно изразу *lucrum cum danno compensari* који помиње Паул у D.19.1.42:

⁶⁶ D.50.16.239.3 Помпоније, из једнотомне књиге енхиридија: ‘*Munus publicum’ je служба приватног лица, из које корист како појединим шако и свим грађанима и њиховим стварима на основу империјума изванредно маџистраша пријада.*

⁶⁷ D.38.4.3.4 Улпијан, из четранесте књиге о Сабину: *Сматрам да шакаје и еманцијована деца оноћа, који је стекао ослобођеника, имају привилегију по основу сенатске одлуке, не да им буде дошто законско наслеђе, већ оно које могу да имају.*

⁶⁸ D.38.17.2pr Улпијан, из тринесте књиге о Сабину: *Било да је мајка слободно рођена, било ослобођеница, имаће Тертулијанску привилегију.*

⁶⁹ G.3.150 *И ово је сигурно, ако о уделима у добићаку и губићаку ништа није међу њима уговорено, ипак су користи и шарећи заједнички међу њима на једнаке делове; али ако су у једном одређени удели, на пример у добићаку, у другом ипак изостављени, у ономе што је изостављено, биће слични удели.*

D.17.2.23.1 ULPIANUS libro trigesimo ad Sabinum *Idem quaerit, an commodum, quod propter admissum socium accessit, compensari cum damno...*⁷⁰

Ипак, има и текстова у којима *commodum* има потпуно другачије значење, које са *добити* нема никакве везе. Тако, Улпијан на једном mestу каже:

D.8.2.11pr ULPIANUS libro primo de officio consulis *Qui luminum vicinorum officere aliudve quid facere contra commodum eorum vellet, sciet se formam ac statum antiquorum aedificiorum custodire debere.*⁷¹

У овом тексту се помиње заклањање светла суседу путем нове градње као начин да се нешто учини *contra commodum*. Дакле, *commodum* се овде јавља у значењу *користи*, или можда чак у неправном значењу *удобносћи*, *комфора*. Једно је сигурно: римски правници никад не би за могућност да се ужива светлост рекли да је *lucrum*, јер то није новчана *добит*, али јесте нека *корист*, *commodum*. Према томе, *lucrum* је увек уједно и *commodum*, јер се *добит* убраја у *користи* које некоме припадају, али *commodum* не мора бити искључиво и само *lucrum*. Поред материјалне *добити*, то може бити и било каква друга *корист*.

Вратимо се за тренутак на Улпијанову дефиницију у којој се појам *damnum* одређује као губитак неке *користи* (*commodum*) (D.43.8.2.11 *Damnum autem pati videtur, qui commodum amittit...*). Правник каже да се сматра да је претрпео штету (*damnum pati videtur*) онај који је изгубио неку корист (*qui commodum amittit*). Овде треба обратити пажњу на један аспект који је посебно битан за аквилијанску штету. Наиме, *damnum* у аквилијанском смислу није искључиво *lucrum amissum*, него *commodum amissum*. То значи да у штету коју је неко претрпео не улази само изгубљена добит, него било која *предносћ*, *корист* коју је оштећени изгубио услед губитка уништене или оштећене ствари (што, да подсетимо, констатује и Паул — D.9.2.33pr ...*in lege enim Aquilia damnum consequitur: et amisisse dicetur, quod aut consequi potuimus aut erogare cogimur*).

Да се под *commodum* подразумева било каква имовинска корист, види се и из следећег. У оквиру разматрања о процени

⁷⁰ D.17.2.23.1 Улпијан, из тридесете књиге о Сабину: *Затим њосијавља љиштање да ли корист, која ортаку ћријада јо основу деликта, треба компензовати ђубитком...*

⁷¹ D.8.2.11pr Улпијан, из прве књиге о служби конзула: *Ко хоће да суедима заклони светлосћ или да учини нешто друго ћројив њихове користи, треба да зна да облик и сјаје стварија зграда треба сачувати.*

највише вредности коју је убијени роб имао у протеклој години Улпијан у тексту D.9.2.23 набраја, примера ради, неке предности које су могле увећати вредност роба у односу на његову тржишну вредност у време када је убијен: околност да је роб именован за наследника (D.9.2.23pr-1), затим случај када је ослобођење роба било услов за прихватање наслеђа (D.9.2.23.2), потом ситуацију када на цену роба утиче чињеница да је пре повреде која је наступила у претходној години вредео више (D.9.2.23.3), затим случај кад је убијен роб који је починио проневере у пословању и којег је господар требао да испита да би се открили остали саучесници (D.9.2.23.4), као и ако је роб који се раније добро понашао пре него што је убијен променио навике нагоре (D.9.2.23.5). Након што је егземплярно навео ове случајеве, Улпијан закључује:

D.9.2.23.6 ULPIANUS libro octavo decimo ad edictum *In summa omnia commoda, quae intra annum, quo interfactus est, pretiosior rem servum facerent, haec accedere ad aestimationem eius dicendum est.*⁷²

У процену штете (*aestimatio damni*) улазе све предности (*omnia commoda*) које су чиниле роба вреднијим (*pretiosiorem servum facerent*) у току године у којој је убијен. Дакле, *commodum* је не само новчани добитак (*lucrum*) него било каква корист, као и све оно што неку ствар чини вреднијом. У складу с тим, Улпијаново одређење појма *damnum* као *commodum amissum* у D.43.8.2.11 у потпуности одговара римском схватању аквилијанске штете. У процену штете улазе све материјалне предности које је господар изгубио, укључујући и изгубљену добит.

Према томе, класични правници схватају *damnum* на два начина: као умањење имовине, и као *зубијак неке имовинске корисности*. Кад се *damnum* користи као апстрактан израз, он означава *умањење имовине*. Међутим, како правилно примећује Санпата, *damnum* понекад бива конкретизован као *зубијак* или *лишавање нечега*, што се посебно може уочити у литерарним изворима: нпр. губитак неке ствари (нпр. овна), војних одреда (нпр. две кохорте), новца, града...⁷³ Исто запажамо и у прав-

⁷² D.9.2.23.6 Улпијан, из осамнаесте књиге о едикту: *Украйтко, треба рећи да све предности које су у току године у којој је убијен роба чиниле вреднијим треба да буду узеће у обзир приликом процене.*

⁷³ Verg. Georg. (XII 8.24): *homicidii poenam noxius arietes damno luebat (pagava la pena stabilita per l'omicidio mediante il sacrificio economico, cioè la perdita, di un ariete); Caes. B. Gall. 6.44.1: tali modo vastatis regionibus, exercitum Caesar duarum cohortium damno Durocortorum Remorum reducit (con la per-*

ним текстовима. На пример, у раније цитираном фрагменту D.9.2.29.1 се помиње ѡубићак ћреда — *damnū tignis* (*damnū me pati recisis a te meis tignis*). Дакле, у правном смислу, под *damnū* може да се подразумева и ѡубићак неке (конкретне) имовинске користи. Оба наведена значења израза *damnū*, умањење имовине и конкретни ѡубићак, познавали су и преткласични правници, што се види на основу расправе о расподели удела у ортаклуку (D.17.2.30). И текст трећег поглавља Аквилијевог закона, онако како га преноси Улпијан (D.9.2.27.5), допушта оба значења.⁷⁴

dita di due cohorti); Liv.30.44.9: nec in iis quisquam acrius quam pecuniae damnū stimulat (nulla ci afflige più che la perdita di denaro); Tac. ann 14.33.1: unus oppidi damno servare universa statuit (decise di salvare ogni cosa col sacrificio di una sola città). C. A. Cannata: *Il terzo capo della “lex Aquilia”*, BIDR XCIX — XCIX, Milano 1995—1996. стр. 115—116.

⁷⁴ По неким ауторима, *damnū* у Аквилијевом закону се односи на материјалну, тржишну вредност оштећене или уништене ствари, тј. на умањење имовине које је оштећено лице претрпело. (Тако, Valditara, *Superamento dell'aestimatio rei nella valutazione del danno aquiliano ed estensione della tutela ai non domini*, стр. 17.) Ова теорија је прихватљива уколико се речи *Ceterarum rerum praeter hominem et pecudem occisos* налазиле у Закону. (Тако сматрају: P. V. Warmelo: *A propos de la loi Aquilia*, RIDA 27/1980, стр. 337; J. M. Kelly: *The Meaning of the Lex Aquilia*, Law Quarterly Review 80, London 1964, стр. 78; Zimmerman, *op. cit.*, стр. 959—961; A. Watson: *Personal injuries in the XII Tables*, Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis XLIII, 1975, стр. 214; G. MacCormack: *On the third Chapter of the Lex Aquilia*, The Irish Jurist V/1, Dublin 1970. стр. 166; D. Daube: *On the Third Chapter of the lex Aquilia*; Collected Studies in Roman Law, Frankfurt am Mein 1991, стр. 3—18, (прештампано из: Law Quarterly Review 52/1936, стр. 253—268), стр. 3. и даље; R. Westbrook: *The Conference of the Lex Aquilia*, RIDA XLII, Bruxelles 1995, стр. 442—443; J. B. Thayer: *Lex Aquilia (Digest IX, 2, Ad Legem Aquilam-text, translation and commentary)*, Cambridge 1929. стр. 86; N. Natali: *La legge Aquilia (ossia il damnum iniuria datum) — Studio sul lib. IX, tit. II del Digesto*, Roma 1896, стр. 18—19. У том случају, одредба *si quis alteri damnū faxit* може се превести као *ако неко другоме нанесе штету* (ш. умањење имовине). Међутим, овде се може поставити питање како пратумачити значење трећег поглавља Закона ако су се речи *Ceterarum rerum praeter hominem et pecudem occisos*, или само *Ceterarum rerum*, ипак налазиле у Закону? (Honore сматра да су само речи *praeter hominem et pecudem occisos* интерполисане, а да су речи *ceterarum rerum* аутентичне. A. M. Honore: *Linguistic and social context of the Lex Aquilia*, The Irish Jurist VII/1, Dublin 1972, стр. 138—145. Слично мисле и Cursi, *op. cit.*, стр. 186—193. и Willems, *op. cit.*, стр. 15. Види и Natali, *op. cit.*, стр. 19.) Решење за овај проблем нуди Cannata, који сматра да се под изразом *damnū* у Аквилијевом закону подразумева ѡубићак а не умањење имовине. *Damnum* означава ѡубићак *сīvāri* (...*cagionare ad altri il danno di una cosa*) који је претрпео оштећени, због тога што је ствар уништена. Аутор сматра да је треће поглавље Аквилијевог закона изврно санкционисало само потпуно уништење, а не и оштећење ствари. (C. A. Cannata: *Sul testo della lex Aquilia e la sua portata originaria. La responsabilità civile de atto illecito nella prospettiva storico-comparatistica*,

7. Закључак. Изразом *damnum* се у свим римским правним текстовима, како онима који се односе на Аквилијев закон тако и осталима, означава умањење имовине, односно ѡубишак који неко лице трпи, било услед деликта, или на основу правног посла, или по неком другом основу. *Damnum* никад нема значење физичко⁹ оштећења ствари. Штавише, имовинска штета (*damnum*) и физичко оштећење ствари (*ruptio*) разликују се као два посебна услова за настанак аквилијанске одговорности.

Изразом *damnum* означава се само имовинска ѡштета, која се као таква разликује од моралне ѡштете, увреде (*contumelia*). *Damnum* постоји само ако је дошло до умањења имовине оштећеног лица.

Међутим, неће се свако умањење имовине сматрати за штету. *Damnum* постоји само онда када је дошло до умањења имовине против воље оштећеног, и ако он од тог умањења нема никакве материјалне или друге користи. У противном, не постоји штета, него трошкови (*impendia*). Ипак, они трошкови који су учињени ради санирања оштећења ствари или повреде лица, убрајају се у *damnum* у аквилијанском смислу.

Damnum се у многим текстовима појављује као супротност добити (*lucrum*). Аквилијански *damnum* постоји независно од тога да ли је неко стекао *lucrum* на основу штете која је другом нанета, али аквилијанске одговорности нема ако је неко другом нанео штету са намером да на тај начин себи или другом прибави добит.

Појам *damnum* класични правници одређују као умањење имовине (*deminutio patrimonii*) или ѡубишак (неке) имовинске ко-

I Congresso internazionale ARISTEC Madrid 7—10. ottobre 1993, Torino, стр. 45.) Cannata тврди да су се речи *cetererum rerum* (*praeter hominem et pecudem occisos*) налазиле у Закону, те у вези са тиме поставља питање како довести у везу изразе *damnum facere* и *ceterarum rerum?* Наиме, речи *ceterarum rerum* су у генетиву, те би се према томе израз '*Ceterarum rerum* (*praeter hominem et pecudem occisos*) *si quis alteri damnum faxit*', морао превести као Ако неко другоме прouзрокује *damnum* друге ствари (осим убијеној човека и ћрла стоке)... Дакле, *damnum* се овде не може схватити као умањење имовине, али ни као физичко уништење ствари. Једино могуће тумачење јесте да у Аквилијевом закону *damnum* значи ѡубишак. Ако су се речи *Ceterarum rerum* налазиле у Закону, онда превод одредбе *Ceterarum rerum... si quis alteri damnum faxit* гласи: Ако неко другоме прouзрокује ѡубишак осталих ствари. У складу са тиме, Cannata тврди да је Аквилијев закон изврно санкционисао само потпуно уништење ствари до којег је дошло на било који начин (спаљивањем, сламањем, уништењем). Ипак, *damnum* не значи физичко уништење, него ѡубишак ствари, са тачке гледишта господара, који уништену ствар не може више да користи. *Damnum* се чини другоме (*alteri*), а не самој ствари. (Cannata, *Il terzo capo della "lex Aquilia"*, стр. 115—116.)

risūi (*commodum*). Под тиме се подразумева не само губитак тржишне вредности уништене или оштећене ствари, него и губитак било какве друге имовинске користи, попут смањење вредности других ствари, изгубљене зараде, или трошкова који су настали услед уништења или оштећења ствари или повреде лица.

Samir Aličić

THE CONCEPT OF AQUILIAN DAMAGE (*DAMNUM*)
IN CLASSICAL ROMAN LAW
Legal-terminological analysis

Summary

For classical Roman lawyers damage (*damnum*) means the loss or diminution of what is a man's own, either by fraud, carelessness, or accident and not a destroying of property (*ruptio, laesio corporalis*). *Damnum* is only damage to property and not a damage to person, i.e. the measure of injury, physical, mental and emotional, as a result of another's action or omission (*contumelia*). *Damnum* is such diminution of property, which arises against the will of damaged person, without any benefit to him, and is to be distinguished from ordinary expenses (*impensae*). *Damnum* exists without regard to the consequence whether someone got profit (*lucrum*) on the basis of somebody's damage. However, there is no aquilian responsibility if someone made damage to another person having the intention to obtain a gain for himself. According to Roman lawyers *damnum* could be defined in two different ways: diminution of property (*deminutio patrimonii*) and loss of benefit (*commodum*).

НАСЛЕЂЕ
HERITAGE

UDC 821.14'02.0913 Homeros
81'255.4

Јован Пойов

Филолошки факултет, Београд

ИСКУСТВА И ПРИНЦИПИ ПРВИХ ПРЕВОДИЛАЦА ХОМЕРА КОД ФРАНЦУЗА И КОД СРБА¹

АПСТРАКТ: У раду се упоредно анализирају практична искуства и теоријска начела раних преводилаца Хомера код Француза и код Срба. Испоставља се да се теорија превођења Хомера у обе средине уобличавала емпиријски, из преводилачке праксе и рецепције, првенствено кроз расправе и полемике које су често имале начелни карактер. Мишљења су се највише сукобљавала око питања верности оригиналу, при чему су Французи с почетка 18. века више расправљали о садржинској, а Срби средином 19. века о версификацијској верности. Залажући се за аутентичног Хомера, Ан Дасије залагала се за прозну, док је Удар де ла Мот био присталица углађене адаптације у александријцу. Афирмишући „начело народности”, Лаза Костић је одбацивао и прозу и хексаметар, држећи се епског десетерца, као и Јован Хаџић и Његош, док се Петар Демелић, пре свих њих, са дosta успеха окушао у хексаметру, најавивши каснију победу „начела стварности”.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: превођење, Хомер, *Илијада*, Ан Лефевр гђа Да-сије (Mme Dacier, 1654—1720), Удар де ла Мот (Houdar de la Motte, 1672—1731), Петар Демелић (?—1848), Јован Хаџић (1799—1869), Петар Петровић Његош (1813—1851), Лаза Костић (1841—1910)

Имајући у виду опште прихваћено становиште по којем су Хомерова дела исходиште европске књижевне традиције, први преводи *Илијаде* и *Одисеје*, макар и делимични, од изузет-

¹ Рад је настао као резултат истраживања на пројекту 148006 „Теоријско-историјски речник компаратистичке терминологије код Срба” који финансира Министарство за науку Републике Србије.

ног су значаја за сваку националну културу. Услед различитих историјских околности, почеци превођења Хомерових епова на народне језике не само да се временски не подударају на целом европском простору, него се међу појединим срединама уочавају разлике које се мере вековима. Посматрано из данашње перспективе, проблем ове хронолошке дискрепанције не мора бити од примарног значаја. Битно је, међутим, одговорити на нека друга питања: 1) у којим је историјским и културним контекстима дошло до тих превода; 2) какав је, тада и касније, био њихов значај за поједине националне културе и 3) каква су била искуства првих преводилаца, са којим су се проблемима суочавали и којим су се начелима, имплицитно или експлицитно, руководили? Намера нам је, разуме се, првенствено била усмерена на српску хомерологију, али узету у једном ширем, компаративном контексту. С обзиром на то да су први преводи Хомера код нас настајали под утицајем немачког, Фосовог (Voss), односно руског, Гнедичевог превода, и да су те околности прилично познате и истражене, учинило нам се згодним да у овој прилици спроведемо поређење са стањем у Француској, управо стога што тамошњи преводиоци нису директно утицали на наше. Будући да су се наши први преводиоци листом лађали *Илијаде*, и на француској страни узећемо у обзир само преводе овог епа.

У табеларном приказу, упоредна хронологија изгледа овако:

Самсон (Samxon), 1519—1530.	Петар Демелић, 1—3 певање, 1832, део 4. певања 1833.
Салел (Salel), 1—10. пев. 1545, 13. пев. 1570.	Јован Хацић, 1. и 14. певање, око 1830, објављено 1858.
Жамен (Jamun), парцијално 1574, у целини (са Салелом) 1577.	П. П. Његош, део 1. певање, после 1833, штампано 1889.
Сертон (Certon), 1615.	Лаза Костић, 1. и део 6. певања, 1858, 1909; 2. певање, 1874, 1909.
Суе (Souhait), 1614.	Јоксим Новић Оточанин, 1—4. певање, 1866.
Боател (Boitel), 1619.	
Ла Валтери (La Valterie), 1681	
Гђа Дасије (Mme Dacier), 1699.	
Удар де ла Мот (Houdar de la Motte), 1714.	

Већ из летимичног погледа на предочену табелу примећује се да су између првог француског и првог српског покушаја превода протекла пуна три столећа, што свакако није беззначај-

но. У том великим временском распону, додогдиле су се, наиме, бар две ствари које су суштински утицале на однос преводилаца према предмету свог посла: прво, на преласку из 17. у 18. век у Француској се водио познати спор између „старих“ и „модерних“, у којем је Хомер фигурирао као једна од главних тачака око којих су се ломила копља; друго, у прве три деценије 19. века европском књижевношћу овладала је поетика романтизма, која је, између осталог, ставила *ad acta* сумњу у дигнитет народних језика, што је било једно од традиционалних упоришта старих. Отуда у пропратним текстовима и расправама српских преводилаца и њихових критичара не затичемо нека од питања на која су њихове француске колеге трошиле највише мастила и енергије. Покушаћемо, ипак, да утврдимо поједине тачке конвергенције у овим расправама, на којима би се поређење могло темељити.

*

Кад је о Француској реч, ваља истаћи да први преводи падају у доба ренесансе и пробуђеног интереса за антику у 16. веку. По речима Филипа Форда, почеци француске хомерологије обележени су хаотичношћу и контроверзама, па се пре може говорити о измишљању него о поновном откривању Хомера. Језичка баријера деловала је непремостивом — до 1520. године старогрчким су владале само ретке придошлице из Византије. Од значаја је, ипак, било посредно упознавање са *Илијадом* и *Одисејом* преко латинских превода из Италије, па је и изучавање грчког почело да се шири захваљујући Хомеру и због њега. Тако се јављају и прва издања у оригиналу, али она обилују грешкама, док ће коментари, попут оног Јевстатија Солунског, искривљавати изворни смисао христијанизујући га. Тек ће издање Анрија Етјена (Estienne) из 1566. године означити преокрет и представљати поуздан ослонац будућим генерацијама хомеролога.

Почеци превођења Хомера на француски такође се јављају у првој половини 16. века и генерално се могу поделити на две врсте: на оне који, у духу средњовековља, највише пажње посвећују преношењу радње и на оне који се подухватају тешког задатка да пренесу Хомеров језик и стил. Првој врсти припада и превод Жана Самсона, хронолошки први, настао преко латинског превода Лоренца Вале (Valla). Он је представљао врло слободну парофразу оригинала, третирајући га као веродостојно историјско сведочанство а не као песничко дело, па отуда његов прозни стил више личи на преводе грчких историчара

или на француске средњовековне романе. Много је значајнији следећи превод који је, на подстицај Франсоа I, начинио опат Иг Салел. Његов препев првих једанаест певања, објављен 1545. године, први је француски превод у стиху и то у десетерцу. У издању из 1577. године Салелову *Илијаду* ће заокружити песник Амадис Жамен, припадник Плејаде и Ронсаров ученик. Жамен се према раду свог претходника односио скрупулозно, изменивши само очигледне штампарске грешке, али је десете-рац заменио александринцем који се у то време већ наметао као норма. Овим стихом биће испеван и први интегрални превод Хомера на француски, у издању из 1615. године, који је, осим *Илијаде* и *Одисеје*, обухватао и *Бајрахомиомахију*, *Химне* и *Еийграме*. Аутор ових превода, који су угледали светло дана у години његове смрти, био је Саломон Сертон.² Занимљиво је то да је он најпре намеравао да се послужи стихом који би био најприближнији оригиналу, за шта је у француској поезији већ имао узоре у хексаметрима Жан-Антоана де Баифа (de Baïf), али је, на наговор других, одустао и приволео се александринцу.³

Версификацијска питања приближавају нас контексту првих српских превода Хомера, али ћемо се претходно још задржати на Француској, где су, поред александринца, од 17. века надаље, преводиоци све више почели да се окрећу прози, у настојању да буду што вернији оригиналу. То настојање проистекло је из прожимања картезијанског рационализма, култа антике и духа учености у доба класицизма. Тако се, још годину дана пре Сертонове, појављује *Илијада* у прози Франсоа ди Суеа, а потом, године 1681, оба епа у преводу Ла Валтерија. Ипак, грчки језик се у то доба још увек релативно мало учио и слабо знао. С друге стране, док су песници 16. века настојали да француски језик саобразе грчком, дотле су њихови наследници желели да „усаврше” Грке, саображавајући их наравима и манирима свог доба. Госпођа Де Севиње (Mme de Sévigné) је

² Поникао у протестантској породици, Сертон је највећи део каријере остварио у служби Анрија IV, да би завршни део живота провео у повучености, посвећен превођењу Хомера.

³ Испоставило се да је та одлука имала далекосежне последице, пошто Французи до дана данашњег нису добили свог Хомера у хексаметру, иако још Агрипа д'Обиње (d'Aubigné) помињао извесног Мусеа (Mousset), који је, наводно, препевао и *Илијаду* и *Одисеју* у „метру по угледу на антику”. Тек у последњим деценијама Андре Марковиц (Markowicz) покушава да у својим преводима врати овај стих у француску књижевност, као и Филип Брине (Brunet), који је најавио скоро појављивање свог превода *Илијаде*.

тадашње преводиоце поредила са слугама који, преносећи потреке господара, увек пренесу супротно од оног што им је речено, а поврх тога имају и незгодну особину да себе сматрају равним господарима, нарочито када су ови старци. Ово духовито поређење Иполит Риго илуструје управо примерима из Суеовог и Ла Валтеријевог превода *Илијаде*. „Ди Суе је тачан, али расплинут и разводњен”, каже он. „Ла Валтери тежи угљености; он скраћује Хомера и настоји да га оплемени: устеже се да говори о Агамемноновој постели. Обојица су неверни. Таква је судбина Хомера у 17. веку, све до гђе Дасије. Изневерен је у сваком случају, бљутавом тачношћу једних или лажном елеганцијом других” (Rigault, 1856, 63).

Преводи *Илијаде* (1699) и *Одисеје* (1708) Ане Дасије били су од епохалног значаја. Ова учена и предана жена, чији је отац био професор старогрчког и протестант, обавила је сјајан посао, вођена идејом да Хомерово стваралаштво Французима представи што верније, пре свега онима који грчки не знају или га тек уче. Образлажући због чега се одлучила за прозу, она изражава двоструку скепсу: начелно, спрам могућности превођења стиха стихом и, конкретно, спрам моћи свог материјног језика, „неспособног да изрази већину лепота којима блиста овај спев” (нав. према Weissbort/Eysteinsson, 2006, 162). Ове лепоте нису само језичке и стилске — оне почивају у „узвишености његових мисли, величанствености његове теме, природи која га свог прожима и у изненађујућој разноврсности његових ликова који се много разликују међу собом чак и онда када оличавају исту врлину” (163). Показавши овим своје умеће интерпретације, Дасијеова потом прелази на излагање својих погледа на превођење. Под прозним преводом она не подразумева ропско подражавање оригиналa, већ један „отмен и господствен превод који, држећи се строго начина мишљења оригиналa, трага за лепотама сопственог језика” (164). Овакво превођење она види слободнијим у односу на рад сликара ко-писте, ограниченог облицима, бојама, пропорцијама и положајима предмета на оригиналној слици. Врстан преводилац за њу је налик на вајара који обликује према слици, на сликара који слика посматрајући скулптуру или на песника који ствара надахнут ликовним или скулпторским приказом, попут Вергилија који страдање Лаокоона и његових синова описује пред призором овековеченим у мермерној композицији.⁴ А разлика

⁴ Посежући за овим примером, она за више од пола века претходи Лесингу (Lessing), с тим што је његово виђење ствари било обрнуто — скулптор је, по њему, стварао имајући у виду Вергилијев опис.

између лошег и доброг преводиоца је у томе што први, у претераној жељи да дословно преведе оригинал, снисходљиво преноси речи без душе, док други, настојећи да пренесе душу, успева да сачува и реч, упркос својој великој слободи; превод оног првог дела је хладног и јаловог духа, а други је дело поузданог, отменог и плодног духа који ствара више од реплике оригиналa — њему полази за руком да од познатог начини ново, да створи „други оригинал”.

Госпођа Дасије је, dakле, била не само врстан практичар него и теоретичар превођења. Стога и не чуди то што су њени преводи Хомера дуго сматрани непревазиђеним. Али, нису сви били тог мишљења или бар нису до краја били задовољни њеним подухватом. Тако је, године 1714, један образовани и духовити дворанин по имену Удар де ла Мот, тада већ члан Француске академије, понудио своју верзију *Илијаде*. Будући да није добро владао грчким, он није могао бити незадовољан тачношћу превода Ане Дасије, већ је, напротив, на њему заосновао свој препев. Иритирао га је, међутим, сам Хомер, односно оно што је код њега приказано и начин на који је то учињено. Сметало му је то што древни песник понекад користи „ниске” изразе које пропраћа задивљујућим епитетима, што комбинује најгрубље речи са оним најуглађенијим и најнежнијим. Руководећи се разлозима укуса и стила, он је одбио да у свом препеву следи тај пут.

Своје примедбе Удар је експлицирао у предговору под насловом *Расправа о Хомеру*. Жигошући, између осталог, нева-спитаност ликова, развученост њихових реплика, понављања, набрајања и друго, он закључује: „Дао сам себи слободу да изменим све оно што ми се учинило непријатним.”⁵ У настојању да читаоцима понуди једног „пријатног” Хомера, поступао је, тврди, са „много обзира”, како не би сувише изменио оригинал, а како, с друге стране, не би „шокирао читаоце пројете сасвим другим обичајима”.⁶ Зато је, признаје, често бивао крај-

⁵ Сви наводи из Ударовог текста преведени су из верзије која се може пронаћи на интернет адреси наведеној у литератури. Како је текст тамо дат у континуитету, нисмо били у могућности да уз цитате наведемо пагинацију.

⁶ „Хтео сам да мој превод буде пријатан и отуда је требало заменити представе које су наилазиле на допадање у Хомерово време онима које нам се допадају данас; требало је, на пример, упристојити, сходно нама, Ахилејеве увреде Агамемнона, изоставити сваје између Јупитера и Јуноне, као и сваку помисао на насиље; ублажити то што Агамемнон неупоредиво више воли своју робињу него своју жену и, најзад, изразити разне околности тако да се у основи каже исто што је рекао и Хомер, а да то буде представљено на начин сагласан укусу нашег века”.

ње одважан, прекрајајући читава певања, мењајући редослед догађаја, усуђујући се чак и да понешто измисли. Тако је његова „пречишћена” верзија *Илијаде* испала двоструко краћа од оригиналa, сведена на дванаест певања, сходно тада важећем идеалном моделу епа. Разуме се да згранута гђа Дасије није остала нема на овакво сакаћење како свог превода тако и оригиналa, па је загрмела из свег гласа, написавши обимни *Трактат о разлогима искварености укуса*, у којем је извршила вивисекцију Ударовог посла. Овај је пак узвратио *Запажањима о критици*⁷ и тиме је отворена последња етапа спора између стarih и модерних. Иако неравноправан са становишта језичке компетенције, Удар се ослонио на своју виспреност и у томе је имао доста успеха — већина савременика чак га је сматрала победником у расправи са ускогрудим и, штавише, женским опонентом. На kraју је ipак дошло до њиховог помирења, као што је, петнаестак година пре тога, посредовањем изглађен спор између Боалоа и Пероа (Perrault). Нас, међутим, овде занима онај део Ударовог текста који се односи на начелна питања превођења, као и на версификацију, јер нас то приближава расправама поводом превода Хомера код Срба.

Аутор све преводе дели на дословне и слободне или, како их он зове, „смелије”. Први служе у ерудитске сврхе, с циљем да што верније пренесу садржај оригиналa онима којима је то потребно; други су намењени широкoj публици, амбициознији су, допадљивији и заправо представљају „елегантне имитације”, односно нешто између превода и парофразе. Одајући Дасијеовој признање на инвентивности, Удар јој, међутим, замера што је привржена старом ставу по којем ће сваки превод Хомера неизбежно бити инфериоран у односу на оригинал јер је француски језик инфериоран у односу на грчки. У прилог супротном мишљењу, он наводи како има ствари које је лакше и једноставније рећи на француском и како сваки језик има

⁷ У жељи да обеснажи примедбе гђе Дасије, Удар се позива ни мање ни више него на Боалоа, великог поштоваоца њеног превода. Он сведочи како је старом критичару, тада већ уздрманом полемиком са Пероом или још увек ауторитативном, носио на увид свој препев у току рада и како је овај само у први мах деловао запрепашћено: „Почех да читам; већ после првих стихова г. Депрео се смирио; убрзо стаде да одобрава; одобравање је неосетно прелазило у похвале, да би ме на kraју почео уверавати како би готово исто толико волео да је превео *Илијаду* онако како сам ја то учинио колико и да ју је сам написао. Баш тим речима...” (нав. према Rigault, 1856, 372). У претеривању старог лисца самољубиви преводилац очигледно је превидео сарказам на сопствени рачун, сервирајући додатни аргумент својој противници.

своје добре и лоше писце. Француском језику, самом по себи, ниште не недостаје,⁸ а међу језицима нема вредносне хијерархије — они су, напротив, различити.

Објашњавајући зашто се одлучио за стих, Удар приказује оштру супротстављеност која је тада владала међу присталицима препева и прозних превода, закључујући: „Песници поноси на свој таленат мисле да проза не може да досегне песничку изражавајност и сликовитост; прозаисти пак презирају таленат који немају, убеђујући сами себе да су стихови неспојиви са верношћу коју преводилац дугује оригиналу”. Не одбацијући резолутно ниједан од ова два става, он се ипак приклања првом и одлучује се за парно римовани Александринац, који примењује са доста умешности, знајући да му је то најјаче оруђе у будућем окршају. Признајући да је једино проза када да дословно пренесе смисао, а да њен стил и те како може бити елегантан, аутор оспорава тврђњу своје супарнице да версификација не може пронаћи пандане за Хомерову мисао и да „песници престају да буду песници” када их преведемо у стиху. Зар се незнатним изменама оригинал заиста толико изобличује, пита се он и одговара: „Хомер некада толико греши у ономе што мисли и говори да прозни преводилац, чак и ако се најодлучније држи верности, често бива присиљен да га на многим местима исправи”.

Најзад, аутор излаже и сопствену преводилачку поетику, сводећи је на три начела: тачност, јасност и пријатност. Последњи критеријум односи се на оно што је већ речено о Удровим моралистичким интервенцијама на тексту, па ћемо се овде позабавити првим двама начелима. Под тачношћу је подразумевао употребу само оних епитета који „изражавају неку корисну појединост и то са разлогом”.⁹ У циљу јасности избе-

⁸ Шта то недостаје француском, гласи реторско питање којим бисмо могли сажети низ његових потпитања: „Да ли је недостатак елеганције оно на чему бисмо могли приговорити нашем језику? Али шта је то што он не изражава са снагом и љупкошћу својственим предмету? Недостаје ли му јасности у доктматским списима и историјама? Недостаје ли му узвишености у панегирицима и сатирама? Недостаје ли му достојанства у Корнејевим и Ракиновим трагедијама или можда разоноде и шала у Молијеровим комедијама? Недостаје ли му нежности код Киноа или простодушности код Ла Фонтена? Само нека још буде изумитеља нових жанрова, пронаћи ће они нове изворе у нашем језику”.

⁹ „Са таквом пажљивошћу, понекад се једном речју може обухватити смисао читаве реченице; а та сажетост, ако није претерана, нужно даје снагу и лепоту стиховима. Мноштво појединости и слика погађа и испуњава машицу, и то је оно што се зове снага: слаби стихови су они у којима је смисао несразмеран речима”.

гавао је „транспозиције и дуге периоде”,¹⁰ односно опкорачења и компликоване реченице. Извесно је да се на мети „истанчане” Ударове преводилачке естетике, у основи сагласне начелима поетике класицизма, нашла управо суштина Хомеровог стила, оличена у његовим чувеним епитетима и проширеним поређењима. Тако је овај преводилац и теоретичар, упркос појединим проницљивим увидима у проблеме превођења, омануо у оном најважнијем, остајући заробљен унутар наслеђених доктринарних становишта, како у погледу форме тако и у погледу садржине превода.

*

Француски модерни су, према томе, били привржени стијху и то оном провереном у највећим делима националне књижевности. По томе су они једино и упоредиви са првим српским преводиоцима. Наши романтичари стасали су у прилика ма и окружењу сасвим различитим у односу на француску аристократију, па им, разуме се, није могла сметати никаква неуљудност Хомерових јунака, по много чему близким јунацима српске епике. У свом дивљењу хеленском песнику били су, дакле, ближи француским старима. Око питања стих или проза такође није било много недоумица. Оно је имплицитно разрешено већ у првим преводилачким покушајима, а експлицитно га је закључио сам Лаза Костић. Када је, наиме, године 1866, Јоксим Новић Оточанин понудио Матици српској да финансира његово превођење *Илијаде* и *Одисеје*, „у прози, као што су радили Латини”, Матица је његов предлог, заједно са преводом прва четири певања *Илијаде*, поверила на оцену Костићу и Хацићу, који су понуду сложно и без двоумљења одбацили. Исцрпна Костићева рецензија¹¹ представља, штавише, један од пионирских теоријских трактата о превођењу код нас.

¹⁰ „Оно прво ствара заморну двосмисленост у конструкцији и истовремено чини стил тешким и усиљеним. Ово друго, у настојању да обухвати сувише ствари, ниједну од њих не излаже довољно јасно; [...] Притом ове дуге реченице, које усложњавају прозу, наступаютоме кваре каденцу и хармонију стихова”.

¹¹ Уз немилосрдну констатацију да Новић „не зна грчки ни беле, те тако није ни могао преводити с грчког оригинала” (Костић, 1987, 211), он каже и ово: „Ја не знам на које Латине ту мисли г. Ј. Н.; вальда не узима да је сваки Латин, који је што написао латински, јер онда би био и ја Латин и сваки који је прешао академијске степене на каквом свеучилишту, де је обично писати за то расправе на латинском језику; елем ако су то Латини, што [на њих] мисли г. Ј. Н., долазе нам ти доста чудновати. Ал' још нам је чудније, ако г. Ј. Н. мисли баш [на] праве Латине, књижевнике старог, изумр-

Лаза Костић се, у начелу, противио прозном превођењу поезије, изузев у једном случају, а то је у педагошке сврхе — онда када не постоји никакав превод, па преводилац хоће „да скрпи за нужду дрвени мост преко провалије незнанја“ (Костић, 1987, 210). Али, тада би такав превод морао бити савршено тачан, што Новићев није био. Настављајући своју расправу, он показује да су управо римски преводиоци установили два начела која, по њему, и даље важе. Прво је начело народности, а њиме се руководио Ливије Андроник, творац првог превода *Одисеје* на латински, који је уместо хексаметра користио сатурнијски стих, најстарији стих латинске народне поезије. Тада принцип поштовали су и српски преводиоци који су се, пре Новића, користили епским десетерцем: Јован Хаџић, Његош и сам Костић. Друго начело било би начело стварности или предмета, које захтева што доследније придржавање оригиналa, укључујући и у домену стиха. То значи опонашати грчки хексаметар на језику преводиоца. Овим принципом се, у свом преводу Хомера, управљао Цицерон, затим Немац Фос, а Костић не пропушта да наведе и Србина Петра Демелића, који је, још 1832, у Будиму објавио преводе прва три певања *Илијаде*.

Костић се одлучно залагао за начело народности,¹² у основи вуковско.¹³ Но, он се у том смислу није директно позивао на Вука Караџића, а још мање на француске преводиоце. Његов путоказ били су енглески преводи *Илијаде* — старији Попов (Rope) и новији, Дербијев (Derby), оба начињена у бланкверсу, односно петостопном јамбу. Овај стих, који је, будући неримован, највише подсећао на класичне облике, није, међутим, преузет из енглеске народне поезије. Могли бисмо га назвати баш творевином превођења, јер се први пут појавио у

лог римског народа. Ти људи то се може рећи с приличним поуздањем, нису преводили Омира никад у прози” (208).

¹² „То начело казује да сваки народ, [...] као што има своју особну крв, тако мора имати и свој особен поредак осећаја и мисли, а те мисли морају имати своју особну појаву. [...] Најобилнија појава осећаја и мисли долази нам у језику. — Ал’ као што тело не може живети само од себе, тако ни душа. Тело мора јести, душа мора учити. Но залогај што га прогутамо не иде онако пресан у крв, па ни ми не смемо разашљати предмет свог учења из радионице своје у жиле народа свога онакога као што га ми нађосмо, морамо га пробавити. Узмемо ли пак нпр. Омира преводити по размеру оригинала, а не по ономе, којим би наш народ спевао тај предмет, да га се је латио, то се не би само звало не пробавити залогај, него и не сажвакати га“ (Костић, 1987, 209).

¹³ Видети текст М. Флашара наведен у литератури.

Саријевој (Surrey) парафрази Вергилијеве *Енеиде*, око 1540, да би га потом прихватили и песници и преводиоци.¹⁴ Костић је, у духу романтизма, сматрао наш јуначки десетерац најадекватнијим стихом за посрблјивање и тог становишта држао се читавог живота. После првог младалачког покушаја, још једном се огледао на *Илијади* године 1874, да би се, у својој последњој деценији, изгледа вратио послу започетом у младости. Познато је, наиме, да му је Књижевни одбор Матице српске, године 1898, предложио да преведе оба Хомерова епа, што је он и прихватио. Следеће године обратио се Томиславу Маретићу, хрватском хеленисти који је, почетком осамдесетих година, објавио своје преводе *Илијаде* и *Одисеје* у хексаметру. Интонирајући своје писмо¹⁵ готово удворички, пишући латиницом, ијекавицом, уз низ кроатизама („велешт[овани]”, „двојба”, „ожујак”, итд.) и куртоазних израза колегијалног уважавања, Костић ипак не одустаје од полемике око врсте стиха. Он заправо реторички припрема одговор на једну заједљиву примедбу из Маретићевог текста штампаног уз његов превод *Одисеје*, где стоји како се „чини, да гдјеки наши пјесници и преводиоци не раде зато десетерца у пјесништву, што би он био народнији неголи они туђински стихови, него зато, јер је он — удобнији и лакши” (Стоканов, 1984, 372). Одбацијући приговор за конформизам, Костић истиче како се већ доказао преводећи Шекспира у јамбу: „Но друго је Shakespeare, а друго Хомер. Shakespeare је драмски писац, а Хомер епски. За драму ми нијесмо имали свога народног стиха, а за јуначке гусларске пјесме, као што су и Хомерове биле, имамо ми наш лијепи народни стих, који исто тако згодно пристаје у наш језик, особито у јужни говор, као хексаметар у јонски” (Стоканов, 1984, 372). Подсећајући на Демелићев превод у хексаметру, као и на то да се и Јован Хаџић са успехом опробавао у овом стиху а Хомера ипак препевавао у десетерцу, Костић закључује да је „нашој широј читалачкој публици угодније читати шта било ма у осредњем народну десетерцу, него исто то у најдивнијем хексаметру. Ваш ће посао, поред све свој незастариве заслуге и љепоте

¹⁴ Афирмисали су га и усавршили Марло (Marlowe) и Шекспир, а Милтон се њиме користио у свом *Изгубљеном рају*, образложивши тај избор у познатом уводном слову.

¹⁵ Концепт писма чува се у Градском музеју Сомбора, а његов приређивач Радивој Стоканов у коментарима изражава недоумицу у погледу постојања оригинала. Остало је, дакле, неутврђено да ли је оно послато и да ли га је Маретић примио.

остати још дugo у рукама учевних, школованих људи [...]. Ја бих радио више за неучне” (Стоканов, 1984, 373).¹⁶

Оваквом класификацијом превода спрам читалаштва, наш песник се, видимо, приближио становишту Удара де ла Мота. Ваљаност њиховог кључног начела могла би се, међутим, још једном проценити из перспективе конформизма, не више преводилачког него читалачког: ако већ као преводиоци не бирали лакши него тежи пут, зашто онда не захтевамо исто и од публике? За што угађати навикама читалаца и не захтевати од њих више напора? Не чинимо ли тиме рђаву услугу просвећивању сопственог народа? Није ли и то само још један „мост преко провалије незнања”, можда и камени, али који ипак обале спаја тек метафорички? На ова питања, макар и неизречена, одговор је, такође имплицитно, дошао више од пола века касније, када је српски језик коначно добио свог Хомера, у целости и на хексаметру, из пера Милоша Н. Ђурића. Његов хексаметар, разуме се, прилагођен је принципима квалитативне версификације и само по свом основном организационим својству — подељеност стиха на шест акценатских стопа — подсећа на грчки оригинал. Слично се може рећи и за стих Петра Демелића, првог српског преводиоца Хомера. Настојећи, у своје време, да буде што вернији оригиналу, он у предговору каже: „Моје највеће паšтење било је дакле што више оригиналу достићи, и готово сваку реч истолковати; зато сам и ексаметер употребио, али без цезуре и шпондеја, којег ми немамо; место њега сам свуда трохеја узео, као што и Немци чине.” Привржен „начелу стварности”, Демелић се, осим из немачке, угледао и на примере из руске преводилачке праксе, као и на стихове Везилића, Трлајића и Мушицког. Осврћући се на транскрипцију имена, позивао се на „наше црквене књиге”, па је уместо Феб(ус), Хера или Хефест(ос) писао Фивос, Ира, Ифестос.

Шимун Шоње је оценио да је „Демелићев пријевод у хексаметрима вјерна репродукција Хомерова текста, да је он са те стране у пуној мјери постигао оно што налазимо код његових

¹⁶ Остаје за жаљење што од Костићеве намере да настави и доврши своје преводе није било ништа. Мирон Флашар је, додуше, поредећи две објављене верзије Лазиног превода Хомера, убедљиво аргументовао тезу да је само прва настала у песниковим гимназијским данима, док је друга, иако датирана у истој, 1858. години, морала настати много касније, вероватно пред крај Костићевог живота. Но, тај његов повратак Хомеру представљао је тек корекцију старих фрагмената, далеко од пресудног помака у правцу привођења крају великог, давно осмишљеног и започетог посла.

узора, код Фоса и код Гнедича” (Шоње, 1981, 48), али и да је његов тонски хексаметар ипак „доста несавршен, па се стога његов пријевод тешко чита” (50). Ритам му је био прилично неуједначен, а повремено се, уместо хексаметара, јављају пентаметри и хептаметри. Њихов број је, према атору, ипак занемарљиво мали да бисмо их озбиљно узимали у обзир. Већи проблем представља то што је Демелићев стих грађен по застарелом моделу славеносербског хексаметра, па се, нарочито у погледу цезуре, знатно разликује од каснијег Ђурићевог хексаметра (в. Шоње, 1981, 52). Те разлике можемо уочити поредећи два превода инвокације *Илијаде*:

*Певај ми ђњев љошибелни Пилиада Ахилла,
Богињо! кој Ахејцам небројени зададе јада
И у љакао млоѓе мужественне ојрави душе
Ироа, а њи за љлен и ждранје љостави љисима
И свим љишицама: Зевсова воља се исјунни соптим:
Одона, како се исјрва свадајући распаше
Народни владашељ Аћреидис, и славни Ахиллевс.*

(Демелић)

*Гњев ми, божињо љевај, Ахилеја, Пелеју сина,
злосрећни щитоно Ахејце у хиљаде ували јада,
душе љак многих јунака јаких љосла Аиду,
а њих учини саме да буду љајчка за љине
и још ћозба за љишице — и щако се Дивова воља
вршила — ојкад се оно у свађи разишили били
Аћрејев син, јунацима вођа, и дивни Ахилеј.*

(Ђурић)

Упркос очекиваним разликама у лексици двојице преводилаца које дели читавих тринест деценија, упечатљиво је колико су, у погледу садржаја, њихови преводи подударни. Очигледно је да су обојица тежили не само опонашању метра оригинала, него и што вернијем преношењу његовог смисла. Притом је Ђурић свакако био у предности у односу на свог претечу јер је пред собом имао два узора која су се у међувремену појавила: хрватски Маретићев превод и стих Војислава Илића.¹⁷ Демелићев подухват утолико је достојнији дивљења.

¹⁷ Српска и хрватска наука о стиху, додуше, праве разлику између преводилачког и песничког хексаметра, односно „правог” и псеудохексаметра. Тако М. Павић хексаметар Војислава Илића назива транспонованим, тврдећи да је он песнику послужио као исходиште којим је дошао и до „некаквог

Јован Хацић и Његош су се, као и Лаза Костић, руководили начелом народности, упркос томе што је Хацић био жестоки Вуков противник и што се са успехом окушавао и у хексаметарским преводима,¹⁸ а што је Његош свој превод засновао на Гнедичевом, такође хексаметарском. Хацићев превод 1. и 14. певања *Илијаде* настајао је у његовој младости, отприлике у време када је настајао и Демелићев хексаметарски препев, па се може рећи да је то „у нашим књижевностима најстарији покушај претакања Хомера у десетерац. Старији од Његошева,¹⁹ а уз то и знатно модернији” (Шоње, 1983, 105). У предговору Хацић не помиње питање стиха, већ своје опредељење обrazлаже имплицитно, величајући српску народну традицију: „Љепо је наше народно пјесништво: оно је огледало наше природе, краснозвучнији одјек душе и срдца нашега, оно нас подиже и освјетљава, и даје нам силу и важност, које се многи народи лишавају” (Хацић, 1858, III). То, међутим, не значи да се треба затворити у самодовољност и остати слеп за туђе вредности. Упознавање са њима нужан је предуслов напретка, па у том смислу преводилац цитира одломак из писма које му је упутио мађарски реформатор језика, преводилац и заљубљеник у класику Ференц Казинци (Kazinczy). Народ који има овакву поезију, вели овај, „док се синови његови изобразе, изуче, и са класичним, древним љепотним производима упознаду, кадар ће бити чудеса у пјеснопјевству чинити” (VI). Из овог става пробија сцијенцистичка вера у прогрес, како на свим другим тако и на литерарном пољу, својствена такође и француским модерним, век и по раније. Код Хацића је она плод укруштања просветитељског и романтичарског духа, карактеристичног за српску културу његовог доба.

псеудохексаметра”, при чему не прецизира разлику између ова два (в. Павић, 1971, 275—292). С. Петровић Илићев стих недвосмислено назива псеудохексаметром, утврђујући да се он од Маретићевог преводилачког хексаметра разликује на плану цезуре, опкорачења и леонинске риме, али да су, у погледу распореда акцената, они готово подударни (в. Petrović, 1983, 387). Ш. Шоње разликује адаптирани (национализовани) и преводни хексаметар. Онај први, по њему, нестао је из праксе док се овај последњи још увек користи (в. Шоње, 1981, 50n).

¹⁸ Хвалећи Хацићев превод Хорацијеве *Посланице Пизонима*, „у прилично складним али не и исправним акценатским хексаметрима” (Шоње, 1983, 104), много течнији и читљивији од парцијалног препева Вергилијеве *Енеиде*, Шоње наводи да се овај радо опробавао у класичном метру и строфама (елегијски дистих, алкејска и сафичка строфа), под утицајем Лукијана Мушицког.

¹⁹ Година 1833. је *terminus post quem* Његошевог превода, будући да је те године он боравио у Русији и набавио Гнедичев превод, објављен 1829.

Определивши се за десетерац, и Његош и Хацић и Костић били су принуђени на одређене уступке. Пре свега се то односи на број стихова, који је код њих скоро двоструко већи него у оригиналу, будући да се једним десетерцем не може пренети садржај једног хексаметра, па се овај преводи са два стиха. Али тада се, у многим случајевима, јавља супротан проблем по мањкања садржаја, због чега наши преводиоци дописују Хомера, чиме се, наравно, често мења и смисао изворника. Како је то изгледало у пракси можемо наслутити на основу примера препева инвокације тројице десетерачких преводилаца *Илијаде*:

*Јарости ћевај, бођињо, Ахила
Еј Ахила сина Пелејева,
којино се љуто расрдио
чинећи Грком јаде нечуvene,
и јуначке многе храбре душе
шиљући шамо у адovу бездну,
а лешеве ћисима и ћициама
остављајући оним грабљивима.
Те се Зевса искунила волја:
шта од оноћ дана несрећнога,
кад се горка распра зайдела
међу сином оним Аitreјевим,
владашељем од народа грчког,
и Ахилом оним Јлеменијим.*

(Хацић)

*Пој, бођињо, љубости Пелевића
Ахилеса, сирашнога вишеза,
који много Ахејцем нанесе
неизброжна чуда и несрете
и могуће много душе ћиције
у адovу бездну мраковију;
вишезове и храбре војнике
он предаде лакомим добићем
околичним ћисима и ћициама.
Соврши се волја Кронидова
и од тога дневи несретијега —
оштака сијору међу се дијоше
и са злом се враждом заједоше
Аitreид, Јастир људства и народа,
и Ахилес, јунак blažородни.*

(Његош)

*Појевај дер бођињо девојко,
ојевај ми Ахил-Пелејића
и његову сирацовију срђњу;
сијасети је јада Јочинила,
врле душе у ад ојравила,
врле душе ваљани јунака,
а кости им вашке разјрабише.
Тако било — од Бога је било,
оштака су кавду замејнули
Аitreвићу и Ахиле дивни.*

(Костић, 1858)

*Срђњу ћјевај, бођињо дјевојко,
срђњу шјевај Ахил Пелејића,
шу крвицу народа ахажког;
много ли им шта зададе јаде,
много врле у Ад врже душе,
врле душе добријех јунака,
а њих саме учини ћијеном
бледним ћисима и ћициама свима;
све се збило што је Диву мило,
од како се свајом распадоше
Аitreјевић владар јунацима,
Аitreјевић и Ахиле дивни.*

(Костић, око 1909)

Сва четири превода (Костићев је дат у обе верзије), као што видимо, знатно се садржински разликују међу собом. Седам Хомерових хексаметара Хацић је пренео двоструким бројем десетераца, а Његошу је био потребан чак и стих више. Превод Јована Хацића очито је најтачнији, а, судећи по реакцијама више генерација студената пред којима смо вршили ово поре-

ћење, истовремено и најпријемчивији данашњем читаоцу. Његов архаични језик за нас је најмање разумљив, а дивни Ахилеј код њега постаје „страшни вitez” и „јунак благородни”. Најслободнији је, ипак, рани Костићев превод, али не, како би се можда могло очекивати, зато што је најкраћи — он има свега десет стихова. Да је песник тежио пре свега дословном преношењу садржине оригинала, тај број би му можда и био довољан, па не би морао да посеже за таутологијама и редундантним умезцима, уочливим нарочито код Његоша (7. и 13. стих његовог првог превода заправо су сувишни). Костић је, међутим, настојао да се што више приближи духу српског народног песништва, па су пси и птице код њега постали „вашке”, док је муза названа „богињом девојком”. Гледајући целину превода, треба рећи да је ову тенденцију на више места у свом тексту испољавао и Јован Хацић, уводећи формуле карактеристичне за нашу епiku, као „вино пије Нестор под шатором”, „није дugo постојало време”, „како ово царе саслушаше”, „опет њему Хера говорила” итд. Више, дакле, пада у очи то што се млади Лаза није устезао да на моменте окрњи сми-сао оригинала, па Зевс код њега није именован него је, напротив, бог, Агамемнон је лишен титуле свенародног владара, а најтеже огрешење састоји се у томе што код њега нема ни трага од једне битне ствари: Ахил је својим гневом унесрећио не само Тројанце него и Грке. Вероватно је то разлог због којег се песник много касније вратио *Илијади*, макар да би исправио набројане непрецизности. У другој верзији његовог превода, дужој за два стиха, пси и „тице” враћени су уместо неприличних вашки, Зевс је назван својим алтернативним именом Див, Агамемнон је рехабилитован, а констатоване су и грчке патње проузроковане Ахилејевим гневом. Позни Лаза био је, дакле, неупоредиво скрупулознији од младог, мање занесен тежњом ка посрблjивању, и то је разлог више за жаљење што није смогао снаге и времене да доврши свој велики посао. Иако данас имамо одличног Хомера у хексаметру, од немерљивог значаја било је да имамо и једног потпуног у десетерцу.

*

Из расправа вођених почетком 18. века у Француској јасно се види колики је значај придаван проблему превођења Хомерових дела. Диспут између Ане Дасије и Удара де ла Мота представљао је интегрални део вишедеценијског спора којим је окончана епоха класицизма, мада је на устоличавање једне ра-

дикално другачије поетичке парадигме требало чекати још читав век. Хомер је, мање или више прилагођен локалном укусу, остајао да важи као узор епског песништва, а Французи су истрајавали у настојању да створе свој национални еп који би се по уметничкој вредности могао мерити са достигнућима њихове класицистичке драме. Но, као што Хомер није добио свог достојног наследника у лицу Жана Шаплена (Chapelain), творца *Девице орлеанске* у 17. веку, тако га није добио ни у Волтеру (Voltaire) и његовој *Анријади* у наредном столећу. Хеленски кољос надвисио је обојицу и наставио да се подмлађује у преко двадесет нових превода, што прозних што у александринцу, који су се нанизали до нашег времена.

Очију упртих у епско наслеђе свог народа, српски романтичари нису се заносили мишљу да се у стваралачком смислу надмећу са Хомером. На тако нешто нису их подстицале ни спољашње околности — за разлику од Француске, Србија никада није била велика европска сила, а у њихово време била је тек на путу обнављања своје државности. Средином 19. века, с друге стране, еп је, као књижевна врста, већ био мртав. Хомер је превођен у културне и педагошке сврхе.

Иако се први српски преводиоци нису непосредно надахњивали теоријом и праксом својих француских претходника, у искуствима и начелима једних и других могле су се уочити извесне тачке додира. Теорија превођења Хомера, и код Француза и код Срба, уобличавала се емпиријски, из преводилачке праксе и рецепције, а највише кроз расправе и полемике које су често имале начелни карактер, али су својом тематиком и оштрином тона понекад напуштале њене оквире. Чвориште спора у обема срединама било је, као и иначе,²⁰ питање верности оригиналу, при чему су Французи више расправљали о садржинској, а Срби о версификацијској верности. Расправе и једних и других заправо су се кретале путевима чија су два правца утрли најпре римски, а затим француски ренесансни писци. Иако је Ливије Андроник, преводећи *Одисеју*, одустао од сатурнијског стиха и увео хексаметар, да би га Квинт Еније, који је себе доживљавао као Хомерову реинкарнацију, у томе следио у свом епу *Анали*, у Риму је касније преовладало начело

²⁰ „Основни проблем теорије и праксе превођења је проблем верности препродуковања. Борба између двеју супротних оријентација, које у историји — у најчистијем виду — најбоље представљају класицистичка теорија *адайширано* превођења и романтичарска теорија *дословно* превођења траје кроз цео развитак преводилачких метода и она је покретачка снага напретка у тој области” (Levi, 1982, 99).

слободног превода, које су најубедљивије заступали Цицерон и, још касније, Свети Јероним. Оно је такође однело победу и у 16. веку у Француској, где су га, насупрот строго прецизном калвенисти Етјену Долеу (Dolet) афирмисали Жак Амио (Amyot) и Жоашен Ди Беле (Du Bellay), а у наредном столећу Жил Менаж (Ménage), творац синтагме о преводима као „лепим неверницима” („les belles infidèles”). Рани француски преводиоци Хомера, формирани на мерилима класицистичког укуса, били су склони не само адаптацијама него и озбиљним преиначавањима у циљу задовољавања начела примерености и пристојности, чији аксиоматску вредност нису доводили у питање. Ан Дасије је начинила преокрет у тој области, али је њено дивљење оригиналу имало и своју прогресивну и своју конзервативну страну — док је инсистирање на тачном и потпуном преношењу извornог текста означавало ослобађање од класицистичког моралисања, дотле је њено неповерење у моћи француског језика, нарочито његове версификације, било израз колико сопствене преводилаче бојажљивости толико и одсуства свести о историчности књижевности. Имајући ово у виду, и ставови њеног критичара Удара указују се у двоструком светлу — као ретроградни на тематском, а модерни на језичком и версификацијском плану. И мада је његово залагање за достојанство француског језика од несумњиве важности, у историјском смислу и у целини гледано његов значај неупоредиво је мањи.

Лишени брига око „упристојавања” Хомера, наши први преводиоци усредсредили су се на други аспект проблема верности, онај који се односио на версификацију. Сагласни како у тежњи за верним преношењем садржине тако и у одбацивању прозе, они су се двоумили око врсте стиха. У том погледу нам се идеје Петра Демелића, иако хронолошки најстарије, чине најmodернијим. Не само зато што су оне, реализоване код Ђурића, далекосежно тријумфовале, већ и зато што је опредељивање за десетерац носило многе тешкоће. Није реч само о квантитативној несразмери хексаметра и десетерца већ и о једној имплицитној замци начела народности, оној у коју је, у свом првом покушају, упао и сам Лаза Костић. На примеру његовог младалачког превода показало се да инсистирање на десетерцу лако може да пређе у преслободну адаптацију оригиналa и удаљавање од духа и стила Хомеровог песништва. Зато су Костићеве потоње исправке од огромног значаја — оне су показале да овај принцип има своје границе и да се мора примењивати са свешћу о њима. Овако пречишћено, начело

народности показало је своје обећавајуће лице, али по свој прилици прекасно да би обећање било испуњено.

ЛИТЕРАТУРА

- Backès, Jean-Louis, *Les vers et les formes poétiques dans la poésie française*, Hachette, Paris, 1997.
- Демелић Пањевски, Петар, *Омирова Илиада*, Будим, 1832.
- Флашар, Мирон, „Вуковско начело народности и Костићев рад на превођењу *Илијаде*”, Београд, б. и., 1987, стр. 405—418.
- Ford, Philip, *De Troie à Ithaque. Réception des épopeés homériques à la Renaissance*, Droz, Genève, 2007.
- Friedrich, Hugo, “On the Art of Translation”, in Schulte, Rainer/ Biguenet, John, *Theories of Translation*, The University of Chicago Press, Chicago, 1992, pp. 11—16.
- Хацић, Јован, *Дела. 2. Преводи старини*, Карловци, 1858.
- Houdar de la Motte, Antoine, “Discours sur Homère”, in *L'Iliade*, Paris, Grégoire Dupuis, 1714. <http://homere.liadiadeodyssee.free.fr/traducteur/houdarmotte/houdar01.htm>
- Костић, Лаза, „Пресуда прве четири песме Хомерове *Илијаде* у прозном преводу Ј. Новића Оточанина”, у Зличић, Даринка (прир.), *Хомер учићељ*, Књижевна заједница Новог Сада, Нови Сад, 1987, стр. 207—219.
- Костић, Лаза, *Песме*, Матица српска, Нови Сад, 1909.
- Levi, Jirži, *Umjetnost prevodenja*, preveo dr Bogdan L. Dabić, Svjetlost, Sarajevo, 1982.
- Mounin, Georges, *Les problèmes théoriques de la traduction*, Gallimard, Paris, 1963.
- Nevenić Grabovac, Darinka, *Homer u Srba i Hrvata*, Filološki fakultet, Beograd, 1967.
- Oustinoff, Michaël, *La traduction*, Presses Universitaires de France, Paris, 2007.
- Павић, Милорад, *Војислав Илић и европско јесништво*, Матица српска, Нови Сад, 1971.
- Petrović, Svetozar, „Stih”, u Z. Škreb, A. Stamać (ur.), *Uvod u književnost*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1983, str. 365—428.
- Попов, Јован, „Општа књижевност и проблем превода”, у *Проучавање ойциште књижевности данас*, ур. Адријана Марчетић и Тања Поповић, Филолошки факултет, Београд, 2005, стр. 339—350.
- Rigault, Hippolyte, *La Querelle des Anciens et des Modernes*, Paris, 1856.
- Стоканов, Радивој, „Непознато писмо Лазе Костића Томиславу Мартићу”, Зборник Матице српске за књижевност и језик, 32/3, Нови Сад, 1984, стр. 371—378.
- Шоње, Шимун, „Петар Демелић — први преводилац Хомера у српској књижевности”, Зборник Матице српске за књижевност и језик, 29/1, Нови Сад, 1981, стр. 43—52.

Шоње, Шимун, „Јован Хаџић — први десетерачки преводилац Хомера”, Зборник Матице српске за књижевност и језик, 31/1, Нови Сад, 1983, стр. 103—111.

Weissbort, Daniel, Eysteinsson, Astradur, *Translation — theory and practice. A historical reader*, Oxford University Press, Oxford, 2006.

Jovan Popov

LES EXPÉRIENCES ET LES PRINCIPES DES PREMIERS TRADUCTEURS D'HOMÈRE CHEZ LES FRANÇAIS ET CHEZ LES SERBES

Résumé

Bien que les premiers traducteurs d'Homère chez les Serbes du XIXème siècle ne se soient directement inspirés des travaux de leurs prédecesseurs français du siècle précédent, il est possible d'indiquer certaines coïncidences entre les expériences pratiques et les principes théoriques des uns et des autres. On en peut même déduire une théorie de la traduction d'Homère qui s'est formée à travers la pratique et la réception des traducteurs, français comme les serbes, et notamment à travers leurs fervents traités polémiques qui ne manquaient pas à toucher des questions générales de la traduction. Dans le deux milieux les débats ont été focalisés sur le problème de la fidélité des traductions au texte original, les Français se concentrant plutôt sur le traitement du sujet des épopées homériques et les Serbes sur la versification. En effet, les polémiques des uns et des autres suivaient les chemins tracés d'abord par des écrivains romaines et puis par leurs successeur français à l'époque de la Renaissance. Habitués aux normes de la doctrine classique, les traducteurs français ont été prêts non seulement à adapter mais à remanier considérablement l'original afin de le conformer aux principes de la vraisemblance et de la bienséance. Anne Dacier (1654—1720) y fit un renversement, mais son admiration pour Homère a eu deux côtés, un progressif et un conservatoire: alors que son insistance sur la transposition exacte du texte grec a introduit un affranchissement du moralisme classiciste, son méfiance vis-à-vis de la langue française et surtout de sa versification exprimait autant des scrupules en traduction que d'une absence de la conscience historique en littérature. Aussi les idées de son adversaire Houdar de la Motte (1672—1731) s'avèrent inversement ambiguës : rétrogrades à l'égard du sujet, mais modernes à l'égard de la langue et de la versification.

Proche par son éthique à la poésie épique serbe, l'*Illiade* n'a pas causé de soucis moralisants chez les traducteurs serbes qui se sont fixés sur l'aspect formel du problème de fidélité. Étant d'accord sur l'intention d'exactitude, qui excluait la traduction en prose, ils hésitaient sur le choix de vers. Dans ce sens-ci, l'opinion de Petar Demelić (?—1848), bien qu'antérieure aux autres, nous semble être plus moderne. Non seulement

parce que sa préférence de l'hexamètre a triomphé à long terme, mais aussi parce que le choix du décasyllabe portait de nombreuses difficultés, comme l'avaient montré les exemples des trois poètes romantiques: Jovan Ha-xić (1799—1869), le fondateur de Matica srpska, Petar II Petrović Njegoš (1813—1851), le prince-évêque de Monténégro et l'auteur du poème dramatique *Les lauriers de la montagne* et Laza Kostić (1841—1910), l'érudite créateur du célèbre poème *Santa Maria della Salute*. Il s'agit d'un côté de la disproportion quantitative entre deux vers, et de l'autre d'un piège dans lequel avait tombé Kostić à son jeune âge. Magrè qu'il n'ait jamais cessé d'opter pour le “principe populaire” — l'appropriation de l'original à la tradition de la langue-cible — ses premières épreuves ont bel et bien témoigné comme il est aisément à s'éloigner de l'esprit et du style d'Homère si on persiste sur une adaptation libre. C'est pourquoi ses corrections ultérieures sont d'une grande importance — elles ont montré que son principe favori avait de limites et que l'on est obligé de s'en tenir compte. Appliqué d'une telle manière, ce principe s'est avéré prometteur, pour autant trop tard que la promesse ne soit accomplie. Grâce aux traductions en hexamètres de Miloš Đurić le “principe de la réalité” — l'appropriation du traduction à la langue-source — a l'emporté et il est peu probable que les Serbes verront jamais un Homère intégral en décasyllabes.

КРИТИКЕ И ПРИКАЗИ
REVIEWS

О ГРЧКОЈ МИТОЛОГИЈИ, ПОНОВО

Robin Hard, *The Routledge Handbook of Greek Mythology*,
London and New York, Routledge, 2004. Pp. XVII + 756.

Roger D. Woodard (ed.), *The Cambridge Companion to Greek Mythology*, Cambridge, Cambridge University Press, 2007.
Pp. XVI + 536.

Barry B. Powell, *A Short Introduction to Classical Myth*,
Upper Saddle River, New Jersey, Prentice Hall, 2002. Pp. X + 229.

Некако се стиче утисак да су грчки митови увек у моди. Сваке године се широм света објављује велики број књига са темама из грчке митологије, од сликовница и сличних публикација намењених деци и млађој популацији до сасвим озбиљних студија, енциклопедија, лексикона, приручника. Довољно је само бацити поглед на полице са књигама по књижарама па да се на основу тога закључи да грчка митологија чак и данас може донети профит издавачима и књижарима. Исто тако, грчки митови су присутни и у модерним медијима, на телевизији, на интернету, у видео играма, а о популарности овог жанра сведочи и биоскопски репертоар и холивудски блокбастери, попут *Троје* или *Борбе ћићана*. С друге стране, добро је познато да су класични митови, исто као и бајке и народне приче преношene из старине, важни и препоручљиви садржаји за правилан развој деце и омладине. У том смислу увек ми, готово од дечачких дана, долазе на памет предивне *Приче из класичне стварине* славног писца Густава Шваба (у издању *Српске књижевне задруге*) или још и данас изузетно популарна књига *Грчки митови* Роберта Гревса (у личној библиотеци имам примерак из 1991. године у издању *Нолића* где у заглављу стоји да је реч о 5. српском издању, а верујем да је и након тога књига доживела бар још неколико реприната). Знајући ко-лико су књиге овог типа утицале на формирање мојих ставова о прошлим догађајима и, уопште, пробудиле интересовање за митску прошлост, унапред се радујем сваком новом покушају тумачења грчких

митова и публикацијама са темама из класичне митологије, без обзира на њихов обим и то да ли су намењене стручњацима или широј читалачкој публици. Из тог разлога сам узео у разматрање чак три књиге које имају за тему грчке митове, а које су публиковане током протеклих неколико година. Оне се управо разликују по свом обиму, количини презентованог материјала и начину његове обраде, али их све карактерише висок ниво учености и све се могу сврстати у категорију корисних приручника.

Прва је *Рутлџов приручник за грчку митологију* (*The Routledge Handbook of Greek Mythology*) из пера Робина Харда (Robin Hard), специјалисте за изучавање класичне митологије, чији је нови енглески превод са коментаром Псеудо Аполодорове *Библиотеке* у престижној оксфордској серији *Oxford World's Classics* (Apollodorus, *The Library of Greek Mythology*, Translated with an Introduction and Notes by Robin Hard, Oxford 1997) нашао на одличан пријем код стручњака, али и код шире читалачке публике. То му је дало потребне референце и отворило врата за нешто другачију врсту посла. Може се слободно рећи да је Робин Хард заправо преузео на себе један помало рискантан и незахвалан задатак — да преради за модерног читаоца на почетку 21. века вероватно најпознатији и највише читан, бар када је реч о англосаксонском говорном подручју, приручник из грчке митологије објављен у XX веку, онај из пера славног Херберта Џенингса Роуза (H. J. Rose, *Handbook of Greek Mythology*, први пут публикован још 1928. године, а затим још много пута прештампан у различитим форматима). Уместо обичне прераде, као резултат смо, међутим, добили једно готово у целости оригинално дело које има само као предложак поменуто Роузово издање. Исти је, додуше, распоред материјала, поглавља су на сличан начин интонирана, али да је реч о нечemu сасвим другом, нека само послужи податак да Хардова „прерада“ са додацима, индексима и картама запрема укупно 756 страница текста, док Роузов „оригинал“ има укупно 322 странице. После кратког, али веома корисног и школски написаног уводног поглавља о изворима за грчке митове (Sources for Greek Myth, стр. 1—20), следе поглавља о грчком виђењу настанка света, настанку богоva и односима међу њима (стр. 21—224), а затим и она која се тичу херојских породица и великих епопеја, попут тебанске и тројанске (стр. 225—583). Ту је и поглавље у коме се сусрећу грчки и римски мит и традиција насловљено *Енеја, Ромул и йочеци Рима* (Aeneas, Romulus and the Origins of Rome, стр. 584—602), а које је својевремено у Роузовом издању било названо *Italian Pseudo-Mythology*. Текст тече континуирано, није оптерећен фуснотама, а белешке су дате на крају у посебном поглављу (Notes, стр. 603—689), што свакако има својих предности. На тај начин, читалац који нема интересовања за извор информација и критички апарат има пред собом само континуирани текст, а онај кога, напротив, интересује извор одакле је поједини податак преузет или цитиран, мора консултовати наведено поглавље са напоменама. Мора се, ипак, констатовати да је, због великог обима

и обиља материјала, Хардов приручник намењен, пре свега, „захтевнијим” корисницима који желе да прошире своја знања о грчким митовима, божовима и херојским епопејама и да добију прецизну информацију како о ликовима из хеленске митологије тако и о античким изворима. Почетницима може он изгледати као превелики залогај, можда чак и као досадна књига са „превише” текста и „само” 65 илустрација и цртежа (у просеку по једна илустрација на више од десет страница густо куцаног и збијеног текста). С друге стране, Хард не следи само митску нит, већ доследно прати и резултате научних истраживања који су последњих деценија постигнути у филологији, историји, археологији и другим сродним дисциплинама, па ће тако читалац његовог дела имати прилику да сазна, примера ради, и који се то од грчких божова и хероја (попут Диониса, Хермеса или Артемиде) помињу већ на таблицама из микенске епохе исписаним линеарним писмом Б. Посебну вредност такође дају детаљни и прецизни индекси на крају књиге где су лична имена и географски појмови сложени тако да упућују директно на странице у основном тексту у којима се иjavљају, па је налажење потребног места у овом великом приручнику тиме доста олакшано.

Друга књига коју представљамо у овом приказу има нешто другачије намере и домете, али је по својој важности и обиљности подједнако вредна. Долази из познате серије *Кембриџских приручника* (*Cambridge Companions*) који дају модеран научни поглед на различите дисциплине и области људских делатности. Уредник овог тома *Кембриџкој приручници за грчку митологију* (*Cambridge Companion to Greek Mythology*) Роџер Вудард (R. D. Woodard), добро је познато име у науци. Поред тема из класичне филологије и митологије, у фокусу његовог интересовања налази се и изучавање других индоевропских језика и, у вези с тим, различити лингвистички и културолошки проблеми. Недавно је такође за исту кућу *Cambridge University Press* уређио велику енциклопедију стarih језика (R. D. Woodard (ed.), *The Cambridge Encyclopedia of the World's Ancient Languages*, Cambridge 2004). За издање које се налази пред нама окупљо је тим врхунских стручњака из различитих области који су начинили укупно 16 (шеснаест) оригиналних прилога, тематски подељених у три целине: *Извори и штумачење извора* (Sources and Interpretations, стр. 15—254), *Одговори, интеграција и приказивање митова* (Response, Integration, Representation, стр. 255—382) и *Рецепција мита* (Reception, стр. 382—479). Сви прилози носе неоспорну тежину, али чини се да, по својој важности и тематици, радови из прве целине, који се тичу античких извора, имају посебну вредност. Међу њима посебно истичем прилоге о миту у грчкој лирској поезији (Lyric and Greek Myth, стр. 19—51), односно о миту у хомерским еповима (Homer and Greek Myth, стр. 52—82), које је израдио велики познавалац Хомера и грчке епике Грегори Нађи (Gregory Nagy), али и онај о специфичном и оригиналном Аристофановом коришћењу митова у комедијама (A. Bowie, Myth in Aristophanes, стр. 190—209), као и прилог о увек занимљивом

односу филозофа Платона према миту (D. Clay, *Plato Philomythos*, стр. 210—236). Из друге целине се, према скромном мишљењу потписника ових редова, посебно издвају студије о вечито проблематичном и недовољно јасном односу хеленског мита и хеленске религије (C. Calame, *Greek Myth and Greek Religion*, стр. 259—285), као и она о миту и политици (J. M. Hall, *Politics and Greek Myth*, стр. 331—354). Из треће целине посебно је интересантна и провокативна студија о рецепцији класичног хеленског мита у средњовековној и ренесансној литератури (H. D. Brumble, *Let Us Make Gods in Our Image: Greek Myth in Medieval and Renaissance Literature*, стр. 407—424), а занимљива је и оригинална и она о презентацији мита на филмском платну, где акценат ипак није стављен, како би се дало очекивати, на богатој и доминантној холивудској продукцији (M. M. Winkler, *Greek Myth on the Screen*, стр. 453—479). Међутим, оно што је неопходно да се истакне на овом месту је да радови из овог Кембриџког приручника, баш као и у случају горе презентованог Рутлицовог издања, нису намењени почетницима. Јако написани јасним и разумљивим језиком са енглеским преводом и латинском транскрипцијом свих старогрчких стручних термина и цитата из античких извора, они ипак претпостављају извесну количину знања код читалаца. С друге стране, за разлику од Хардловог приручника, овде није толико акценат на излагању мита, већ управо на његовом тумачењу. Ту се може наћи оно што често условно називамо „последњом речју науке“. Баш из тог разлога је ово издање на неки начин и добра допуна Хардловом, односно препоручљиво је и најбоље користити оба приручника, један за податке о одређеном миту, а други за тумачење истог.

Ако су прве две књиге намењене стручњацима, или бар напредним студентима, трећа књига у овом приказу написана је да буде разумљива готово свим заинтересованим читаоцима. То се види већ из њеног наслова *Кратки увод у класични мит* (*A Short Introduction to Classical Myth*), где ово „класични“ треба схватити прилично условно, пошто се највећи део презентованог материјала, природно, тиче грчких митова. Она долази из пера Берија Пауела (Barry B. Powell), данас изузетно цењеног истраживача који је на себе скренуо пажњу провокативним, али вредним студијама о пореклу и настанку грчког алфабета (*Homer and the Origin of the Greek Alphabet*, Cambridge 1991; *Writing and the Origins of Greek Literature*, Cambridge 2002). Поред студија намењених стручној јавности, Пауел је такође познат по радовима који теже да имају далеко већу циљну групу и да буду приступачни широј читалачкој публици. Ту, пре свега, имамо у виду његовог Хомера (*Homer. Blackwell Introductions to the Classical World*, Malden 2004), али и прозну прераду описа Тројанског рата (*The War at Troy: A True History*, Philadelphia 2006), као и збирку преведених извора који се у највећој мери односе на грчки мит (*Classical Myth*, Prentice Hall 1995). Књиге попут наведених представљају, без сумње, добар начин и да се популаришу античке студије на почетку 21. века. Овом корпусу „популарних“ издања припада несумњиво и књига ко-

ја се налази пред нама. Написана је зналачки, па се тако на нешто више од две стотине страница текста нашло довољно места за разноврсне теме: уводна поглавља која се баве одређењем мита и тумачењима митова кроз историју (Part I: Definitions and Interpretation, стр. 1—48), поглавља о пореклу и развоју грчких митова (Part II: Background, стр. 49—82), као и низ специјалних поглавља која расветљавају и тумаче митове у различитим контекстима (Part III: Themes, стр. 83—218). Пошто је био суочен са великим бројем тема и обиљем материјала, аутор је поједине теме и поглавља фокусирао само на репрезентативне примере: тако поглавље насловљено *Мит и друштво* као репрезентативни пример узима у разматрање само мит о Амазонкама (Myth and Society: the Legend of Amazons, стр. 156—167), поглавље *Мит и закон* има за тему познати Орестов случај (Myth and Law: the Legend of Orestes, стр. 168—179), а поглавље *Мит и политика* за предмет има атинског националног хероја Тесеја, али и Вергилијеву Енеиду (Myth and Politics: the Myth of Theseus and the Aeneid of Vergil, стр. 193—203). На крају сваког поглавља приододат је и кратки списак додатне литературе (искључиво оне на енглеском језику), која се непосредно тиче расправљене теме. Треба још истаћи да је овај Увод у класични мит далеко више од самог излагања и тумачења митова. Уосталом, да би се правилно разумели и тумачили грчки митови, неопходно је добро познавати и историју, географију, политику, религију старе Хеладе. Зато Пауел у свој текст вешто утрађује читав низ корисних информација из наведених области, које и почетнику омогућавају разумевање презентованих митских садржаја. Сматрам чак да би било веома корисно и за наше студенте, али и за ширу читалачку публику, да се Паулов Увод у класични мит преведе и на наш језик. Мислим да би и издавачи ту могли наћи свој интерес. Јер, као што рекосмо на почетку — грчки митови су и даље у моди.

Мирко Обрадовић
Философски факултет, Београд

UDC 929 Habicht C.

OPERA MINORA HELLENISTICA SELECTA

Christian Habicht, *The Hellenistic Monarchies: Selected Papers*,
Ann Arbor, University of Michigan Press, 2006. Pp XI + 309.

Кристијан Хабихт (Christian Habicht) је, без сумње, један од највећих живих историчара и тај закључак не стоји само када се ради о научницима који се баве изучавањем древне прошлости, већ и уопште, ако се узму у обзир и сви штићеници музеја Клио, као и корифеји других сродних хуманистичких дисциплина. Јер, мало је модерних

историографа спремно да се са великим истраживачком страшћу, али на озбиљан и студиозан начин, ухвате у коштац са историјским проблемима различитих епоха и да истовремено на свим тим пољима остваре запажене и референтне радове. Управо је то случај са Кристијаном Хабихтом који се готово са подједнаким успехом бавио истраживањем грчког, хеленистичког (понајвише), али и римског света, као и света старог Истока, превасходно старом историјом Јевреја. У свим тим областима и великим темама је оставио јасан траг и вредне и цитиране радове. Међутим, треба истаћи да Кристијан Хабихт није полихистор старог кова, скрибоман који ставља на папир сва своја запажања и достигнућа и иза кога остају хиљаде и хиљаде страница текста. Његово волуминозно дело је, пре свега, велика збирка малих студија, бриљантних расправа које спадају у највеће дometе модерне историографије. Чак и његове монографије као да су компилација малих састава и расправа које могу бити самостално објављиване, а да не изгубе ништа од своје научне вредности. Једна од карактеристика великих научника је економичност, способност да се вредна достигнућа изразе са мало текста, а управо је то карактеристика и Кристијана Хабихта, који као да жели да поштеди своје читатеље додатних и непотребних напора. *Јасно, прецизно, сажето* као да је научна максима Кристијана Хабихта које се он доследно придржава током читавог свог животног и радног века.

Арођен је 1926. године у Дортмунду (Немачка), школовао се у универзитетским центрима у Хамбургу, Хајделбергу и Гетингену и добио прилику да се покаже као предавач и професор на више немачких универзитета — Хамбург, Марбург, Хајделберг. Од 1973. године је најпре гостујући, а затим и редовни професор у престижном *Institute for Advanced Study* у Принстону где је, након пензионисања 1998. године, задржао почасну професуру као емеритус. Током своје дуге научне и професорске каријере, уређивао је, између остalog, током више деценија (од 1962. до 1996. године) угледну едицију стручних монографија и радова *Hypotnemata: Untersuchungen zur Antike und zu ihrem Nachleben* у Гетингену, а био је, између 1976. и 2000. године, и један од уредника водећег америчког часописа за стару историју *American Journal of Ancient History* (AJAH). Члан је више стручних удружења и друштава (Немачког археолошког института, Аустријског археолошког института, Америчког филозофског друштва) и дописни или стални члан академија наука и других највиших научних институција у више европских земаља (Хајделбершке академије наука, Британске академије, Атинске академије). Немачки археолошки институт је и једну свеску свог престижног часописа *Хирон* (*Chiron*, Band 32, 2002) посветио овом свом угледном члану.

Кристијан Хабихт је пажњу научне јавности скренуо на себе још 1956. године својом првом монографијом *Gottmenschen und griechische Städte*, München 1956 (друго, нешто проширено и допуњено издање појавило се већ 1970. године), изузетном студијом посвећеној проблему култа живих људи у грчком свету, превасходно култу хеле-

нистичких владара, која и данас, након више од пола века, представља референтну и незаобилазну полазну тачку у сваком озбиљном изучавању ове теме. Велику популарност у научним, али и у ширим круговима љубитеља дobre књиге, посебно су стекле његове монографија о путописцу Паусанији, публикована и на енглеском (*Pausanias' Guide to Ancient Greece*, Berkeley 1985) и на немачком језику (*Pausanias und seine "Beschreibung Griechenlands"*, München 1985), као и студија о Цицерону као политичару (такође енглеско *Cicero the Politician*, Baltimore 1989, и немачко *Cicero der Politiker*, München 1990, издање), док Хабихтова, данас свакако највише читана и публикована књига има за тему историју Атине у хеленистичком периоду. Како је аутор деценијама изучавао политичку историју Атине хеленистичке епохе и оставио читав низ мањих и већих студија посвећених овој тематици (одатле и едиције насловљене *Untersuchungen zur politischen Geschichte Athens in im 3. Jahrhundert v. Chr.*, München 1979, затим *Studien zur Geschichte Athens in hellenistischer Zeit*, Göttingen 1982, као и *Athen in hellenistischer Zeit. Gesammelte Aufsätze*, München 1994), није онда ни чудо да је Хабихтова монографија *Историја Атине у хеленистичком периоду* доживела за кратко време, колико ми је познато, велики број издања и превода на најважније европске и светске језике (прво немачко *Athen. Die Geschichte der Stadt in hellenistischer Zeit*, München 1995, а затим и енглеско *Athens from Alexander to Antony*, Cambridge, MA 1997, издање, након тога грчко *ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ ΑΘΗΝΑ*, Athens 1998, као и француско *Athènes hellénistiques*, Paris 2000, издање, а књига је, између осталог, недавно преведена и на руски језик). Остављајући по страни ове изузетне и, по свом обиму, крупније студије, Кристијан Хабихт је, ипак, превасходно познат као писац малих радова и расправа које понекад обимом не премашују неколико страница текста, а које је кроз читав низ деценија публиковао у водећим светским научним часописима. Зато и књига која се налази пред нама, насловљена *The Hellenistic Monarchies: Selected Papers*, у преводу *Хеленистичке монархије: изабрани чланци*, има управо за циљ да нам представи Кристијана Хабихта у ономе у чему је он заправо најбољи — у решавању, наизглед малих, историографских, епиграфских, просопографских проблема који стоје у вези са хеленистичким монархијама Селеукида, Антигонида, Аталида, Птолемејида и њиховом односу са грчким светом и осталим народима који су се налази у сфери њиховог интереса. Књига има и једну практичну намену у ери свеопште присутности и превласти енглеског језика, а која се неминовно рефлектује и на науку — радови, од којих је већина написана и првобитно публикована на немачком језику, сада су комплетно преведени на енглески језик. Преводилац Перегрин Стивенсон (Peregrine Stevenson) је, то се мора нагласити, успео да верно презентује сву вештину, ученост, али и једноставност Хабихтовог израза.

Од великог корпуса Хабихтових *Opera Minora*, изабрано је укупно осамнаест радова који треба да пруже увид у резултате до којих је Кристијан Хабихт дошао у својим истраживањима хеленистичких

краљевина. Као врстан епиграфичар, Хабихт је, пре свега, велики мајстор презентовања и тумачења документарног материјала и њего-вог стављања у одређени историјски контекст. У његовој интерпретацији поново оживљавају декрети грчких градова, почасни натписи, спискови магистрата, документа приватно-правног карактера, натписи на новцу. У вези с тим, посебну пажњу поклања просопографским истраживањима, откривајући нам, готово у сваком од својих радова, идентитете многих из прошлости заборављених људи, било да су они сами припадници краљевских породица или краљевски пријатељи и службеници, или, на пример, само обични чланови локалних заједница у неком грчком граду, односно насељеници у некој од бројних хеленистичких насеобина насталих на Истоку од времена Александра Великог и његових непосредних наследника.

Излагање појединачних вредности сваке од осамнаест расправа публикованих у овој књизи одузело би превише времена и простора. Навешћемо зато само неколико примера који ће, верујемо, одсликати све добре стране Хабихтовог стила и научног метода о којима је претходно било речи. Тако у расправи насловљеној *Епиграфска све-дочанства о ис਼торији Тесалије под македонском влашћу* (Epigraphic Evidence for the History of Thessaly under Macedonian Rule, првобитно публикованој 1970. на немачком језику под називом Epigraphische Zeugnisse zur Geschichte Thessaliens unter der makedonischen Herrschaft, *Ancient Macedonia* 1, Thessaloniki 1970, 265—279) даје изванредну анализу природе македонско-тесалских односа кроз просопографске прилоге о људима који су својим пореклом, везама, политичким убеђењима били везани за Македонију и македонску владарску кућу. Сличан је случај и са малом студијом *Приспалице краља Персеја на осир-ву Косу* (Supporters of King Perseus in Kos, првобитно публикованој на немачком језику као део расправе насловљене Beiträge zur Prosopographie der hellenistischen Welt, *Studi Clasiche* 24, 1986, 91—97), у којој даје допринос расветљавању сложених политичких односа у Егеји у пресудним годинама непосредно пред избијање и у току Трећег македонског рата. Када је реч о политици других хеленистичких монархија, пажњу привлачи студија *Атина и Селеукиди* (Athens and the Seleucids, првобитно публикована на немачком језику под називом Athen und die Seleukiden, *Chiron* 19, 1989, 7—26) о дугој природи односа једног славног града који постепено, али неминовно опада у хеленистичком периоду и једне велике хеленистичке монархије, која и кроз односе са Атином, покушава да оствари свој утицај и културне везе са западом. Као одличан епиграфичар, Кристијан Хабихт је имао више пута прилику да први публикује и тумачи неке новооткривене историјски важне натписе, попут оног из града Арсиноје у малоазијској Киликији који су заједнички публиковали Хабихт и његов амерички колега С. Р. Џонс (A Hellenistic Inscription from Arsinoe in Cilicia, *Phoenix* 43, 1989, 317—346). То је изузетно вредан документ који сведочи о оснивању једног новог хеленистичког града у Киликији у

III веку пре н.е. под патронатом Птолемејида, хеленистичких владара Египта.

Кристијан Хабихт је дао велики допринос и разумевању положаја поједињих покорених народа под влашћу хеленистичких краљева у Малој Азији и на Блиском истоку. То пре свега важи за положај Јевреја и за разлоге њиховог устанка против селеукидске власти под вођством Јуде Макабејца. Питања о конфлิกту хеленизма и јудаизма у Јудеји II века пре н.е. на себи својствен, оригиналан и студиозан начин Хабихт је обрадио у студијама *Хеленизам и јудаизам у време Јудеје Макабејца* (Hellenism and Judaism in the Age of Judas Maccabaeus, првобитно публикованој на немачком језику под називом *Hellenismus und Judentum in der Zeit des Judas Makkabäus, Jahrbuch der Heidelberg Akademie der Wissenschaften für das Jahr 1974, 1975, 97–110*) и *Краљевски документи у II књизи макабејца* (Royal Documents in 2 Maccabees, *HSCP* 80, 1976, 1–18). А колико је, са друге стране, Кристијан Хабихт мајстор малих састава, о чему је већ било речи, нека само послужи пример расправе *Божанске почасности за краља Антигона у Атини* (Divine Honors for King Antigonus Gonatas in Athens, *SCI* 15, 1996, 131–134) која запрема само 4 странице текста, али је изузетно значајна, јер доноси доста научних новости. Насупрот традиционалном ставу да је македонски краљ Антигон II Гоната, за разлику од својих савременика и супарничких краљева из династија Птолемејида и Селеукида, бравио да му се, као филозофу стоику, указују божанске почасти, Хабихт налази епиграфске доказе у Атини из средине III века пре н.е. који показују управо супротно. Међутим, посебно је занимљиво да је Хабихт сличну претпоставку о постојању култа за краља Антигона код Хелена изнео већ у својој првој великој студији публикованој још 1956. године и посвећеној култу хеленистичких владара (*Gottmenschen und griechische Städte*, в. *горе*), а што је сада само добило своју накнадну потврду у новооткривеном епиграфском материјалу.

На овом месту треба навести још један Хабихтов чланак, публикован сада већ давне 1959. године. То је заправо приказ славне тротомне *Друштвене и економске историје хеленистичког света* (*The Social and Economic History of the Hellenistic World*) великог историчара Михаила Ростовцева (M. Rostovtzeff) поводом њеног објављивања у преводу на немачки језик (Rostovtzeff's Social and Economic History of the Hellenistic World, првобитно публикованом на немачком језику под називом *Rostovtzeffs Social- und Wirtschaftsgeschichte des Hellenismus, Vierteljahrsschrift für Social- und Wirtschaftsgeschichte* 46, 1959, 232–247). Уз све вредне и топле речи којима је пропратио издавање монументалне студије једног од највећих историографа XX века на немачком језику, усудићемо се да закључимо да се у међувремену Кристијан Хабихт својим радовима неоспорно приближио великим узору. Ако већ не монументалношћу, онда свакако студиозношћу, ширином научних погледа и постигнутим резултатима. На крају треба још једном истаћи да су научни прилози Кристијана Хабихта по-

свећени хеленистичким монархијама, од којих многи изнова публиковани после више деценија, а сада и у новом руху (енглеском преводу), сачували потребну свежину и научну вредност. То је можда и највећа сатисфакција за једног истраживача да може и после много деценија да се са поносом осврне на своја претходна достигнућа и да констатује да резултати његовог рада нису оспорени.

Мирко Обрадовић
Философски факултет, Београд

UDC 255.2

АНТИЧКИ МИТ О СВЕТОЈ ПРОСТИТУЦИЈИ

Stephanie Budin, *The Myth of Sacred Prostitution in Antiquity*,
New York, Cambridge University Press, 2008. Pp. XI + 366.

Међу бројним ревизионистичким књигама које се с времена на време појављују у науци, пажњу ми је привукла студија Стефани Будин (Stephanie Budin) о такозваној храмовој проституцији, насловљена *Мит о светој проституцији у стварни* (*The Myth of Sacred Prostitution in Antiquity*), а коју је пре неколико година у својој подручји у Сједињеним Америчким Државама публиковао престијжни *Cambridge University Press (CUP)*. Рођена Њујорчанка, госпођа Будин, специјализовала је античке студије са посебним акцентом на изучавању културних веза старе Грчке и старог Истока на Универзитету Пенсилванија, где је стекла и докторат. Резултат тог дугогодишњег истраживања веза и утицаја који су са Истока струјали ка Хелади, преточен је у књигу посвећену пореклу богиње Афродите (*The Origin of Aphrodite*) и публиковану 2003. године. Грчка Афродита је по много чему јединствена богиња и разлоге за њено усвајање од стране Хелена, извесно најпре на Кипру, треба тражити на подручју Близског истока и у културним утицајима који су долазили из тог дела света. Обично се ширење њеног култа у грчком свету везује првобитно за богињу Аштарт/Астарте, или такође и за нека друга оријентална божанства. Изучавање Афродите као богиње љубави, посебно оне чулне, али и као заштитнице „најстаријег заната” и сексуалних радница, вероватно је навело Стефани Будин да доведе у питање и постојање тзв. „свете”, односно „храмовне” проституције која се углавном и везује за богињу Афродиту и Афродитина светилишта, односно за њене источне еквиваленте, богиње са истим или сличним карактеристикама поштоване код других античких народа. Треба одмах нагласити да је тзв. света, односно храмовна проституција модеран термин (на енглеском *sacred* или *temple prostitution*, на немачком *sakrale Prostitution*, на француском *prostitution sacrée*), који су иско-

вали научници да би окарактерисали појаву забележену у многим античким изворима, а која би се најбоље могла дефинисати као продаја тела за новац или неки други еквивалент размене (као, уосталом, и код сваког облика проституције), али где све што је зарађено, или бар већи део прихода стечених на овај начин, одлази као заветни дар богињи и светилишту под чијим се окриљем ова делатност обавља. Као и свако друго модерно схватање појава из далеке прошлости, и ово је тумачење, природно, подложно преиспитивању и научној критици. Међутим, Стефани Будин одлази и корак даље и у потпуности негира ову појаву, сматрајући је за модерни мит, настао услед неразумевања и погрешног тумачења извора, али и услед непрецизности и грешака у самим изворима. Слично становиште је ова америчка научница изнела већ у свом раду презентованом на научном скупу одржаном у Медисону 2002. године о проституцији у античком свету (објављен под називом *Sacred Prostitution in the First Person* и C. A. Faraone, L. McClure (edd.), *Prostitutes and Courtesans in the Ancient World*, Madison 2006, 77–92). У међувремену је, међутим, из ове првобитне расправе публиковане на неких петнаестак страница текста израсла велика студија на више од три стотине страница која се данас налази пред нама.

Са великим самопоуздањем и са дозом отвореног тријумфализма Стефани Будин нам већ на самом почетку свога дела (стр. 1), практично већ у првој реченици, саопштава резултат свога истраживања: „света проституција никада није постојала на Блиском истоку у старини, као и на простору Медитерана“ (*Sacred prostitution never existed in the ancient Near East or Mediterranean*). Овај став доследно брани у свом раду, дајући исцрпну анализу свих античких извора који, према мишљењу ауторке, наводно „сведоче“ о овој појави у антици. Пред нама се ређају поглавља насловљена: *Подаци из блискоисточних извора* (The Ancient Near Eastern Data, стр. 14–47), одељак „такозвани извори“ (The So-Called “Evidence”, стр. 48–57), поглавље посвећено Херодоту (Herodotus, стр. 58–92) и другим античким ауторима, па све тако до анализе одељака у делима ранохришћанских писаца (The Early Christian Rhetoric, стр. 260–286), као и модерних радова на ову тему (Last Myths, стр. 287–336). У поглављу насловљеном *Археолошка „сведочанствова“ из Италије* (Archaeological “Evidence” from Italy, стр. 247–259) ауторка чак расправља и о резултатима археолошких истраживања како би показала да свете проституције није никада ни било у античкој Италији. Мора се одмах рећи да многи од ставова које је С. Будин презентовала у свом делу стоје и да су прихватљиви са становишта модерне науке и критике. Исто тако се мора нагласити да су још и раније неки научници довели у сумњу одређене изворе који су оставили сведочанства о такозваној светој или храмовној проституцији. То се нарочито односи на блискоисточне изворе, где постоје бројни терминолошки проблеми у вези са тумачењем клинописног материјала из Месопотамије, али такође и у вези са старозаветном терминологијом. Још је Стивен Хукс (S. Hooks) у док-

торској тези *Sacred Prostitution in Israel and the Ancient Near East*, одбрањеној на Hebrew Union College сада већ давне 1985. године, убедљиво показао да су у клинописном материјалу погрешно преведени изрази који су обично довођени у везу са култном проституцијом, а да се старозаветни библијски изрази *qadeš*, однодно *qedešâ*, најчешће превођени као мушки и женске храмовне проститутке, заправо односе на нешто сасвим друго. Остављајући сада по страни ове источне изворе, пошто је за озбиљнију расправу о њима потребно добро владати језицима и писмима старог истока, задржаћемо се само на грчким писцима који сведоче о овој појави да бисмо показали да ствар није тако једноставна за закључивање и доношење коначних судова како би се то, на основу аргументације Стефани Будин, могло учинити. А када је реч о подацима из грчких извора, то се односи, пре свега, на два најважнија писца која су нам оставили вести о „храмовној проституцији”. Ови писци су живели у сасвим различитим епохама, али њихова сведочанства, без сумње, имају посебну тежину и не могу се тек тако занемарити. С једне стране то је Херодот (V век пре н.е.) као најстарији сачувани грчки писац који бележи ову појаву на Истоку, а са друге стране је географ Страбон, који је стварао на почетку периода Римског царства (I век пре н.е. — I век н.е.) а који је, према признању и саме ауторке Будин (стр. 153), заслужан за отприлике четвртину свих података о храмовној проституцији у грчким изворима.

Што се Херодота тиче, ради се о добро познатом поглављу из прве књиге његове *Историје*, где расправља о добрим и лошим обичајима код Вавилоњана (Hdt. I 199). Херодот наглашава да је свакако најсрамнији обичај код Вавилоњана обавеза свих жена да се једном у животу подају странцима код храма богиње Милите (еквивалент хеленске Афродите у Месопотамији). За тај „рад” би биле награђене новцем којим би испуниле своју дужност према богињи и тек онда би могле да се врате кући. Још додаје да је сличан обичај постојао у неким местима на Кипру, што нас опет враћа на почетак приче о оријенталном пореклу Афродитиног култа код Хелена. Суочена са јасним и прецизним Херодотовим описом ове праксе код Вавилоњана, Стефани Будин је цело једно дугачко поглавље (Herodotos, стр. 58—92) посветила доказивању да Херодот овде није заправо мислио на свету или храмовну проституцију. Ту се нашло места и за анализу Херодота као историографа и путописца, а довођене су у питање и вредност и веродостојност његових података. Велика је, наравно, литература о Херодоту која расветљава његово дело и његове намере из различитих углова и није овде ни место ни време да се расправља о Херодоту као историчару. Једно се, међутим, не може никако одрећи славном „оцу историје”, а то је да је он писац добрих намера и да је чак, према грчком укусу, и превише беневолентан према странцима и варварима, па је, не случајно, од каснијих античких критичара и прозван управо *philobarbaros* („наклоњен варварима”). Са наше стране ми можемо само поставити питање о чему се то онда у наведеном

Херодотовом извештају заиста ради, ако то већ није „света проституција”? Можда би се могао употребити и неки други израз, рецимо „култна” или „храмовна” проституција, али то не мења много на стварном значењу и разумевању појаве. Сви потребни елементи који одређују свету проституцију су ту (*види* дефиницију са почетка текста). Из извештаја је јасно да је обавеза сваке жене да се једанпут у животу пода странцу и да то управо чини како би испунила дужност према богињи. Инфинитив *μιχθῆναι* употребљен са дативом изведен је од глагола *μίσγομαι*, и ван сваке сумње, код Херодота (уп. Powell, *A Lexicon to Herodotus*, Cambridge 1938, s.v. *μίσγομαι*), као и код других грчких писаца, означава сексуални однос, односно подавање некоме. Исто тако, разлоги за овакво понашање су религиозне природе и немају за циљ стицање личне материјалне користи (с друге стране, Херодот опет зна и за случајеве „обичне” проституције у Вавилонији, јер на другом месту (I 196, 5) наводи да су многи грађани принуђени да, због сиромаштва, проституишу сопствену женску децу). Херодот такође потврђује да жена мора да чека, понекад и веома дуго, док јој неки странац не гурне у крило сребрњак (ἀργύριον) и да онда стиче право да с њом оствари интимни контакт изван храма. Тек након тога, пошто је испунила заветни дар богињи, жена се враћа својој кући. Не може се зато цео извештај одбацити као продукт Херодотове маште или грешака насталих као резултат лоше интерпретације извора. Оно што, међутим, ауторка Будин не наглашава у дољној мери, а где, чини се, лежи одговор за правилно разумевање целог одељка, тиче се Херодотовог личног суда о овој појави. Поставља се питање зашто Херодот уопште осуђује ову појаву и обичај назива „најсрамнијим обичајем” (*αἰσχιστος τῶν νόμων*) код Вавилоњана. То сигурно није осуда проституције као друштвене појаве, јер је ње, без сумње, било и у грчком свету и то изгледа у још већем обиму него што је то био случај на Истоку. Херодоту је, уосталом као и на ма данас, било посве јасно да је проституција неминовност за свако друштво и да је чак у Грчкој понегде институционализована и много пре Херодотовог доба (у Атини, на пример, већ од времена законо давца Солона који је увео неку врсту државних бордела са приступачним ценама, како би и на овом пољу истакао једнакост грађана). Исто тако, Херодоту очигледно не смета ни то што се „посао” обавља под окриљем богиње и светилишта, пошто наглашава да се сам сексуални чин одигравао „изван храма” (*ἔξω τοῦ ἱδρύ*), односно изван светог простора посвећеног богињи. У супротном би он свакако имао разлога да осуди ову праксу као скрњављење светог простора посвећеног богу, на шта су Хелени, као, уосталом, и други народи, били посебно осетљиви. Оно што, међутим, Херодоту свакако смета и што није у складу са грчком традицијом и праксом је то што се обичај односио на све вавилонске жене без изузетка, како оне слободне и од угледа, тако и на оне које су биле неслободне и припадале зависним категоријама становиштва. То је већ тачка преко које Херодот не може једноставно прећи а да не осуди ову појаву, пошто

су се код Хелена проституцијом бавили, пре свега, робови и страници, а за слободне жене и мушкарце, припаднике заједнице грађана у грчким полисима, оваква пракса је била готово незамислива. Ретки изузети међу грађанима, који би се ипак бавили овом делатношћу, јавно су били осуђивани и често кажњавани чак губитком грађанских права и части. Ту управо и лежи разлог зашто Херодот, посматрајући ствари из хеленског угла, осуђује описани обичај и назива га најсрамнијим обичајем код Вавилоњана. Међутим, то свакако не доводи у питање и кредитабилитет његовог извештаја о „светој” или „храмовној” проституцији која се упражњавала код светилишта богиње Милите у Вавилонији.

Страбон из Амасије је, с друге стране, писац који је оставио највише података о храмовној проституцији. У својој волуминозној *Географији* бележи ову појаву у Коринту у Хелади, Ериксу на острву Сицилији, Вавилону, египатској Теби, у Јерменији, у Комани на Црном мору. Из тог разлога и Стефани Будин највеће по обиму поглавље своје књиге (стр. 153—209) посвећује Страбону, доказујући, као и код осталих извора, да се ни у једном од овде наведених случајева не ради о светој, односно храмовној проституцији. Чак је и цело поглавље о Страбону насловила *Страбон, нејасан и йоցрећно йројумачен* (Strabo, Confused and Misunderstood). Међутим, то што ми не разумемо добро изворе, да ли су за то баш криви извори? Истине ради, Стефани Будин је, нема сумње, у праву када негира поједине случајеве храмовне проституције, онако како су они изложени код Страбона: у Вавилону (белешка очигледно настала под утицајем горенаведеног Херодотовог извештаја), у египатској Теби, као и у вези са култом Афродите у Ериксу на Сицилији. Има свакако доста смисла и њена расправа да ли се и у којим случајевима иза појма тзв. *хијеродуље* („светог ропства”) крије храмовна проституција, пошто се појам *хијеродула* (*hierodoulos*) који се односи на роба посвећеног богу, најчешће после процедуре манумисије, понекад у литератури преводи и као „храмовна проститутка”. Чак можда с правом поставља и питање разумевања, на пример, појма *катарорпнейд*, односно да ли се он баш увек нужно мора односити на проституцију, или може носити и нека друга значења. Ипак, стиче се утисак да је, и поред свих напора аутора, тешко оспорити Страбонов извештај о храмовној проституцији у храму богиње Анахите у Јерменији (Strab. XI 14, 16) или опет онај о славном светилишту богиње Ма у Комани на Црном мору, називаним због тамошње праксе „малим Коринтом” (Strab. XII 3, 36), а које је географу, рођеном у Амасији на Понту, морало бити добро поznато. Исто тако, посебну тежину има и Страбонов извештај о Коринту и бројним хетерама посвећеним богињи Афродити (Strab. VIII 6, 20), без обзира што Страбонови подаци нису из прве руке, а Коринт његовог доба није онај исти град који је постојао вековима пре тога (Римљани га потпуно разорили 146. године пре н.е., а римска колонија на месту старог Коринта основана је у време Јулија Цезара 44. године пре н.е.).

На крају, када се све што је горе изложено узме у обзир, морамо ипак изразити сумњу у коначни суд Стефани Будин да свете, храмовне проституције уопште и није било у ствари и да је заправо само реч о модерном миту, формираном услед неразумевања и погрешног тумачења извора. Таквих коначних судова се, по правилу, треба клонити у наукама попут наших (а у хуманистичким дисциплина-ма генерално), где се закључци и резултати не могу формулисати и исказати са математичком прецизношћу. Међутим, мора се, исто тако, уважити допринос који је аутор дала својим исцрпним и оригиналним тумачењима појединих античких извора и бацила једно сасвим ново светло на тему за коју се дуго мислило да је иссрпљена и да не може да понуди неке новости у научном погледу. Књига Стефани Будин је управо провокативна, оригинална, темељна, али при свему томе и лако читљива и подстицајна, и као таква је за сваку препоруку.

Mirko Обрадовић
Философски факултет, Београд

UDC 821.124'02.09

НОВ ПРИСТУП АНТИЧКОЈ ГРЧКОЈ КЊИЖЕВНОСТИ

Franco Montanari, Ιστορία της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας.
Από τον 8° αι. π.Χ. έως τον 6° αι. μ.Χ. Θεσσαλονίκη 2008,
University Studio Press, xii, 1183 стр.

Књига Франка Монтанарија, познатног и угледног професора класичних наука на Универзитету у Ђенови, под насловом *Storia della letteratura greca* објављена је на грчком језику 2008. године под насловом *Ιστορία της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας* у преводу Спира Кутракија, Димитре Кукузица и Катерине Сива, у издању University Studio Press из Солуна.

Ово капитално издање са готово 1200 страница представља плод вишегодишњег научног, истраживачког и професорског рада, као и сарадње Франка Монтанарија са дугогодишњим колегом Фаустом Монтаном, професором античке грчке књижевности на Факултету за музикологију Универзитета у Павији.

Превод на грчки језик је штампан десет година после првог објављивања књиге на италијанском језику (1998), и представља допуњено издање на ком су радили уредници Данил Јаков, професор класичне филологије на Аристотеловом универзитету у Солуну, стручњак за хеленску лирику, трагедију и прозу, и Андони Ренгако, шеф катедре за Класичне науке Аристотеловог универзитета и истакнути стручњак за епiku и књижевност хеленистичког периода.

У оквиру *Историје античке грчке књижевности* обрађено је четрнаест векова књижевности на грчком језику, од Хомера до краја антике. Излагање историје грчке књижевности се завршава са затварањем Академије од стране цара Јустинијана 529. године, како је наведено и у поднаслову „Од 8. века пре нове ере до 6. века нове ере”. Тај хронолошки оквир, заправо, представља новину у односу на раније познате у свету историје грчке књижевности, као што су књиге Карла Милера, Гилберта Мареја, Ричарда Џеба с краја 19. века, затим Алфреда и Мориса Кроазеа из 1904, Албина Лескија из 1957, Жаклин де Ромији из 1980, П. Е. Естерлинга и Б. М. В. Нокса из 1985, и друге.

Књига обухвата неколико великих тематских целина, које се затим деле на мање. После општног уводног дела који обрађује територијалне, временске и језичке оквире грчке књижевности, као и рецепцију и очување грчких књижевних текстова, следе хронолошка поглавља: *Архајски период* (29—296. стр), *Класични период* (297—696. стр.), *Хеленистички период* (697—918. стр), *Царски период* (919—1165. стр.), и на крају *Индекс имена* (1167—1183. стр.).

Уредници грчког издања наглашавају да је значајно што ова књига представља допуну „немачког и англосаксонског приступа историји грчке књижевности италијанским покушајем, како би била про-дубљена неопходна методолошка полифонија” (*Предговор* грчког издања, стр. XXI).

Историја античке грчке књижевности Франка Монтанарија бави се свим књижевним родовима и врстама у традиционалном смислу, али обухвата и античко проучавање граматике, лексикографије, научне литературе, на пример медицине, музике и природних наука. У методолошком погледу ово издање доноси још неколико значајних новина. Прва је већ поменути нов покушај приступа античкој грчкој књижевности. Друга, што књига обухвата истовремено хронолошка и едографска поглавља, што је веома тешко ускладити. У оквиру свих хронолошких целина постоје поглавља посебно посвећена историографији, философији или другим књижевним родовима и врстама који су обрађени од њиховог настанка и успона до трансформације и рецепције. Нпр. у *Архајском периоду* историографија је приказана у поглављу *Порекло античке грчке историографије* у неколико мањих поглавља: *Први трагови историјске свести у архајској поезији*, *Предисторија историографије Истока*, *Рођење историографије у грчком свету*, *Јонска логографија и прве историографске врсте*, *Велики морејловци 6. и 5. века пре нове ере* и *Остали логографи*. *Класични период* историографију дели у два поглавља *Историографија 5. века*, у оквиру кога имамо наслове *Историографски облици*: *Историје варварских народа и генеалогије*, *Локалне историје*, *Херодот*, *Тукидид* и *Историографија* после Тукидида, као друга историографска целина. У *Хеленистичком периоду* историографија је обрађена кроз питања *Проблематика и тенденције хеленистичке историографије*, *Полибије* и *Историографија* после Полибија. Историографија *Царској периоду* обухвата два

већа поглавља *Историографија у доба Августа и шоком царској периоди* са акцентом на „римоцентричност“ историографије тога периода и *Историографија йозне антике*, у чијем центру пажње је црквена историја. На сличан начин су обрађени и поезија, драмска књижевност, филологија итд.

Још једну новину представља то што је аутор обухватио и обрадио као посебне целине грчко-јеврејску књижевност хеленистичког доба, која је углавном била преводна књижевност, и грчко-јеврејску хришћанску књижевност, односно хришћанску књижевност на грчком језику пре и после времена Константина Великог, што није било случај у ранијим историјама грчке књижевности, које су се обично завршавале хеленистичким периодом.

Важно је истаћи да је Франко Монтанари у својој *Историји античке грчке књижевности* дао још један изузетан допринос представивши и новија папиролошка открића и истраживања, као нпр. откриће папируса *Διάλεξτοι πρός Ηρακλείδαν*, пронађеног 1941. године код Каира, који представља апологетски текст једне теолошке расправе из 245. године која се бави Оцем и Сином и њиховим односом везаним за бесмртност. Крајем 19. века издати су делови раније откривеног папируса тзв. *Ниновој романа*, а данас су допуњени са још четири новооткривена дела, која научници смештају у време на прелазу из 2. у 1. век пре нове ере. Од изузетног су значаја и други подаци, нпр. то што неки текстови, првобитно написани на грчком, до нас стigli у преводу на друге језике, као што је случај с коментаријема *Песме над йесмама* римског бискупа Хиполита (170—236. г.), сачуваним на старословенском језику. Такви подаци нису заступљени у претходним историјама грчке књижевности.

Поред уобичајене обраде биографских, стилистичких, језичких и ергографских података, књига даје преглед и друштвено-историјских дешавања, стављајући у историјски контекст настанак и развој одређених књижевних врста, као и саме ауторе. На самом крају књиге је индекс имена и одломци из оригиналних дела и хронолошке табеле уз текст. Ради лакшег сналажења у тексту, на маргинама књиге извучене су битне карактеристике писца, дела и времена у оквиру сваког поглавља. Грчко издање је, због превеликог обима књиге, растерећено бележака и библиографије коју је аутор користио.

С обзиром на новине у методолошком и научном приступу, ова књига није само корисна већ и неопходна свима који се баве античком грчком, грчко-јеврејском и ранохришћанској књижевношћу. Поред већ класичне *Историје хеленске књижевности* нашег професора Милоша Н. Ђурића добро би било да добијемо и на српском језику капитално дело овог италијанског аутора, пријатеља Друштва за античке студије Србије у FIEC и сарадника Зборника Матице српске за класичне студије.

Ифиџенија Драганић
Философски факултет, Нови Сад

A COMPANION TO ARISTOTLE

Edited by G. ANAGNOSTOPOULOS,
Wiley-Blackwell Publishers, 2009, 672 pp.
(Blackwell Companions to Philosophy Series)

Georgios Anagnostopoulos is a Professor of Philosophy at the University of California, San Diego. His Greek and American education, on the one hand, and his teaching and writing on classical philosophy of mind, ethics, metaphysics, epistemology and the arts and sciences, on the other, provided the requisite background for editing a comprehensive collection of essays on Aristotle's thought that aims to provide in-depth studies of the central topics of his philosophy. In addition, the success of the editor in lining up such a large number of contributors to author the forty essays of *A Companion to Aristotle* speaks to his ability to bring together many distinguished scholars who do not necessarily hold identical views about Aristotle. Yet all these essays rely on the same method — close readings of the Aristotelian texts and philosophical argument —, an approach that will also be found in the editor's earlier work (see Anagnostopoulos' critical examination of Aristotle's views on exactness and inexactness in ethics in his *Aristotle on the Goals and Exactness of Ethics*, 1994; the edited volume *Aristotle on Philosophy of Mind, Ethics, and Politics*, 1996; and his contribution to the volume on ancient Greek bioethics, *Bioethics: Ancient Themes on Contemporary Issues*, 2007).

While no single collection of essays on Aristotle is likely to include a study of every topic Aristotle touches on in his extant corpus, the *Companion* offers substantive discussions on nearly all the central topics of the Stageirite's philosophy, with essays on all the major parts of his extant works. The volume opens with two essays offering a systematic discussion of Aristotle's life and works and the relation of his thought to Platonism (Part I), followed by a number of chapters discussing issues pertaining to *The Tools of Inquiry* as Aristotle presents them in his *Organon* (Part II: five chapters on types of reasoning, demonstrative knowledge, knowledge of first principles, truth, methods of inquiry); a section on *Theoretical Knowledge* (Part III: seven essays on Metaphysics, three on Physics, three on Psychology and three on Biology); a section on *Practical Knowledge* (Part IV: eight essays on Ethics and five on Politics); and, finally, a section on *Productive Knowledge* (Part V: two essays on Rhetoric and two on Art).

The reader of the *Companion* will find information and interpretations about a variety of Aristotelian topics, concepts and problems, such as Aristotle's discussions of the abstract issues of being, substance, essence, form, matter, as well as other perennial debates related to the natural world, the faculties of the soul, the human good and excellences, the political association, the types of constitutions, the art of rhetoric, the nature and elements of tragedy, and so on. While the essays review the widely

accepted views on Aristotelian problems such as the above and analyze difficult arguments, they also often offer new approaches to analyzing arguments and articulate original interpretations.

To the above merits of the *Companion* should be added the inclusion in each chapter of a specific bibliography, listing the sources cited in it and additional works on the discussed topic.

Thus the *Companion* will be an excellent aid not only for undergraduate and graduate students but also for researchers and scholars of Aristotle's works around the world. The *Companion* is most welcome to Anagnostopoulos' Greek colleagues and friends, who, less than a year ago, dedicated a volume of *Skepsis* (XX 2009) to him in recognition of his many contributions to the teaching and study of ancient Greek philosophy.

Leonidas Bargeliotis
University of Athens

UDC 1 Socrates

РАЗУМЕТИ СОКРАТА

François Roustang, *Le secret de Socrate pour changer sa vie*,
Paris 2009, Odile Jacob, 240 p., € 23,50.

Сократ је, познато је, као трн у пети свакоме ко би о њему да говори, јер тешко је преузети ризик банализовања једне личности како би се преформулисала по сопственом нахочењу и тако направио некакав пријемчивији Сократ. У ствари, права је храброст употребити неку 'озбиљну' реч о једној тако нејасној личности и, ако се та истраживања наставе, стиже се на терен на који се већ десенијама запада, односно у недефинисану (самим тим несврсиходну) пат позицију. На пример, ако поново поставимо питање да ли се чувени одговор на пророчанство из Делфа (где се наводно тврди да „нико није мудрији од Сократа“) заснива на стварности или се ради о пукој измишљотини. Па чак и покушаји да се продре у његове политичке симпатије могу да буду поплочани мноштвом замки, а ствари не стоје много другачије ни у вези са његовим односом према традиционалној религији у Грка. Те и остале тамне тачке многе су довеле до закључка, евентуално једва изговореног, да уколико нисмо у стању да разумном прецизношћу утврдимо ко је он био, Сократ и даље остаје изгубљен толико да више не знамо шта још од значајнијег можемо да додамо, односно, као да се налазимо пред неком избледелом иконом.

Изгубљена битка? Многи мисле да са тим морамо да се помиримо, да више нема могућности да се Сократ сагледа као значајна личност. Ретки су они који не мисле тако. И сада књига Франсоа Руста на узбуркава воду самом чињеницом да приказује Сократа који 'чвр-

сто' стоји чак и уз Аристотела, Ксенофана, па понекад и Платона. Чврсто јер су га и они прихватили, мада баш и нису у потпуности добро разумели која је Сократ врста човека. У ствари, чак и Платон, док са једне стране описује сву ексцентричност личности јединствене животи, са друге стране, од њега ствара портпарола теорија које он сам не осећа као прихваћене од Сократа. На пример, у *Гозби* би се безуспешно тражила значајнија веза између доктринарне концепције (досезање идеја путем љубави) и понашања философа у рату (у *Потидеји*) тако као у кревету (са лепим Алкибијадом). Исто тако, у првој књизи *Државе* силни двобоји са Трасимахом, ако се упореде са широком доктринарном конструкцијом која следи, нестају у некој врсти ирелевантног пролога или инсценације. Али, управо зато, у тим формално ирелевантним прелазима, Сократова личност искаче и постаје једноставно очигледна. Према томе, чини се да је Платон желео да ипак пружи неку слику о том изузетном човеку, мада долазимо до ивице теоријских нуклеуса који су му заиста лежали на срцу, чак и ако ти екскурси који представљају философа 'у акцији' нису баш били функционални у усмеравању развоја одређених размишљања. Могао бих чак да додам да, ако се каже, као што може да се прочита на kraju *Фајдана*, да је Сократ „био најбољи, најмудрији и најисправнији”, не помаже у дефинисању личности, па на памет пада да управо Платонов Сократ упозорава да хвалоспеви нису од помоћи при карактеризовању ствари и представа личности о којој се похвале пишу (Горг. 448e).

Добро, у *Le secret de Socrate* Рустан (који није афирмисан у тој врсти студија већ је Лаканов (Jacques Lacan) дисидент и хипнотера-пеут) претура управо по декомпензацији у намери да дефинише личност и представу о њему. И Ксенофонту, примећује он, дешава се да изводи опште закључке о милосрђу, умерености и Сократовом подвргавању законима, али затим, кад крене да те ствари 'показује', заврши тако да износи ситуације у којима поново искаче философова ексцентричност, те тако не потврђује већ оповргава своје тврђење општег карактера. И тако редом. Сваки пут је то представљање Сократа у делању што буквально иде изван описивања приdevима и осталим апстракцијама.

Полазећи од те врсте опсервација, Рустан нам скреће пажњу на личност која систематски излази из оквира и на исти начин апро-симативно излази из мноштва контекста у којима је присутна његова личност, а посебно из поука које му се приписују с времена на вре-ме. И управо је то тачка која покреће његов снажни силогизам: ако се Сократова личност отима типском утемељењу, то значи да тај ње-гов чин добија форму неманипулисане чињенице, тако да сасвим може да се каже да смо ухватили неки несумњив део и да чинимо одлучан корак у кретању ка правом Сократу. Другим речима, убацу-јемо се у његову тајну, почињемо да разумемо ко је заиста био Со-крат. У ствари, Рустан је одлучан и у смелом задатку да покуша да обухвати тајну Сократове личности и његове ексцентричности. То показује не једном назнаком (као што то имају обичај да чине исто-

ричари философије уз одлучност која, ако ћемо право, делује сумњиво), него тако што се позива на друге и ’делује’ на другима, уз перманентну жељу да се разјашњава, истражује слика о себи, тера на размишљање.

Да ствар буде јасна, нешто је од тога већ било познато. Само што Рустан успева да ’захвати’ један специфичан елемент по контрасту, док нам га Платон, Ксенофонт, сам Аристотел, представљају док делује, подвлачећи недовољан респект према суштинским садржајима и доктринарним тачкама које му ти исти аутори приписују. Сходно томе, показује се јасна разлика између општих импресионистичких портрета из многих других књига и портрета приказаног у овој публикацији, јер се у овом задњем случају — и то је свакако неспорна новина — ствара слика циљаног и аргументованог избора, истински другачији трактат, у чему је одлучујућа намера да се елеборира тај различити сегмент не по оном што су Сократовци о њему реклами (или ставили у његова уста), него у њиховим намерама да га представе у акцији, да нам га учине препознатљивим, све у свему, да нам дају поуздану информацију независно од напора да се његова личност улогује. У ствари, то проистиче из велике енергије коју Сократ улаже у бурне интеракције са појединим саговорницима где се ’исказује’ сва витална енергичност личности, а сигурно не из доктрина које му (а и данас се то ради) свесно приписују. То, у његовом случају, потврђује и чињеница да се јасно показује да је био јединствен у свом времену и познат, на начин који осим што зачуђује, систематски доводи у тешкоће оне који покушавају да конципирају његову личност и траже речи да опишу каква је врста човека био Сократ.

Из тих разлога ова Рустанова књига може да покрене преиспитивање већ отрцане слике личности не површински. Довољно је да се подсетимо колико се Сократ и даље истиче као велемајстор у егземплярном и паритетном дијалогу. Ништа погрешније од тога, јер Сократ кога познајемо тежи стварању сасвим другачијих а не паритетских односа и зна такође да буде оштар са својим саговорницима, али и у стању да их блокира. Али то је *pour changer la vie*, како нам казује поднаслов. И на памет нам пада оно *I must be cruel, only to be kind* што изговара Хамлет трудећи се да објасни својој мајци своје понашање кад се нађе са њом очи у очи. Није се случајно догађало да му се онај кога је философ жестоко измучио чак на томе и захвали, јер та искуства, колико год трауматична, понекад могу да донесу и заокрет у животу.

Дакле, пред нама се не налази тек само нека од безбројних књига о Сократу, напротив.

*Livio Rossetti,
Perugia
livio.rossetti@gmail.com*

Превод с италијанског
Иван Јордовић

ХРОНИКА
CRONICLE

FINES IMPERII — IMPERIUM SINE FINE
Osnabrück, 14—18. septembar 2009.

U gradu Osnabrück-u u severnoj Nemačkoj održan je od 14. do 18. septembra 2009. godine Međunarodni kongres pod nazivom *Fines imperii — imperium sine fine*. Tema je bila „Rim — imperijum između otpora i integracije”. Kongres je organizovao Univerzitet Osnabrück i Akademija nauka iz Göttingen-a povodom 2000 godina od znamenite bitke između Rima i Germana u Teutoburškoj šumi, koja bi trebalo da se nalazila nedaleko od mesta održavanja kongresa, kod modernog mesta Kalkriese. Bitka se odigrala 9. godine nove ere i u njoj je rimski vojskovođa Kvintilije Var pretrpeo poraz i izgubio tri legije u sukobu s Germanima koje je predvodio Arminije. Tematski usko povezane s temom kongresa su i tri izložbe organizovane pod nazivom *Imperium, Konflikt, Mythos*, dve u Halternu, u Rimskom muzeju i u Seestadthalleu, i jedne u muzeju u Detmoldu; muzej u Kalkrieseu, uz mnogo muzeološke veštine, izuzetnim dizajnerskim znanjem i veštinom kojom se postiže popularnost i izbegava svaki jeftini efekat, dao je sliku dve sasvim različite kulture i informacije o Germanima i Rimljima i prikazao sukob dve vojske na nekonvencionalan, poučan i dopadljiv način, koristeći i maštu i moderna trehnička sredstva. Sve tri izložbe su tešno povezane s temom kongresa.

Kongres je bio posvećen pitanjima uspostavljanja rimske vlasti nad velikim delom tada poznatog sveta, problemima održavanja vlasti, kao i otpor pobedenih, prilagođavanju pokorenih naroda rimskim civilnim strukturama i nastajanju novih identiteta. Izlaganja na kongresu bila su podeljena na nekoliko blokova. Blok I prvog dana kongresa pod naslovom *Rimska i indigena strategija vlasti i obezbeđenje mira* obuhvatao je referate o rimskom osvajanju i uspostavljanju rimske vlasti u svim oblastima Carstva u vreme Principata: u Španiji (Angel Morillo Cerdan, *The Roman occupation of Northern Hispania*), u alpskoj oblasti (S.-M. Kilcher, *Agression und Widerstand im Alpenraum*), u Galiji (M. Redde, *L'armée romaine et les peuples gauloise*), Germaniji (S. v. Schnurbein, *Germanien*), Britaniji (S. James, *Roman and indigenous strategies in Britannia*), Iliriku (M. Šašel-Kos, *The conquest of Illyricum*), u Podunavlju (M. Mirković, *Domitian und die Donaugrenze*), Africi (D. Mattingly, *Augustus and Africa*), Egiptu

(M. Minas-Nerpel, *Augustus, Princeps und Pharaos*) i Judeji (M. Fischer, *Rome in Iudea and neighbouring areas*).

Block II je bio posvećen evoluciji civilnih struktura, urbanizaciji (S. Augusta-Boulatot) i rimskom poretku u lokalnoj ravni (H. Wolff), transformaciji ruralnih struktura u Galiji (F. Favory), rimskim naseobinskim strukturama u Germaniji i Reciju (G. Moosbauer), procesu integracije (H. Halfmann), pa i temi kao što su „masovna produkcija i „globalna” privreda (U. Ehmig) i „povećanje proizvodnje za tržište i agrarna ekonomija u oblasti Batava” (M. Groot). Tema religije u procesu integracije našla je svoje место на jednoj od sednica kongresa. U bloku III se raspravljalo o instrumentima obezbeđenja vlasti, o vojsci i kultu cara. Svečano predavanje istaknutog naučnika Kurta Raaflaub-a, Brown University, SAD, *Der Friede als höchste Ziel und Gut? Gedanken zum Friedensideal im antiken Rom* („Mir kao najviši cilj i dobro? Misli o idealu mira u antičkom Rimu”) održano je u crkvi Sv. Martina u gradu.

Tri izložbe, kao i postavka u Muzeju Kalkriese, uklapale su se velikim delom u temu kongresa. Na izložbi u Muzeju Kalkriese bio je izložen materijal s iskopavanja na pretpostavljenom bojnom polju i sa teritorije Germana na desnoj obali Rajne. Pored ostalog, ogromna količina metalnog posuđa (bakarni bakrači, kofe, činije i dr.) i drugih predmeta u veštoto dizajniranim velikim trouglom vitrinama dugim više metara koje bazom leže na podu ilustruje gomilanje bogatstva kao izraza moći plemenskih vođa, tip sahranjivanja u bunarima, kao i neke surove pogrebne rituale, srebrno i zlatno posuđe dobijeno na dar od Rimljana i grubu domaću keramiku, što sve ukazuje na kulturnu raznovrsnost i poimanje bogatstva i prosperiteta kod naroda s one strane Rajne.

Na izložbi u Halternu pod nazivom *Imperium*, kao očita suprotnost tome, našla su se čuvena dela umetnosti, vajarstva i slikarstva, fina keramika, predstave luksuznih vila na fresko slikarstvu u Pompejima i Rimu kao ilustracija kulture, moći i bogatstva visoko razvijene civilizacije i rafinovanog urbanog života.

Posebnu pažnju zaslužuje izložba u Detmoldu pod nazivom *Mythos*. Kao što je poznato, Var je izgubio bitku u Teutoburškoj šumi zato što nije imao sposobnosti za vojskovođu ili upravljača, već je komandu nad trupama u Germaniji dobio po liniji nepotizma, kao zet Oktavijanove sestre, tj. muž njene Čerke. Pobednik Arminije je postao nacionalni junak, ne tada kod Germana koji nisu imali ni državu ni jedinstveno vojno voćstvo, već u Nemačkoj u XV veku i kasnije, posle otkrića rukopisa Taktitove „Germanije” 1455. godine u kojoj je on prikazan kao oslobođilac Germana. Martin Luter je u sukobu Rima i Germana u Teutoburškoj šumi video istorijski primer koji je on izjednačio sa svojom borbom protiv pape i rimske crkve. U XIX veku napad Rima na Germane je izjednačen sa borbom protiv Napoleona. Tako je jedan istorijski događaj iz izvora kao fikcija prenet u literaturu i već u XVI veku Herusk Arminije je postao nemački *Hermann*. Jedan događaj, koji je u antici imao ograničeno dejstvo, dobio je kasnije dimenzije nacionalne borbe. Izložba pokazuje faze mitologizacije, od Arminije iz I veka nove ere do Hermana modernog doba. Prikazujući nastanak

ovoga mita, izložba je imala za cilj i da doprinese demitologizaciji ličnosti i događaja i da jedan pozni rezultat recepcije antike vratи na izvornu dimenziju.

Miroslava Mirković
Filosofski fakultet, Beograd

UDC 902

O NEKIM NOVIM METODIMA U ARHEOLOGIJI

Osnabrück, 14—18. septembra 2009; Balaton,
1—4. oktobar 2009; Kluž, 20—24. maj 2010.

Arheologija je ostala nauka, jedina od onih u grupi nauka o antici, od koje se mogu očekivati nove informacije i nov izvorni materijal. Put do informacije postao je lakši zahvaljujući napretku tehnike i metoda istraživanja. Tehnički napredak i interdisciplinarne studije donose nove mogućnosti istraživanja. Snimanje iz vazduha već dugo predstavlja uhodani metod otkrivanja onoga što je ispod zemlje bez iskopavanja. Novi metodi istraživanja, kao što su geomagnetska snimanja i primena lasera u otkrivanju zidova ispod zemlje bez iskopavanja, unapredili su i metod istraživanja i obogatili saznanja. Tesno povezani s arheologijom su ne samo fizika, već i hemija s analizama materijala, u poslednje vreme paleontologija i paleobotanika i najzad, mada ne na poslednjem mestu, i fizička antropologija.

Na skupu koji je organizovala Humboldtova fondacija u Klužu (20—24. maj 2010), jedan od glavnih referata u sekciji „Antička civilizacija u Podunavlju“ bio je posvećen primeni tehničkih dostignuća i novim metodima u arheologiji. C. S. Sommer iz Instituta za zaštitu spomenika kulture u Minhenu pod naslovom *Neue Forschungen am alten Limes — der Beitrag zerstörungsfreier Prospektionsmethoden zur Kenntnis am UNESCO Weltherbe* prikazao je šta se dobija neklasičnim metodima istraživanja, geomagnetskim istraživanjima i laserskom tehnikom. Geomagnetska istraživanja na limesu u Reciji u današnjoj Bavarskoj su omogućila rekonstrukciju detaljnog plana rimskega utvrđenja, sa bedemima, zgradama i komunikacijama u bedemima i stvaranje digitalnih modela. Stratigrafija i hronologija ipak ostaju i dalje u domenu istraživanja klasičnim metodom iskopavanja, ali detaljni planovi izgleda utvrđenja napravljeni na osnovu geofizičkih istraživanja usmeravaju dalja istraživanja i ograničavaju iskopavanje na određene tačke.

Snimanje iz vazduha pod određenim uslovima, o kojem je takođe bilo reči u referatu, ne predstavlja nov metod u arheologiji. Ono je već poodavno našlo svoje mesto u arheologiji. U Engleskoj je 60-ih godina prošlog veka osnovan institut za snimanje arheoloških lokaliteta. Kod nas je A. Deroko koristio avionske snimke Jugoslovenskog ratnog vazduhoplovstva

već početkom 50-ih godina prošlog veka za utvrđivanje plana Justinijane Prime (Caričinog grada) i utvrđenja Ram i Kulič na Dunavu.

Danas se koriste i dostignuća drugih nauka u arheologiji. Biološka istraživanja idu do analize polena koji je sakupljen pri brižljivom arheološkom iskopavanju. Interdisciplinarna istraživanja proširuju domet arheologije u drugom pogledu, za analizu materijala, sakupljanja polena i sličnog materijala pri iskopavanju i za korišćenje svega toga ne samo u arheologiji već i u drugim naukama. Na međunarodnoj konferenciji koju je organizovao Naučni centar Univerziteta u Lajpcigu, *Geistwissenschaftliches Zentrum für Geschichte und Kultur Ostmitteleuropas* i Arheološki institut Mađarske akademije nauka pod nazivom "Estzthely Fenékpuszta im Kontext spätantiker Kontinuitätforschung zwischen Noricum und Moesia" u Kesztthely-u na Balatonu od 1. do 4. oktobra 2009. godine, polenskim dijagramima je bio posvećen jedan od zapaženih referata, H. Küster, *Rekonstruktion der Geschichte von Klima und Landschaft von der Römerzeit bis zum Mittelalter in Mitteleuropa*. Polenski dijagrami označavaju promenu vegetacije kao i ekosistema zemlje. Ekosistemi se menjaju s promenom klime. Polenski dijagrami predstavljaju dokumente kojima se može dokazati promena ekosistema i prirode. Kao primer H. Küster je uzeo bukve čija se rasprostranjenost na jednom relativno malom prostoru može pratiti na osnovu polenskog praha u raznim slojevima. Ritam bi bio sledeći: tamo gde ima naselja, bukve su ređe; bukve su česte u preistorijsko doba tamo gde su naselja napuštena. One su opet ređe u rimsko doba, jer je drvo više korišćeno. U sledećem periodu naselja su napuštena, a bukve bujaju: smanjuju se u srednjem veku, jer je drvo više sećeno i korišćeno.

Sve više se koristi i hemijska analiza keramike i kamena. I najmanji komad keramike može, uz analizu sastava, pružiti korisne šire informacije. Referat S. Zabehlicky (Beč) u Klužu, *Conditions, possibilities and limits of the archaeological-archaeometrical collaboration concerning Roman pottery*, pokazala je kako analiza porekla i sastava mermara i u najmanjem fragmentu tzv. mermerizirajuće keramike može dovesti do otkrića koji je rudnik mermara korišćen u proizvodnji.

Pored očitog tehnološkog razvoja i napretka i stari metod prospekcije, sakupljanje svega što se može naći na površini zemlje na mestima koja su bila naseljena u antici, može dati značajne rezultate, ako se tome pristupi sistematski i ako se ono što se nađe kompjuterski obradi i klasificuje. Sjajan primer te vrste predstavlja referat François Favory iz Besansona *Transformation des structures rurales en Gaule entre le I^{er}s.av. et le I^{er}s. apr.J-Chr.* na međunarodnom skupu "Rom — imperium zwischen Widerstand und Integration", koji je organizovao Universitet Osnabrück zajedno s Akademijom nauka iz Göttingena od 14. do 18. septembra 2009. u Osnabrück-u. Kartografski predstavljeni nalazi keramike i drugog materijala otkrivaju promene u agrarnoj strukturi u jednoj, istina geografski ograničenoj, oblasti do kojih je došlo delom i zbog dolaska Rimljana.

Učesnici skupa u Osnabrück-u su imali prilike da se upoznaju sa rezultatima arheološkog istraživanja bojnog polja (A. Rost i S. Wolbers-Rost), na kome je rimski vojskovođa Var pretrpeo poraz u bici protiv Ar-

minija i Germana 9. godine i izgubio tri legije. Sjajna izložba u muzeju u Kalkriese, u blizini bojnog polja, upotpunjuje i objašnjava suprotnost između Rima i rimske civilizacije i Germana s druge strane Rajne.

Svaki metod kojim se dolazi do novih otkića i novog izvornog materijala mora biti upotrebljen pri savesnom proučavanju prošlosti. Neki od ovih metoda se koriste u Srbiji. Osim snimanja iz vazduha, široko se primenjuju i geofizička istraživanja. Fizička antropologija je već sastavni deo arheoloških istraživanja. Skupa laserska istraživanja na mestima koja su nepristupačna istraživanju drugim metodima kao i brodovi sa sonarima bili bi dobrodošli za istraživanje potopljenih utvrđenja posle pregradivanja Dunava i izgradnje sistema hidrocentrale kod Kladova ili za lokaliteta koji su u međuvremenu obrasli šumom.

Miroslava Mirković
Filosofski fakultet, Beograd

UDC 811.13.09

**ХІІ КОЛОКВІУМ РОМАНИСТА
СРЕДЊЕ И ИСТОЧНЕ ЕВРОПЕ И АЗИЈЕ,
Іркутск, 14—16. октобар 2009.**

У Иркутску, највећем граду источног Сибира (Русија), одржан је од 14. до 16. октобра 2009. научни скуп који је окупио романисте из Средње и Источне Европе и Азије. Скупу је присуствовало педесетак романиста из Русије, Азербејџана, Таџикистана, Кине, Пољске, Румуније, Албаније, Мађарске, Србије, Словеније, Грчке, Данске и Италије. Колоквијум су организовали Државни универзитет из Иркутска и Универзитет „La Sapienza“ из Рима, тачније Национални истраживачки савет „Ђорђо Ла Пира“ (Consiglio nazionale delle ricerche, Unità di ricerca „Giorgio La Pira“). Српску делегацију сачињавало је пет наставника са Правног факултета у Новом Саду: Антун Маленица, редовни професор, Срђан Шаркић, редовни професор, Магдолна Сич, ванредни професор, Наташа Деретић, доцент, и асистент Самир Аличић. Званични језици скупа били су италијански, руски и француски. После завршетка радног дела, домаћини су учесницима организовали занимљив изглед на Бајкалско језеро, које је 80 километара удаљено од Иркутска, што је за сибирске појмове врло близу. Како је већ тада целокупна природа била у белом, уз „пријатних“ минус 8 степени по Целзијусовој скали, излет је помало лично на руску бајку.

Научни скуп у Иркутску се надовезао на иницијативу о ширењу наставе и проучавања римског права, која је започета 1972, од стране једне групе италијанских романиста назване *Gruppo di ricerca sulla diffusione del diritto romano*. Јер, у земљама социјалистичког света, а Југославија је у том погледу била изузетак, на римско право се тада гледало са подозрењем, јер се сматрало да је оно темељ буржоаске,

приватне својине. Социјалистичко друштво, пак, ставило је себи у задатак да изгради колективну или друштвену својину, за коју, узгред буди речено, нико није тачно знао шта она заправо подразумева и ко је њен титулар. Но, временом се схватило да у римском праву нема ничег „јеретичког“ што би могло да угрози темеље социјализма, па је први конгрес романиста земаља Источне Европе и Италије одржан априла 1977. у Лайпцигу (тадашња Источна Немачка). Отада се овакви скупови одржавају редовно, а број учесника се проширио и на романисте из Азије. Ваља напоменути да је 2002. године и Нови Сад био домаћин колоквијума романиста Средње и Источне Европе и Азије и да се у нашем граду, на Правном факултету, налази и Центар за проучавање римског права за простор Средње и Источне Европе и Азије. Највећа заслуга за то признање учињено новосадским романистима припада научном ауторитету професора Антуна Маленице.

У почетку су романисти из Русије и азијских земаља располагали доста скромним знањима из римског права и сасвим оскудним знањем латинског. Али, упорним настојањима и несебичном помоћи италијанских колега, пре свега руковођиоца *Групе за ширење римско^г права*, професора Пјеранђела Каталана (Pierangelo Catalano) са римског универзитета „La Sapienza“, ствари су се из основа промениле. Колеге из ових земаља су доста времена провеле на усавршавањима у Италији и достигле завидан научни ниво. Занимљиво је било, на пример, слушати у Иркутску колегу Li Feia из Кине, који је на одличном италијанском, служећи се и латинским, излагао о еволуцији и значењима термина *fructus* од римског до савремених права.

Данас нико више не спори значај римског права и потребу његовог проучавања. Позиције романиста нарочито су ојачале у Русији, чemu је допринела и чињеница да су и садашњи председник Руске Федерације Дмитриј Анатолијевич Медведев и министар правде Руске Федерације Александар Владимирович Коновалов били професори римског права на Универзитету у Санкт Петербургу пре него што су отпочели политичку каријеру.

Ваља напоменути да је скуп у Иркутску привукао пажњу и неких романиста из земаља које ни у политичком, ни у географском смислу не припадају горепоменутом простору (Грчка, Данска, у извесном смислу и Словенија), али редовно учествују на скуповима, што се, пре свега, односи на колеге из Грчке.

Рад конгреса у Иркутску био је подељен на четири унапред одређене теме: 1) Личност и народ у систему римског права (*Persona e popolo nel sistema del diritto romano*); 2) Защита грађанских (имовинских) права и заштита дужника (*Difesa dei diritti civili e difesa dei debitori*); 3) Рецепција римског права у савременим правним системима (*Recezione del diritto romano nel sistema giuridico attuale*), и 4) Неопходност наставе римског права (*Necessità dell'insegnamento del diritto romano*).

Скупом су доминирали млађи учесници, мада је забележено и присуство неколико дојена, који су још од седамдесетих година ула-

гали велике напоре да се римско право афирмише и у социјалистичким земљама. Поред занимљивих реферата, вођена је и врло жива дискусија у којој су предњачиле колеге из Италије, којима елоквенције заиста не недостаје. Хвале вредан је цео подухват организатора. Сви унапред послати реферати били су припремљени и објављени, тако да су их учесници скупа добили одмах по доласку у Јркутск.

Срђан Шаркић
Правни факултет, Нови Сад

UDC 811.14:929 Korais A.

ПРИЗНАЊЕ АТИНСКЕ АКАДЕМИЈЕ
Атина, 29. децембар 2009. године

На анонимном научном конкурсу који расписује Атинска академија учествовао је прошле године сарадник нашег Зборника за класичне студије Матице српске, философ Сотири Фурнаро с Атинског универзитета. Његовој студији на грчком језику под насловом „Адамандије Корай и интелектуални круг његовог доба” додељено је високо признање Атинске академије и уручено му на Свечаној седници Академије 29. децембра 2009. године. Том приликом је речено да „Приступ у студији показује атмосферу аутентичног истраживања, посведочујући широко познавање материје. Свеобухватност и темељност у аргументацији карактеришу целу студију. Ауторово библиографско знање, како о Корайјевим радовима тако и о радовима писаним касније о овом грчком просветитељу, огромно је. Студија је, најзад, обогаћена Корайјевом ергографијом, с навођењем свих библиографских извора и индексима”.

Аутор је недавно добио позиве од француских стручњака за тај период да лично представи свој рад у Аустрији и Француској.

Главна карактеристика студије је философски приступ раду Адамандија Корая (Adamantios Korais, 1748, Смирна — 1833, Париз). Детаљно се у студији разјашњава Западни интелектуални круг тога доба, који је обликовао философску мисао најважнијег грчког просветитеља, као и грчки интелектуални круг, с друге стране, на који је деловање овог философа имало и негативне и позитивне утицаје. Као син богатог трговца у Смирни, А. Корай је стекао за то време сјајно образовање, што му је омогућило да у родном граду оснује школу, у коју је касније ишао и наш Доситеј, и да у периоду од 1798. до 1801. године напише значајне радове у којима критикује грчке високе духовне кругове и позива на устанак против Турака уз подршку Француске. Покренуо је 1895. године *Грчку библиотеку*, са 66 томова, у којој су издавани антички класици. У вечитом грчком језичком питању он се одлучно залагао за катаревусу, али је подржавао грчку на-

ционалну револуцију 1821—1829. Нарочито је од великог значаја за тадашњу, и за следећа два века, слику модерне Грчке било његово предавање у Паризу 1803. године: *Mémoire sur l'état actuel de la civilisation dans la Grèce*, које је већ 1815. године објављено на руском у Санкт Петербургу: *О нинешњом просвештенији Грецији*.

Тако се Корацијево предавање сјајно уклопило у епоху када Европа интензивно открива класичну Грчку и када европски путници у оквиру путовања Grand Tour свој пут више не завршавају у Италији него се све чешће отискују даље на Исток и у Грчку.

Корак је генијално осетио шта може да покрене Европљане и у том циљу је повезивао античку са модерном Грчком, Сули с Ахеронтом.

Философију овог великог грчког просветитеља, борца за националну слободу и ширење класичних дела, значајног и за нас, можемо тако да читамо у надахнутој студији лауреата Атинске академије, нашег младог колеге, пријатеља и драгоценог сарадника Зборника МС за класичне студије Сотирија Фурнара.

Ксенија Марицки Гађански
Философски факултет, Нови Сад

UDC 821.14'02(082)

The 106th Annual Meeting of the Classical Association
of the Middle-West and South (of Canada and the USA),
March 2010, Oklahoma City, Oklahoma USA

Four hundred thirty classical scholars, from undergraduate students to distinguished emeritus professors, attended this year's convention. Although CAMWS counts as a regional organization, membership and participation extends beyond the thirty one US states and three Canadian provinces within its vast "region". Seventy sessions constituted a comprehensive and varied program. Most consisted of panels dedicated to an author or pair of Greek or Latin authors or to a literary genre. There were also sessions on archaeology and epigraphy, history and politics, philosophy and religion, as well as on pedagogy, publication, reception studies (four sections, seventeen papers — not counting a session on film), academic 'politics', and even graduates' quest for employment. A special theme this year was "Practice and Perception of Black Classicism" — on African-American contributors to a historically White European field of study and profession. This was treated in two panel sessions and in the banquet address, given by 2010 CAMWS President Professor Michele V. Ronnick from Wayne State University (Detroit, Michigan).

In keeping with a recent American trend, among individual authors **Ovid** received the most attention, with three crowded sections, sixteen papers in all. On the other hand, Homeric epic was hardly "in", this year at

least, with only five papers offered on the epics themselves, three others on comparative studies. Independent scholar Benjamin G. Sammons presented a very interesting paper on “The Quarrel of Agamemnon and Menelaus (*Od.* 3,132—57)” and Wolfgang Polleichtner, visiting from Ruhr-Universität Bochum, spoke perceptively on “Homer and Collective Memory: The End of the *Odyssey*”.

Overall, **Athenian drama** did well, in number and quality of papers. I report on these.

Of the three tragedians, **Aeschylus** drew the attention of only three presenters. C. Michael Sampson of St. Olaf College spoke on “Social Memory and Aeschylus’ *Persae*”; Claudia Zatta of Wabash College, on “The Pathos of Thebes in Aeschylus’ *Seven*”; and Arum Park of Washington and Lee University, examining “Gendered Truths in Aeschylus’ *Agamemnon*”.

Sophocles spilled over into two sessions, one devoted exclusively to his work and its interpretation, another named “Sophocles and Greek Drama”. Papers included “Jocasta the What?” (on *OT*) by Temple University scholar Robin Mitchell-Boyask; “The Private Life of the Sphinx” by Richard Threadgall, University of Virginia; Kenyon College’s Carolin Hahne-mann’s (very informative) “Sophocles’ Stage Craft: Some Insights from the Fragmentary Plays”; “Divine and Human Agency” by Umit Dhuga, Calvin College; “Ajax, Hector, and the Unity of Sophocles’ Homeric Drama” by Jonathan Strain of the University of Texas, Austin; senior University of Michigan Professor Ruth Scodel’s “The First Speech of Creon in Sophocles’ *Antigone*”; and subtle, though somewhat misleadingly titled “Herakles the Savior and the ‘Tragi-Comic’ in Sophokles’ *Philoktetes*”, by Emily Kratzer from the University of California—Los Angeles.

Euripides remains at least equally popular with American classicists. Seven papers were Euripidean: Georgia Irby-Massie, from the College of William and Mary, presented “The Geography of Euripides’ *Ion*” and my esteemed neighbor from the University of Colorado at Boulder John Gilbert surveyed “Cultic Aetiology in Euripides”, with reservations about how reliable the playwright’s *exodoi* are regarding the origin and form of certain cults; while Kristin Lord, of Wilfrid-Laurier University in Canada, read a paper entitled “‘Existence and Non-Existence are Considered Distinct’: Heracles, Action, and Fifth-Century Thought in Euripides’ *Alcestis*”; independent scholar David Shelley treated “Erinyes and the Eumenides in Euripides’ *Medea*”; and Boston University’s Deana Zeiger on “Mother as Tyrant: The Succession Myth Pattern at Work in Euripides’ *Electra*”. Two presentations on the Euripidean *Heracles* were nicely complementary: “Child of Night: Divine Madness in Euripides’ *Herakles*” by Trigg Settle, University of New Mexico, and “Horror in the Messenger Speech of Euripides’ *Heracles* 924—1015”, contributed by Derek Smith, University of North Carolina, Chapel Hill.

Nor was comedy ignored. One session was devoted to **Aristophanes**, where papers were presented on *Clouds*, by Israel McMullin of New Mexico State University; *Lysistrata*, by Edwin Carawan of Missouri State

University; *Frogs*, by Mary Ohwig of Washington University of Saint Louis; and *Ecclesiazusae*, by Thomas Cirillo of the University of Southern California. It also included my comparative study of *Birds* and Sophocles' final play. At another session one paper was read on Epicharmus, two on Menander, which I missed: too many sessions were held simultaneously!¹

Victor Castellani
University of Denver

UDC 902.2/.6(32)

*ART AND SOCIETY. ANCIENT AND MODERN CONTEXTS
OF EGYPTIAN ART*, Будимпешта, 13—15. мај 2010.

Ликовне представе чине значајни део староегипатских примарних извора и њихова анализа је, макар на нивоу дескрипције, полазна тачка бројних научних радова и то радова чије се теме крећу у великим распону — од публиковања споменика са једне, до економије или администрације с друге стране. Стручне и научно-популарне монографије које у наслову садрже речи *египатска уметност* је тешко пребројати, а у публикацијама које теже да представе стари Египат у целини, део је неизоставно посвећен уметности. Онима који нису ближе упознати са главним токовима египтолошких истраживања, египатска уметност се може чинити једном од средишњих тема стручних расправа.

Међутим, то није тако и већ поглед на уобичајено школовање египтолога показује да је оно један од разлога што није. Скоро два века усмерена ка проучавању религије, књижевности, структуре државе и историје, обука младих египтолога почива на темељном поузданању језика, писама и метода рада са писаним изворима, и тек у новије време — а и то не на свим универзитетима — обезбеђује упознавање са археолошким техникама теренског рада и обраде и анализе материјала. Стицање оних знања и вештина које су полазна тачка рада историчара уметности по правилу је препуштено интересовању појединача и само је на неким високим школама подржано могућношћу да се у програм студија укључе одговарајући изборни курсеви. Слична је ситуација са упућеношћу историчара уметности у основе египтологије. Последица је то што је египатска уметност у ве-

¹ The entire program is accessible on line at www.camws.org/meeting, with links to the sessions, day by day, and further links session by session to abstracts of the papers.

Note on spelling: I have used the presenters' own spelling. Just as Americans pronounce "Aeschylus" and "Oedipus" in different ways, so we are not agreed on 'c' or 'k' for Greek kappa!

ликој мери 'ничија земља' и сразмерно је мали број стручњака који египатску уметност ставља на прво место међу областима свог интересовања.

Расправе које су се пре двадесетак година водиле око питања да ли египатске ликовне представе треба посматрати као уметност или као занатство¹ јесу допринеле променама у приступу самом материјалу (пре свега на корист оног скромнијег квалитета израде), али нису довеле до стварања простора у коме би се кроз сталну дискусију значајније унапредила методологија рада на овом пољу.² Сразмерно су ретки египтологи научни склопови који као своју тему или њен битни део наводе уметност,³ а и тада та реч чешће указује на врсту извора,⁴ него на захтев да у средишту пажње буду саме ликовне представе и теоријско-методолошка питања битна за унапређење рада на овој врсти извора.⁵

На конференцији *Art and Society: Ancient and Modern Contexts of Egyptian Art*, одржаној маја 2010. године у организацији Одељења египатских стариња Музеја лепих уметности (Szépművészeti Múzeum) у Будимпешти, истраживања чији су предмет египатска уметност или, шире, ликовне представе јесу била основна тема поднетих реферата. Радове су приложили стручњаци из Аустрије, Белгије, Италије, Мађарске, Немачке, Польске, САД, Србије, Француске, Хрватске и Швајцарске. Током тродневног пленарног рада поднета су тридесет два реферата, распоређена у једанаест секција. Радни језици су били енглески, немачки и француски.

¹ M. Eaton-Krauss und E. Graefe (Hrsg.), *Studien zur ägyptischen Kunstgeschichte*, HÄB 29, Hildesheim 1990; J. Baines, On Status and Purposes of Ancient Egyptian Art, in: *Cambridge Archaeological Journal* 4:1 (1994) 67—94.

² Часопис *Imago Aegypti*, који је требало да представља такав простор, има тек две свеске, обе изашле са закашњењем (свеска за 2005. се појавила 2006., а она за 2007. је изашла 2009).

³ Теме су и тада често везане за један кратки период (нпр. *The Art of Amenhotep III: Art Historical Analysis. Papers Presented at the International Symposium Held at the Cleveland Museum of Art, Cleveland, Ohio, 20—21 November 1987*, Cleveland 1990). О међусобном односу циљева и резултата симпозијума *The Egyptian Image in Context*, одржаног априла 2010. године на Одељењу за уметност и археологију Универзитета Принстон, биће могуће просуђивати тек по објављивању прилога са скупа.

⁴ Нпр. симпозијуми и конференције посвећене уметности и архитектури Старог царства, одржане у Каиру 1991, Прагу 2004, у Кембрију 2009. године (*Kunst des Alten Reiches. Symposium im Deutschen Archäologischen Institut Kairo am 29. und 30. Oktober 1991*, SDAIK 28, Mainz a/R 1995; *The Old Kingdom Art and Archaeology. Proceedings of the Conference held in Prague, May 31—Jun 4, 2004*, ed. by M. Barta, Prague 2006; *The Old Kingdom Art and Archaeology, Cambridge 2009. Abstracts*, преузето 20.5.2010. са http://www.fitzmuseum.cam.ac.uk/er/okaa09/Abstracts_V1.pdf).

⁵ У оквиру конференције *Ägyptologie und Kulturwissenschaft* одржане 2008. у Минхену, једна од секција је била посвећена управо овим питањима (в. В. Васиљевић, Нови изазови за египтологију, *Зборник Матице српске за класичне студије* 11, 2009, 250—251).

Рад прве секције, „Проучавање египатске уметности”, отворила је Бири Фај, историчар уметности и египтолог, која је питање стила ликовних представа поставила као окосницу свог излагања и залагала се за значајније место историчара уметности у проценама и представљању египатског материјала, анализи и излагању египатских споменика те за обуку студента да „виде” египатску уметност. Клаус Јурман је приказао како искључиво ослањање на стил, квалитет и материјал израде ради датирања материјала, а без узимања у обзир како ширих друштвених услова тако и за сам споменик специфичних параметара (наручилац, занатлија/уметник, публика), често има за резултат погрешне хронолошке одреднице, особито приписивање „ружног” периодима политичке разједињености Египта.

„Рецепција египатске уметности” је анализирана у два реферата. Маја Милер⁶ је у писаним изворима идентификовала неколико категорија говора о уметности почев од Старог царства и указала на разлике спрам савремених, те је тако своје резултате супротставила расширеном уверењу о непостојању дискурса о уметности у старом Египту. Полазећи од графита посетилаца из Новог царства у тебанским гробницама, Алексис Ден Донкер је представио сложевиту анализу података и њиховог међусобног односа (садрјај, фразеологија, положај, мотиви за писање и др.) и показао да постоји непосредна веза између графита у неким старијим гробницама и иконографских цијата или парафраза у млађим (нпр. гробница Антефокера, ТТ 60, из 12. династије и гробница Аменемхета, ТТ 82, из 18. династије).

Тема треће секције је била „Средства” (Devices). Хелмут Зацингер се бавио решењима којима су Египћани прибегавали да би танке, безмalo дводимензионалне предмете представили у скулптури и указао је на сродности египатских решења са детаљима средњовековних и ренесансних приказа Св. Веронике. Постојећем тумачењу да је стварањем илузије, претежно помоћу боје, да је неки предмет начињен од другог, по правилу вреднијег, материјала, обезбеђивана трајност предмета магијским средствима, Мануела Гандер је приклучила и везу са статусом и престижним добрима. Золтан Хорват је известио о резултатима мађарских ископавања посмртног комплекса Сенусрета II у ел-Лахуну и изнео став да су промене које су уочене у архитектонском концепту битне за разумевање развоја ове врсте архитектуре, те да је управо овде посмртни храм први пут одвојен од пирамиде, односно места сахрањивања.

Излагањима под заједничким насловом „Представљање животиња” приведен је крају први дан рада. Говорећи о начину приказивања и тумачењима сцена пејзажа и животиња у Амарни, Катајина Бођони-Шведа је изнела хипотезу која је у дискусији живо размотрена — да је у периоду Амарне ипак било приказа лова у пустињи. Ре-

⁶ Реферате Маје Милер (тема различита од оне објављене у апстрактима) и Јоахима Шливе, који нису присуствовали конференцији, прочитали су други учесници.

гине Шулц је показала да се веза са соларним божанствима може препознati као заједнички именитељ различитих начина коришћења мотива муве (амулет, почасно одликовање, цртежи на скарабејима). Преобликовање иконографског мотива Хатхор-краве која излази из брда у мотив бика Аписа и додирне тачке оба божанства које су омогућиле ову трансформацију, уочену у декорацији антропоморфних ковчега Трећег међупериода, приказала је Ева Липтаи.

Пета секција је названа „Уметничка продукција у социо-културном контексту”. Паскал Вернис је у начину на који су приказиване људске фигуре препознао две стратегије — ’стратегију прочишћавања’, коришћену за идеализацију и стандардизацију представа припадника елите, и ’стратегију апођатуре’, орнаменталног, која је у приказивању низих друштвених слојева допуштала особено, карикатурално, болесно, и елити је служила да кроз контраст са сопственом сликом маргинализује потчињене и да се од њих дистанцира. Потпинница ових редова је преиспитивала вредност иконографских података за реконструисање хијерархијских односа жена у породицама елите Старог царства. Кроз анализу иконографије гробница шесторице савременика, високих чиновника са почетка 6. династије, Габриеле Пике је с једне стране показала постојање локалне традиције на том делу некрополе у Сакари, у којој су важни узор представљале нешто старије гробнице Тија и Птах-хотепа, а с друге стране је у уношењу нових мотива и варијацијама оних само преузетих препознала уплив личног укуса наручиоца. Марушка Гати је своје истраживање такође усмерила на групу гробница из истог дела некрополе, али тебанске, и то на гробнице тутора и дадиља Аменхотепа II; у избору и иконографском развоју тема, особито слике „владара у киоску“ је препознала развој зачет већ у доба Тутмеса III, а који је утирао пут велиkim променама које је уметности донео период Амарне.

„Уметник у друштву и при раду“ је била тема шесте секције. Данијела Стефановић је анализирала професионалне и друге титуле које су носили ’писари обриса‘, односно сликари из доба Средњег царства и Другог међупериода, податке који се односе на њихове наднине и институционално организовање, те својим резултатима значајно допринела разумевању њиховог друштвеног положаја и рангирања унутар струке. Представљајући циљеве и прве резултате новог белгијског пројекта везаног за сликарство у тебанској некрополи у 18. династији, Димитри Лабури је говорио о методолошким питањима и могућностима да се захваљујући интердисциплинарном приступу реконструише процес рада уметника али и идентификују индивидуални уметници, који су ретко остављали име на својим делима. О закључцима о редоследу осликовања гробнице Аменемопета (ТТ 29), добијеним у оквиру истог пројекта анализом технолошких, ергономских и логистичких аспеката и експерименталним путем, реферисао је Иг Тавије. Полазећи од приказа Амонове барке у гробници Имисебе (ТТ 65, време Рамзеса IX; првобитни власник Небамун, из 18. династије) и анализирајући његов однос са старијим примерима истог

мотива, Томаш Бач је представио начин на који су коришћени модели и конструисана слика у позно рамезидско доба.

У првом делу заседања посвећеног погребној опреми, Марчела Трапани је предмете који су нађени у гробници Ка-а у Деир ел Медини (ТТ 8), посматрала као слику коју покојник ствара о свом статусу. Преиспитивањем технолошких, иконографских и археолошких података, Марк Лот је утврдио да су, за разлику од постојећег мишљења, неке погребне стеле Трећег међупериода биле намењене и постављању ван погребне просторије. Два реферата су била посвећена ковчезима из грчко-римског доба, са некрополе Гамхуд у средњем Египту. Каталин Котаи оцртала је правце истраживања и прве резултате о социо-културном контексту локалне заједнице у којој је настао овај материјал. Гabor Шнајдер је стил и квалитет израде ковчега и картонаже из Гамхуда посматрао у ширем контексту средњег Египта 2. века п.н.е. и изнео став да би ови налази могли утицати на промену датирања неких ковчега приписаних птолемејском добу.

Тема реферата прве секције последњег дана конференције била је скулптура. Давид Лоран је показао да су подаци и истраживачки резултати акумулирани током протеклих педесет година учинили неодрживим Вандијеово разврставање статуа Сенусрета I према стилу у „четири уметничке школе” приписане географским центрима.⁷ Едит Бернхауер види могућност да се и код приватне пластике, као што је већ случај са краљевском, у појави нових детаља и мотива препознају и прате друштвене и религијске промене. Хелмут Брандл је представио проблеме и резултате рада на недовољно истраженој краљевској и приватној скулптури из доба 21—24. династије.

У деветој секцији, Мате Петрик је понудио исцрпну анализу фигурина жена од теракоте са локалитета Гебел Зеит у Источној пустињи, а Хедвиг Ђери је представила хипотезу да промене у иконографији и материјалу код појединих типова амулета говоре о померањима у њиховом значењу и сферама употребе.

Ласло Терек је у секцији „Изван граница Египта” говорио о пресецању и прожимању нубијске традиције са египатском варијантом хеленистичке и римске уметности у краљевству Мерое од 3. века пре н.е. до 2. века н.е. и о схватањима која су била пресудна за то које су форме, стил и уметничка средства изражавања преузимани од Египта. Полазећи од декорације римских саркофага из Норикума, Игор Уранић је испитивао опстање египатских религијских концепата у иконографији култа Сераписа.

Последња секција је била посвећена „употреби” египатске уметности, у старини и у новије доба. Представивши технике примењене при испитивању рељефа и натписа са блокова из старијих грађевина а који су уgraђени у више пута прерађивани храм Хонсуа у Карнаку, Кристијан Вертеш је показао да је тутмозидска декорација усклађивана са стилом Рамзеса II и оцртоа могућности реконструисања храма

⁷ J. Vandier, *Manuel d'archéologie égyptienne* 3, Paris 1958, 173—179.

Рамзеса II. Реферат Јоахима Шливе је био посвећен коришћењу форме пирамиде за гробнице и капеле на данашњој и некадашњим територијима Польске почев од раног 17. века. Конференција је завршена прилогом Кристијана Лебена о Аугусту Кестнеру и настанку његове колекције стварија, делом египатског порекла, а која је завештана граду Хановеру и крајем 19. века смештена у музеј основан и изграђен ради ње.

Различитост специјализација учесника у погледу периода и врсте материјала којом се баве утицала је на то да се део дискусија пренесе на шири план, што је допринело бољем сагледавању неких битних методолошких проблема. Теоријско-методолошка питања су иначе претежно помињана само у оквиру представљања приступа конкретним питањима, а о потреби да се постојећа методологија преиспита, експлицитно је говорило мало реферата. Приметно је да нигедно од излагања није био посвећено mestu уметности у египатском друштву, али су зато скоро сва представљена истраживања била јасно смештена у конкретни друштвени контекст или су доприносила његовом осветљавању.

Организатори конференције су за сам скуп припремили свешчицу са програмом и апстрактима реферата и предвидели су издавање зборника радова.

Учесници су конференцију оценили као веома успешну, а неизванично је најављен наставак оваквих непосредних разговора о уметности, у истом или сличном тематском оквиру, у Минхену.

Bepa Васиљевић
Философски факултет, Београд

UDC 1(38):061.3(450),2010"(082)

ELEATICA 2010
13—15. 5. 2010, Ascea, Italia

La quarta edizione di ELEATICA si è svolta dal 13 al 15 maggio 2010 nella consueta cornice del Complesso Alario di Ascea (Salerno), dove un folto numero di studiosi provenienti da tutto il mondo si dà ogni anno appuntamento per confrontarsi e dibattere sulle grandi questioni filosofiche nate da quelle che Livio Rossetti, direttore scientifico della manifestazione, ha definito “menti strepitose”, che vissero proprio in questi luoghi più di duemila anni fa. Quest’anno le tre canoniche *lectures* sono state tenute dal Prof. Alexander P.D. Mourelatos dalla Texas University di Austin, e hanno avuto come tema *La “natura delle cose” prima di Parmenide: il mondo visto da Senofane*. Secondo lo studioso americano Senofane è una *Protean figure* dell’Illuminismo greco; infatti è un poeta, un critico sociale, un cosmologo, un teologo e un epistemologo, sul quale, purtroppo, hanno gravato due fondamentali pregiudizi: 1) l’eleatizzazione del suo pen-

siero, legata in particolare al monoteismo e all'attribuzione al dio dei caratteri dell'essere parmenideo; 2) la svalutazione della sua filosofia naturale, apparsa piuttosto ingenua (celebre il giudizio di H. Fränkel che parla di una cosmologia povera, poco convincente, basata sull'esperienza di tutti i giorni), accompagnata dal giudizio negativo che Parmenide avrebbe dato della "fisica", relegata, secondo le interpretazioni tradizionali, nell'ambito dell'ingannevole doxa. Lo studioso americano ritiene invece che, se indagata con criteri storici appropriati, senza pregiudizi filosofici, la teoria proto-scientifica delle "cose che appaiono nel cielo" di Senofane a) non è inferiore alle teorie lasciateci dai suoi predecessori Anassimandro e Anassimene (in particolare la teoria senofanea del doppio *apeiron*, della terra sotto e dell'aria sopra, sarebbe un adattamento di quella dell'*apeiros aer* di Anassimene, b) è internamente coerente, c) si adatta facilmente a semplici osservazioni dei fenomeni atmosferici e celesti (e questo per Mourelatos costituisce un punto di forza e non di debolezza della teoria, specialmente se si considera il fatto che si trattava di spiegazioni che dovevano essere accessibili ad un largo pubblico), ma soprattutto, d) è in stretta relazione con la sua epistemologia e teologia. Lo studio e la spiegazione dei fenomeni celesti da parte di Senofane infatti, devono essere inseriti all'interno del più ampio contesto della demitizzazione del sapere, in aperta polemica contro gli dèi antropomorfi e antropocentrici della religiosità tradizionale. Così i fuochi di Sant'Elmo non "sono" la manifestazione dei Dioscuri a protezione dei navigatori, ma "sono" nuvolette che brillano per una particolare agitazione". Allo stesso modo Iris, l'arcobaleno, non "è" una dea, ma "è" una nuvola che appare di diversi colori. Nella fisica degli astri del filosofo di Colofone, tutti gli oggetti celesti sono nuvole, che si differenziano per il loro stato di aggregazione (per evaporazione/condensazione) e di agitazione interna. Anche il Sole e la Luna sono nuvole, i cui movimenti ed eclissi sono spiegati con esemplificazioni piuttosto articolate, ma perfettamente coerenti con il modello uniplanare della Terra sostenuto. Da un lato infatti, egli riprende da Anassimene il postulato che tutti i movimenti degli astri hanno luogo solamente al di sopra della Terra (13 A 7 D.K.), dall'altro ne elabora una versione più sofisticata, paragonando tale movimento all'accendersi e allo spegnersi di carboni (21 A 38 D.K.), parlando di alba e tramonto non come eventi reali in sé e per sé, ma come il primo e l'ultimo momento di visibilità del Sole lungo la linea prospettica della sua traiettoria.

Particolare rilievo è stata dato da Mourelatos alla forma usata da Senofane per spiegare i fenomeni celesti, di importanza fondamentale sia per la comprensione di alcuni aspetti del pensiero parmenideo sia per la storia del pensiero occidentale in generale. Nelle espressioni "quelle specie di stelle che compaiono sopra le navi e che sono chiamate Dioscuri, sono nuvole che brillano in seguito a un movimento particolare" (21 A 39 D.K.), oppure "[comete, stelle cadenti, meteore] sono complessi o movimenti di nuvole infiammate" (21 A 44 D.K.), viene per la prima volta codificata la formula definitiva "X è in realtà Y", formula che da allora fino ancora oggi viene utilizzata per esprimere asserti scientifici (è la stessa formula di affermazioni del tipo "la luce è un particolare differenziale di carica della

massa”, “la mente è un processo neurofisiologico”). La formula viene impiegata da Senofane per spiegare anche la formazione degli astri, secondo il dualismo terra-acqua, lo stesso dualismo che sarebbe alla base della doxa parmenidea, fondata sulle forme di notte e luce. Per Mourelatos infatti le connessioni tra Senofane e Parmenide, per lo più studiate in maniera superficiale, sarebbero molto più sottili e intricate di quanto farebbero credere le affinità storicamente prodotte dall’eleatizzazione del primo. Parmenide, sempre secondo lo studioso americano, ha iniziato la sua riflessione partendo dall’ambito cosmologico, ma da qui ha poi sviluppato la riflessione sul valore logico dell’ “è”. Per questo per comprendere la logica del puro *est*, esposta nella prima parte del poema parmenideo, la Verità, è necessario osservare preliminarmente come l’ “è” della predicazione e dell’identità è usato dai mortali nella *Doxa*. La vera finalità della Verità è allora definire i vincoli logico-epistemologici-semanticci che devono essere posti alla base delle affermazioni concernenti la natura delle cose (cosa vuol dire “ogni cosa è luce e notte”, 28 B 9 D.K.?). Una volta posti questi vincoli la realtà rivelerà di possedere delle proprietà che superano le ordinarie intuizioni umane. Mourelatos, in maniera del tutto comprensibile, non si è addentrato in queste intricate questioni che appartengono all’esegesi parmenidea, le quali comunque non si sarebbero prodotte senza Senofane.

Ancora una volta dunque, ELEATICA ha rappresentato l’occasione per fare il punto e aggiornare le ricerche su alcuni dei più significativi esponenti del cosiddetto pensiero presocratico, che, da parte sua, continua a mantenere ampi ambiti di oscurità e mistero, su cui gravano da un lato la mancanza di testi integri, dall’altro il filtro esercitato dagli esegeti antichi e alcuni pregiudizi propri della storiografia moderna. Le sessioni di ELEATICA si distinguono, anno dopo anno, all’interno di un orizzonte internazionale, per essere un momento di confronto aperto, nel quale rileggere e ripensare autori e testi con occhi e criteri nuovi; ma il valore aggiunto di ELEATICA è da rintracciare sul piano umano, nel clima disteso e amicale con cui un consolidato gruppo di studiosi più maturi e giovani alle prime armi dibattono, dandosi ogni volta appuntamento in questo “incantato” angolo del Cilento.

Francesca Gambetti
Atene

UDC 1 Plato
141.131:061.3(460.27), „2010”(082)

НЕОПЛАТОНСКЕ СТУДИЈЕ

Мадрид, јун 2010.

Осми скуп неоплатонских студија, „International Society for Neoplatonic Studies” (ISNS-a) одржан је у летњој резиденцији Универзитета “Autónoma” у Miraflores de la Sierra (Мадрид) у јуну ове године, тачније од 17. до 21. јуна 2010. Овај скуп уједино је стручњаке цело-

га света чије је дело посвећено или је под снажним утицајем неоплатонске традиције и Платонове философије од касне антике до данас. Напоран ритам скупа био је оживљен изузетним квалитетом излагања и посетама историјским местима овога краја Шпаније (Кастиље и Леона), Сеговије и њеном у изузетно очуваном стању римског аквадукта, романске архитектуре (да набројимо само неколицину), као и заједничким смештајем свих учесника, у летњиковцу предивног и живописног Мирафлореса, између осталог и једне од природних резерви изузетног значаја за европску фауну и флору.

Скуп је био подељен на тринест секција с појединачним излагањима од 30—45 минута.

Навешћемо неколико секција за наш интерес најзначајнијих, “Dionysius the Areopagite between Orthodoxy and Heresy” (*Дионисије Ареопагита између православља и јереси*), где су биле изложене теме: Levan Gigineishvili (Tbilisi State University, Georgia): “Pseudo-Dionysius and Shota Rustaveli”; Sergei Mariev (Ludwig-Maximilians University at Munich, Germany): “The Beauty of the epistrophé Dionysius and the Neoplatonic Tradition”; José María Nieva (Universidad Nacional de Tucumán, Argentina): “Semántica del eikón y participación en Dionisio Areopagita”; Graciela Ritacco (Universidad Católica de La Plata / Universidad del Salvador, Argentina): “La Teurgia entre Unidad y pluralidad. Dionisio del Areópago, Los Nombres Divinos”; Denyza Sumbadze (Ivane Javakhishvili Tbilisi State University, Georgia): “The Bible and the Areopagitc Teaching” Ysabel de Andía (CNRS, France): “Réflexions méthodologiques sur les sources et influences sur le Corpus dionysien” којом је председавао Филип Ивановић (University of Aarhus, Denmark).

Важна је била и секција, “Neoplatonism and Gnosticism” чији је организатор Dylan Burns (Yale University, USA) окупио учеснике с излагањима о изузетно значајној вези ова два витална интелектуална покрета (“two vital intellectual movements”) античке философије. Истовремено, ова секција је пружила дубок увид у однос између хришћанске и неоплатонске традиције.

Професор John Finamore (University of Iowa, USA), једна од вођећих фигура и протагониста овога скупа, организовао је секцију “The Descent, Ascent, and Dual Nature of the Soul” (*Силазак, узлеташе и дуална природа душе*). Ова секција истражује амфибиозну природу душе у платонском козмосу од њеног настанка помоћу Демијурга, до њеног сазревања у паду у сферу Природе и до начина којим она функционише у обе сфере. Могуће сфере овога фокуса обухватају *душин сасћав* (“the soul’s composition”), једноставност/интеракцију са телом, бесмртност, као и улогу философије и теургије у њеном спасењу.

Нашу пажњу посебно је привукла секција “Friendship in Various Traditions” (*Пријатељство у разним традицијама*) који су организатори, Gary M. Gutler (Boston College, USA) и Suzanne Stern-Gillet (University of Bolton and University of Manchester, UK), конципирали не само као обраду теме пријатељства већ и као сам наставак те тради-

ције кроз овај скуп. Наводимо у неколико речи како је то било осмишљено. Ова секција је ујединила излагања око теме пријатељства аутора како античке тако и раносредњовековне платонске традиције (Albert Jossse, Utrecht University, Nederland: "Self-knowledge and the need for friendship in Plato"), затим аристотеловске (Gary Gutler, Boston Colledge, "Aristotle on Friendship: Insight from the Four Causes"; Robin Weiss (DePaul University, USA): "Cicero on friendship after Plato: De amicitia alongside The Symposium"), па стоичке (Bernard Collette Dučić, Université Laval, "Making friends: the Stoic conception of love and its Platonic background"), неоплатонске и хришћанске традиције (Tamer Nawar, Queen's College Cambridge, UK: "Augustine on Friendship and Altruism"; Sandra Dučić Collette, Université Laval, Canada: "Hölderlin on Friendship"). Ова излагања су превасходно била усмерена на упоредну студију више филозофа или филозофа и теолога, као и пешника теолога. Циљ ове секције био је да пружи ново осветљење ради дубљег поимања ове теме, кључне како за античке тако и за средњовековне и модерне мислиоце, запостављене или пак третиране као проблематичне у класично-модерној философији.

Скуп је завршен заједничким банкетом у пријатељској атмосфери размене идеја, уз ведру расправу. Уколико би се у једној речи могоао изрећи суштински циљ овог сусрета, то би било упражњавање философске дисциплине не као теоријске баштине, већ на практичном и животном, личном и јавном плану. Као стила живота чија би шифра била "meden agan" и "gnothi seauton".

Sandra Dučić Collette
Université Laval, Canada

UDC 1 Platon (082)

IX Symposium Platonicum
Tokyo, 2—7 Aug. 2010

The International Plato Society, which now counts some 270 paid up members, has celebrated its *IX Symposium Platonicum*, wholly devoted to Plato's *Republic*, on August 2010. After Mexico City, Perugia, Bristol, Granada, Toronto, Jerusalem, Würzburg, and Dublin, the IX triennial meeting took place at the Mita Campus of Keio University in Tokyo, with some 180 participants, some 20 papers read in plenary sessions and some 90 shorter papers read in parallel sessions, the whole being wisely steered by the President Noburu Notomi (Keio Univ.) and the co-President Shinro Kato (Tokyo Metropolitan Univ.). As customary, papers were read in one of the five official languages (English, Italian, French, German and Spanish).

"How and Why Did the *Republic* Become Unpolitical?" was the title of the opening lecture, entitled to Cornelia J. De Vogel and entrusted to

Professor Mario Vegetti (Univ. Pavia), the scholar who in recent years authored or edited a number of books devoted to Plato's *Republic*, and especially a detailed commentary to this dialogue in seven volumes (Napoli 1998—2007). The text of his paper has been circulated in English and in a Japanese translation especially prepared for this occasion with the support of the Istituto Italiano Studi Filosofici (Naples) and the Istituto Italiano di Cultura (Tokyo). Other invited papers were the one by Gerard Botter (Vrije Univ. Amsterdam) on "Reading Plato's *Republic* in the New OCT" and the one by Myles Burnyeat (Univ. Cambridge) on "Re-Reading *Republic* I". The plenary sessions included two special ones devoted to the *Polis* and the *Psyche* themes. At the end of the conference, another four hour special session, named "Public Symposium on the Significance of Plato's Philosophy in the Contemporary World: Reconsidering the *Poltelia*", has been planned especially for the Japanese learned public, with Teruo Mishima (Aoyama Gakuyin Univ. Tokyo) as coordinator, and papers read by Shinro Kato, Noburu Notomi, Livio Rossetti (Univ. Perugia), Yasuo Iwata (Tohoku Univ. Tokyo), Luc Brisson (CNRS Paris) and Takeshi Sasaki (Gakushuin Univ. Tokyo). More details in www.platosociety.org

A selections of the papers read in this occasion will give rise to a book of proceedings, expected to be published by Academia Verlag, as customary. A further selection is expected to appear in *Plato*, the electronic journal of the IPS (same web address).

According to the rules of the IPS, the office of President of the Society and host of the next symposium has been passed on to Prof. Mauro Tulli, Univ. Pisa, whose designation took place on the occasion of the Dublin Symposium. So the X *Symp. Plat.* is expected to take place in Pisa, Italy, at some date in summer 2013. During the general assembly it has been decided that the XI Symposium will take place at Brasilia and the Society will have as President, for the triennium 2014—2016, Professor Gabriele Cornelli (Univ. Brasilia) and co-President Professor Francisco Bravo (Univ. Central de Venezuela). It is good news that this Symposium will take place in the south of the world and, as the very first one, in Latin America. As a matter of fact, the IPS is well rooted in at least four continents, and that the list of those who attended the Tokyo Symposium and read papers there includes scholars coming from South Korea, China, Turkey, Russia, Estonia, Peru.

Alessandro Stavru
Napoli

ОСНОВНА УПУТСТВА САРАДНИЦИМА

1. Часопис *Зборник Мајиће српске за класичне студије* објављује оригиналне радове из свих области класичних наука и рецепције антике, радове из других блиских научних и књижевних дисциплина, грађу за истраживања, критике и приказе, хронику, некрологе и друге прилоге за које редакција оцени да су погодни. Часопис излази једном годишње.

2. Радови се објављују на српском или страним језицима, по избору аутора. Потребно је да се на почетку студије донесе кратак апстракт и кључне речи, а на крају рада резиме на језику другом од језика на ком је рад написан.

3. Наслови посебних публикација (монографија, зборника, часописа, речника и сл.) који се помињу у раду штампају се курсивом на језику и писму на којем је објављена публикација која се цитира. Треба настојати да подаци буду што потпунији.

Цитати из дела на страном језику могу се наводити у оригиналу или у преводу, када је потребно навести преводиоца. Грчки и латински цитати обавезно се дају у оригиналу, уз могућност превода. Препоручљиво је да се доставе и коришћени грчки фонтови.

Редакција инсистира да сарадници наводе домаће ауторе и дела где год постоје.

4. Белешке уз текст могу се донети на свакој страници или на крају целог текста, пре резимеа.

5. Библиографија или цитирана литература може се донети кумултивно на крају текста, после бележака (ако су на крају текста) и пре резимеа.

6. Прилози и илустрације могу се уклопити у текст према садржају, или донети на крају рада. Потребно је да се јасно обележе, по могућству римским цифрама.

7. За цитирање и навођење библиографских података користе се уобичајени стандарди.
8. За цитирање on-line података пожељно је да се користе следећа упутства

Монографска публикација доступна on-line:

ПРЕЗИМЕ, име аутора. *Наслов књиџе.* <адреса с Интернета>. Датум преузимања.

Пример:

VELTMAN, K. H. *Augmented Books, knowledge and culture.*
[http://www.isoc.org/inet2000/cdproceedings/6d/6d. 02. 02. 2002.](http://www.isoc.org/inet2000/cdproceedings/6d/6d. 02. 02. 2002)

Прилог у серијској публикацији доступан on-line:

ПРЕЗИМЕ, име аутора. „Наслов текста.” *Наслов периодичне публикације.* Датум периодичне публикације. Име базе података. Датум преузимања.

Пример:

Toit, A. “Teaching Info-preneurship: students’ perspective.” *ASLIB Proceedings* February 2000. Proquest. 21. 02. 2000.

Прилог у енциклопедији доступан on-line:

„Назив одреднице.” *Наслов енциклопедије.* <адреса с Интернета>. Датум преузимања.

Пример:

“WILDE, Oscar.” *Encyclopedia Americana.* <...> 15. 12. 2008.

9. Текст рада за *Зборник Матице српске за класичне студије* пише се електронски на страници А4 формата (21 x 29,5 cm), с маргинама од 2,5 cm, увлачењем првог реда новог пасуса 1,5 cm, и размаком међу редовима 1,5. Текст треба писати у фонту *Times New Roman*, словима величине 12 pt, а апстракт, кључне речи и белешке словима величине 10 pt.

10. Рукописе за све рубрике часописа *Зборник Матице српске за класичне студије* могу се доставити електронски на e-mail адресу главног уредника gadjans@eunet.rs, текст на хартији на адресу: Ксенија Марицки Гађански, Михаила Богићевића 6, 11000 Београд, Србија, с податком да је рукопис намењен Зборнику Матице српске за класичне студије. Адреса часописа је: Матица српска, Улица Матице српске 1, 21000 Нови Сад, Србија.

Текстови се могу доставити и секретару редакције Данијели Стефановић dstefano@f.bg.ac.rs или stefanda@eunet.rs

Напомена: Редакција ће сукцесивно допуњавати ова упутства како би се ускладили стандарди с великим светским класичним часописима, посебно с обзиром на специфичну природу класичних наука.

РЕЦЕНЗЕНТИ

Сима Аврамовић

Растко Васић

Сандра Дучић Collette

Ксенија Марицки Гађански

Mark Nyvlt

Livio Rossetti

Helmut Satzinger

Данијела Стефановић

Мирјана Д. Стефановић

Срђан Шаркић